

શ્રી યશાવજયંતી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૪૩૧

શિખિર પ્રવચનોની માંખી

- મુનિ તેમિયંદ

વિશ્વવાત્સલ્ય

પ્રેરક :

મુનિશ્રી સંતબાલજી

સંપાદક :

નવલભાઈ શાહ

આધ્યાત્મિક એકતાના તથા
ધર્મદૃષ્ટિયુક્ત સમાજ રચનાના
વિચારોને તથા સમાજ જીવનને
સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નોને મનનીય
લેખો રૂપે રજૂ કરતું અદિતીય
પાક્ષિક.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૬-૦૦
(બેટ પુસ્તક સાથે)

: કાર્યાલય :

હરીભાઈની વાડી, અમદાવાદ-૧

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat

www.umaragyanbhandar.com

શિખિર પ્રવચનોની ઝાંખી

સંપાદક :
મુનિ નેમિચંદ્ર

પ્રકાશક :
લક્ષ્મીચંદ્ર ઝવેરચંદ સંઘવી
મંત્રી
મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હઠીભાઈની વાડી, દિલ્હી દરવાજા બહાર અમદાવાદ-૧

પ્રસ્તાવના

જ્યારે શિબિર ચાલતો હતો, ત્યારે પાટીયા ઉપર શિબિર-પ્રવચનોનો સાર શિબિરાર્થીઓ માટે ખાસ અપાતો હતો. આ કામ પણ મુખ્યપણે પ્રિય નેમિમુનિ કરતા હતા. જેનો લાલ શિવમાટુંગાનાં ધતિર શિબિરપ્રેમીઓ અનાયાસે ઠીક ઠીક લેતા હતા. તે બધા પરથી પ્રિય છોટુભાઈ (કે જેઓ સાધુસાધ્વી શિબિરનો સમય પાક્યો છે, તેની યાદી આપનાર હતા; તેઓ)એ કહ્યું : ‘આ જ પુસ્તકરૂપમાં અપાય તો કેવું સારું!’ તે જ અરસામાં વિશ્વવાત્સલ્યના રસિક વાચક એક પત્રકારે સૂચ્યું : ‘સાધુસાધ્વી શિબિરની ચાલુ કાર્યવાહી અંગે ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’માં ટૂંકું વર્ણન આવે તો સારું.’ પણ એ શક્ય નહોતું. છતાં મણિભાઈએ ‘સ્મૃતિનો વિકાસ’ એ મુદ્દા પૈકીનાં પ્રારંભિક ટૂંકાં પ્રવચનો આપવાની શરૂઆત કરેલી; પરંતુ વિ.વા.માં જગ્યાની મર્યાદાને લીધે એ પણ આવી ન શક્યાં. ખીજી બાજુ વિશ્વવાત્સલ્યના વાચકોની જિજ્ઞાસા વધ્યે જતી હતી. આ સંયોગો વચ્ચે ‘વિશ્વવાત્સલ્ય,’ ‘નવાં માનવી’ તથા મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિરની મીટિંગ મળી ગઈ. આ મીટિંગ ગુજરાતીમાં જ કાર્તિક મહિનાના પ્રારંભમાં મળી હતી. સદ્ભાગ્યે ત્યારે લાલ નલકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘની નિયામક સમિતિના સભ્યો પણ હાજર હતા, ત્યાં જ નિર્ણય લેવાયો : ‘આ વખતે ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ના લેટપુસ્તક તરીકે ટૂંકાણુમાં શિબિરપ્રવચનોનો સાર આપવો.’ આ પરથી પ્રિય નેમિમુનિએ ‘શિબિરપ્રવચનોની ઝાંખી’ નામનું આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું છે.

વાચકો જાણે છે કે સાધુસાધ્વી તથા સાધકસાધિકાઓને ચાલી-સેક નકલ શિબિરમાંથી જ જતી હતી. ઉપરાંત જમનગરવાળાઓ તરફથી પણ સાંગોપાંગ અમુક નકલો અને વચ્ચે યંત્ર મળ્યું, ત્યારે

વિશેષ નકલો જતી હતી. વળી એક નકલનો લાભ પોતે વાંચી ખીજને વંચાવવારૂપે ઠીક લેવાતો હતો. ઉપરાંત સાધુસાધ્વી શિબિર-પ્રવચનોનું સંપાદન યોગ્ય હાથેથી થઈ રહ્યું છે. અલગત તે પુસ્તક લગભગ દશથી અગિયાર લાગમાં થશે અને તેના લેનારના હાથમાં તે ભાગોને આવતાં હજી દશ-બાર માસ સહેજે વીતી જશે. એટલે તે દરમિયાન આ પુસ્તક વિશ્વવાત્સલ્યના વાચકોના હાથમાં આવવાથી તેમને નિરાંતે થશે, એમ માનું છું.

એક બાજુ પ્રિય નેમિમુનિને આ અંગે ખૂબ શ્રમ પડ્યો છે અને બીજી બાજુ પ્રિય નવલભાઈની રસમય નવલકથાને બદલે આમ તો રસપ્રદ છતાં ચિંતનાત્મક સાહિત્ય વાચકોના હાથમાં આવે છે, જે કેટલાક વાચકોને ખૂબ ગમશે તો વળી કેટલાક વાચકોને કઠિન પણ લાગશે. છતાં એકંદરે સૌને સાધનામાં મદદ કરશે, એમ માનું છું.

આ નાના પુસ્તક પરથી વાચકો સહેજે સમજી શકશે કે દશ મુદ્દાઓમાં ધર્મના અનુબંધવાળી વિશ્વદર્શનની વાત શક્ય તેટલી સર્વાંગે અને પૂર્ણપણે ચર્ચાઈ ગઈ છે. આ પુસ્તિકાનું ચિંતન અને વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક આચરણ થતું જશે, તેમ તેમ અનુબંધ વિચારધારાનું રહસ્ય અંજલિજલ સમાન સાવ સ્પષ્ટ થશે. આજના જગતને જે સત્ય-અહિંસાના વ્યાપક ધર્મની જરૂર છે, તે માટેનો આ રાજમાર્ગ છે, તેવું જેમને જેમને જણાય તે નરનારીએ પોત-પોતાના ક્ષેત્રમાં રહી તન, મન અને સાધનથી આ અનુબંધ વિચાર-ધારામાં લાગવું જોઈએ, તેમ પણ જણાયા વિના નહીં રહે. બાકી તો સાકરનું ગમે તેટલું વિશદ્વર્ણન થાય પણ એનો આસ્વાદ કરનાર જ મીઠાશનો અનુભવ કરી શકે, તે જ વાતો ‘શિબિરપ્રવચનોની ઝાંખી’ને લાગુ પડે છે.

ચીંચણ(જિ. થાણા)ના સમુદ્રતટ પર

‘સંતબાલ’

તા. ૧૩-૧-૬૨

અનુબંધ વિચાર

આ અનુબંધ વિચાર જગતમાં, આ અનુબંધ વિચાર (જ.)
શાશ્વત શાન્તિ સૌને સમર્પી, ઉતારશે ભવપાર. (જગતમાં)
ચારે અંગોની નિજ-નિજ સ્થાને, ગૂંથણી ગોઠવનાર. (જગતમાં)
ગામડું તેમાં અગ્રણી હામે, અન્ન વસ્ત્રાદિ ભંડાર. (જગતમાં)
હિંદી સંસ્કૃતિનાં મૌલિક સત્યો, પશ્ચાં ત્યાં અપરંપાર. (જગતમાં)
જન સંખ્યા જ્યાં જંગી વસે છે, સરળ શ્રમિક ઉદાર. (જગતમાં)
નૈતિક પાયે સંગઠિત થઈને, વિશ્વમાં પહોંચી જનાર. (જગતમાં)
બાપુ સમયના સેવક સઘળા, રચના કાર્ય કરનાર. (જગતમાં)
ગામડાં, ભક્તો, કોંગ્રેસમાંથી, ઉપર જે ઊઠનાર. (જગતમાં)
ગ્રામ પ્રાયોગિક સંઘોરૂપે એ, કોંગ્રેસને પ્રેરનાર. (જગતમાં)
વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘો, શહેરોમાં બનનાર. (જગતમાં)
ઈન્દુક, માતૃસમાજ આદિ સૌ, તેના તળે ચાલનાર. (જગતમાં)
ગામડાં, ઈન્દુક, માતૃસમાજે, કોંગ્રેસ પૂરણહાર. (જગતમાં)
લોકશાહી બળ કોંગ્રેસ જગનું, રાજ્યક્ષેત્ર બનનાર. (જગતમાં)
અર્થ, સમાજ ને સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રો, કોરે મૂકી મથનાર. (જગતમાં)
પ્રેરક-પૂરક બળથી કોંગ્રેસ, શુદ્ધ સંગીન થનાર. (જગતમાં)
આ ત્રણને ક્રાંતિપ્રિય સંતો સૌ, સ્નેહ થકી સાંધનાર. (જગતમાં)
સાધુ સાધ્વીનો વર્ગ એ સારુ, ચાતુર્માસિક મળનાર. (જગતમાં)
સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો, ભારત વિશ્વને દેનાર. (જગતમાં)
વિશ્વ પ્રજાઓના યુદ્ધનો છેડો, આવી જગશાન્તિ થનાર. (જગતમાં)
મૈયા ને સંતની મહાકૃપાથી, સદૈવ જય જયકાર. (જગતમાં)

વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કલ્યાણરાજ્ય

૧

વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કલ્યાણરાજ્ય

જગતમાં આજે જે પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે, તેને બરાબર સમજવાથી જ ધર્મને આપણે સર્વાંગી રૂપે સમજી શકીએ. આ ત્રણેય વિચારોનો સમન્વય થવાથી જ ધર્મમય સમાજ રચના સંપૂર્ણ બની શકશે. વિશ્વવાત્સલ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજ ક્રાંતિમાં માને છે. સર્વોદય (આધુનિક) વ્યક્તિ દ્વારા સમાજ ક્રાંતિની વાત કરે છે. બ્યારે કલ્યાણ રાજ્ય રાજ્ય દ્વારા ક્રાંતિની વાત ગૃહીત કરીને ચાલે છે. ભારતની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે વ્યક્તિ, એ ક્રાંતિની પ્રેરક હોઈ શકે, પણ સમાજ વ્યાપી ક્રાંતિ એકલી વ્યક્તિ નહીં કરી શકે. તે માટે સુસંસ્થાઓ હોવી જોઈએ; વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારની એ વાત ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ છે. અને સમાજવ્યાપી ક્રાંતિ માટે ક્રાંતિ પ્રિય સાધુસંન્યાસી, જનસેવક સંસ્થા, જનસંગઠનો અને રાજ્યસંસ્થા એ ચારેયનો અનુબંધ હોવો જરૂરી છે; એમ વિશ્વવાત્સલ્ય માને છે. બ્યારે સર્વોદયનો આધુનિક વિચાર સંગઠનો રચવા અને ઘડવામાં માનતો નથી; સંગઠનોમાં દોષોની ભીતિ બતાવે છે. અને વ્યક્તિ દ્વારા વિચાર પ્રચાર થવાથી જ સમાજનું ઘડતર થશે, એમ માની વ્યક્તિ દ્વારા સમાજવ્યાપી ક્રાંતિની વાત કરે છે. અને કલ્યાણ રાજ્ય સત્તા દ્વારા સામાજિક ક્રાંતિની વાત કરે છે.

વિશ્વવાત્સલ્યને વ્યવહારુ બનાવવા માટે વિશ્વને વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ એ ત્રણુ ભાગોમાં વહેંચવું જોઈએ.

વિશ્વ સુધી વાત્સલ્ય સાધવા માટે માનવ જ સમર્થ છે, એટલા માટે જ જૈનધર્મે વાત્સલ્યને સમ્યક્ત્વનું અંગ બતાવ્યું. સાધુસાધ્વીઓ માટે સમષ્ટિ સુધીની વાત્સલ્યસાધના અનિવાર્ય બતાવી છે, જ્યારે શ્રાવક શ્રાવિકા (ગૃહસ્થસાધક) માટે સમાજ વાત્સલ્ય સુધીની સાધના અનિવાર્ય બતાવવામાં આવી છે.

પણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ બધીય વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રો, પ્રાણીઓ પ્રત્યે વાત્સલ્યને સક્રિય રીતે સાધવું હોય તેને માટે ચાર ભાવનાઓ આ છે:- (૧) મૈત્રી, (૨) કારુણ્ય (૩) પ્રમોદ, અને (૪) માધ્યસ્થ્ય. પ્રાણિમાત્રની સાથે અને સર્વિશેષે માનવની સાથે મૈત્રીનો અર્થ છે—સમાજ, સંસ્થા, રાષ્ટ્ર, જ્ઞાતિ, ધર્મ, વ્યક્તિ કે પ્રાણી સાથે સહઅસ્તિત્વની રીતે સર્વભૂતહિતનો વ્યવહાર કરવો. કારુણ્યનો અર્થ છે—પીડિત, શોષિત, પદદલિત, પછાત રહી ગયેલી વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ, જાતિ, રાષ્ટ્ર કે સમષ્ટિ પ્રત્યે સક્રિય રીતે દુઃખ હરવાની વૃત્તિ. પ્રમોદનો અર્થ છે—સુસંસ્થા દ્વારા ઘડાયેલી નીતિમાન, ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિ, ન્યાય અહિંસા સત્તની દિશામાં વ્યાપક રીતે પ્રયત્ન કરનારી સુસંસ્થાઓ, સુરાષ્ટ્રોને ટેકા આપવો, પ્રતિષ્ઠા આપવી, કાર્યનું અનુમોદન કરવું. અને માધ્યસ્થ્યનો અર્થ છે—જે વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ કે સમષ્ટિ વિપરીત આચરણવાળી હોય, અગર તો પહેલાં સારી હોય, હવે વિપરીત (ક્રૂર, અન્યાયી, શોષક, પીડક, અભ્યાચારી, અનાચારી) થઈ ગઈ હોય તે પ્રત્યે માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખવો, તેને પ્રતિષ્ઠા ન આપવી, સમાજ પાસેથી ન્યાય અપાવવો, માધ્યસ્થ્યનો અર્થ એકાંત તાટસ્થ્ય નહીં, તેમ ઉદાસીનતા કે એકાંત ઉપેક્ષા ભાવ પણ નથી; પણ તાદાત્મ્ય સાથેનું

તાટસ્થ અગર તો તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થની વચ્ચેની માધ્યસ્થ વૃત્તિ. કેટલીક વખત માધ્યસ્થમાં મૌન સેવવું પડે છે. અસહકાર પણ રાખવો પડે છે. આ ચારેય ભાવનાઓને યથાર્થરૂપે સમજીને આચરવાથી વિશ્વવાત્સલ્યને માર્ગે જઈ શકાશે અને સર્વોદય તથા કલ્યાણ રાજ્યનો પણ એમાં સમાવેશ થઈ શકશે.

(તા. ૧૭-૭-૬૧)

વિશ્વવાત્સલ્યનું વિવેચન

પ્રાણિમાત્રમાં લાંબાકાળ સુધી જીવવું અને ટકી રહેવું, એ જે વૃત્તિ દરેક પ્રવૃત્તિના મૂળમાં પડેલી છે, તે જ વાત્સલ્યનું બીજ છે; સંતાનને પોતાનો અંશ માની સંતાનતંત્ર દ્વારા અનંત કાળ સુધી જીવવા કે ટકી રહેવાની ઈચ્છા પૂરી કરવામાં આવે છે, એટલે સૌથી પહેલાં સંતાનને વાત્સલ્યનું એકમ માન્યું, પણ ધીમે ધીમે જોયું કે સમાજ, શાંતિ કે રાષ્ટ્ર દ્વારા પણ માણસને સક્રિય સહાનુભૂતિ અને સહયોગ મળે છે, એટલે સમાજ, શાંતિ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય વિકસ્યું અને ઉચ્ચ સાધકોએ તો વિશ્વના પ્રાણિમાત્રનો ફાળો પોતાના જીવનમાં માનીને તે ઋણ ફેડવા માટે વાત્સલ્ય આપવાનું વિચાર્યું.

માનવજાતિના પૂર્વજોએ જુદા જુદા વિષયોમાં કરેલી શોધ તથા સમાજના ધારણ, પોષણ, રક્ષણ અને સત્ત્વ સંશોધન માટે કરેલ સાધનાનો વારસો સમાજને મળતો આવ્યો છે, તે માણસને કુટુંબવાત્સલ્યથી આગળ સમાજ વાત્સલ્ય તરફ પ્રેરે છે. કુટુંબસાથે લોહીનો સંબંધ છે, જ્યારે સમાજની સાથે માનસિક સંબંધ હોઈ, શુદ્ધતાને વધારે અવકાશ છે, પણ વાત્સલ્ય જેની સાથે થાય, ત્યાં

કૌટુંબિક લાવ આવવો જ જોઈએ, નહિતર આત્મીયતા સધાશે નહીં. ભ. ઋષભદેવે ગૃહસ્થ જીવનમાં સાધર્મિવાત્સલ્ય એટલે સમાજવાત્સલ્યની સાધના પોતે આચરીને સમાજને બતાવી, પછી પોતે સમષ્ટિ વાત્સલ્ય સુધીની સાધના કરવા માટે સાધુ થયા. વર્ષોત્પ કયું. મરુદેવી માતાને સીમિત વાત્સલ્યથી આગળની અસીમિત વાત્સલ્યની પ્રેરણા આપી. મહાત્માગાંધીજીએ વિશ્વવાત્સલ્ય સાધનાની પ્રેરણા એક જૈન સાધુ અને સદ્ગૃહસ્થ શ્રીમદ્ રાજયન્દ્ર પાસેથી મેળવી અને બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધા પછી આફ્રિકામાં એનું ખેડાણ કયું. પછી તો આશ્રમમાં સમષ્ટિ વાત્સલ્ય સુધીના કેટલાય પ્રયોગો કર્યા. ભ. મહાવીર સ્વામીએ વિશ્વવાત્સલ્યની સક્રિય-પૂર્ણ સાધના જીવનમાં ચંડકોશિક સર્પને પ્રતિબોધ આપવા જેવા પ્રસંગો દ્વારા આચરી બતાવી હતી. મહારાજ રતિદેવને વિશ્વવાત્સલ્યની પ્રેરણા ઋષિમુનિઓ પાસેથી મળી હતી, તે તેમણે દુષ્કાળ વખતે પોતે ૪૮ દિવસો સુધી ઉપવાસી રહીને, પ્રજા અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે આત્મીયતા કેળવીને આચરી બતાવી હતી. વિશ્વવાત્સલ્યવ્રતીને બધાં ધર્મો, જ્ઞાતિઓ, રાષ્ટ્રો, કુટુંબો પોતીકાં લાગે છે, એટલે વિધેયાત્મક અને નિષેધાત્મક બન્ને રીતે અહિંસાનો સ્વીકાર કરીને, તે સાધક તેમાં સંશોધન અને પરિવર્ધન બન્ને કરે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની સમતુલા સાચવી શકે છે. (તા. ૨૪-૭-૬૧)

૩

વિશ્વવાત્સલ્યનાં પાસાંઓ

વિશ્વવાત્સલ્ય શબ્દમાં માતાનો આદર્શ છે, એટલે ન્યાયને માટે બાળક ઉપર માતા નિષ્ઠુર થાય છે, છતાં તેનું માતૃત્વ લાજતું નથી, બિલકુલ વધારે શોભે છે, તેમજ વિશ્વવત્સલ પુરુષ બધાયની સાથે આત્મીયતા રાખે છે, છતાં આત્મીય માનેલાં જગતના અયોગ્ય

વર્તન વખતે ખૂબ કડક પણ બને છે. સર્વોદયમાં બધાનો ઉદય સાધવાનો હોઈ બધા પ્રત્યે એકીલાવે રહી શકાય, પણ અંધકાર મટાડી શકાય નહીં; જ્યારે વિશ્વવાત્સલ્યમાં અંધકાર મટાડીને ઉદય કરવાનું કામ આવી જાય છે, એટલે સહેજે જ પ્રતીકારક શક્તિનો સમાવેશ આમાં થઈ જાય છે. સર્વ શબ્દ કરતાં વિશ્વ શબ્દ વ્યાપક પણ છે. ફલિતાર્થ એ થયો છે કે જગતના બધા ધર્મો, જાતિઓ, સમાજો, રાષ્ટ્રો, કુટુંબો, વ્યક્તિઓ કે પ્રાણીઓ સાથે આત્મીયતા રાખવા છતાં જ્યાં જ્યાં એ બધામાં અનિષ્ટો કે દોષો દેખાય, ત્યાં ત્યાં અનાસક્ત રહીને દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે વિશ્વવાત્સલ્યમાં એક બાબુ આત્મીયતા હોઈ પ્રવૃત્તિ થાય છે, જ્યારે બીજી બાબુ દોષોથી નિવૃત્તિ થાય છે. એક બાબુ સહકાર, તાદાત્મ્ય કે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રત્યે આત્મીયતા અને બીજી બાબુ અસહકાર, તટસ્થતા કે કર્તવ્ય ભાવે અનિષ્ટોનો વિરોધ; એ બે પાસાં મળીને વિશ્વવાત્સલ્ય પૂરું થાય છે. વિશ્વવાત્સલ્યનો સાધક સમાજ જીવનમાં સંયમ, ધર્મ, નીતિ વગેરે ગુણો પૂરવા એક બાબુ આત્મીયભાવે પ્રવૃત્ત થાય છે, જ્યારે બીજી બાબુથી સમાજનાં અનિષ્ટો વખતે વિરોધ કરીને નિવૃત્ત પણ થાય છે. (૧) જેણે કુટુંબવાત્સલ્ય સાધ્યું ન હોય તે વિશ્વવાત્સલ્ય સાધક ન બની શકે, જેમ રામાનુજાચે પેલા ગૃહસ્થને કુટુંબ વાત્સલ્ય ન હોવાને લીધે, વિશ્વવાત્સલ્યની દીક્ષા ન આપી. (૨) વિશ્વવાત્સલ્ય સાધક ભલે એકાંતમાં થોડા વખત માટે રહે, પણ તે જગતની ગતિવિધિથી ઉદાસીન ન રહે, જેમ ભદ્રબાહુસ્વામી એકાંત સાધના કરવા ગયા હતા, પણ સમાજના અગત્યના કાર્ય માટે પાછા આવ્યા હતા. (૩) વિશ્વવાત્સલ્ય પુરુષ સમાજમાં પછાત, નબળા કે તરછોડાયેલ વર્ગને તરતોડશે નહીં, સમાજનો ખોફ વહોરીને પણ એવા પાત્રને અપનાવશે. જેમ માતંગ ઋષિએ કોઈ જાતનો સિદ્ધાંત બાધ ન હોઈ વિરોધ હોવા છતાં પણ શબ્દોને અપનાવી. (૪) વિશ્વવાત્સલ્ય સાધક બીજાની ભૂલનું

પ્રાયશ્ચિત્ત પોતે લઈને, પ્રતિષ્ઠા જતી કરીને પણ સંસ્કૃતિરક્ષા કરે છે. કણ્વઋષિએ ઋષિ અને દેવાંગનાની ભૂલને પોનાની ભૂલ ગણી પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. શકુંતલાને પુત્રીની પેઠે આશ્રમમાં આશ્રય આપ્યો અને વાત્સલ્યરસનો અનુભવ કરાવ્યો. (તા. ૩૧-૭-૬૧)

૪

વિશ્વવાત્સલ્યનો ખીજમંત્ર

(૧) સાધકે ધ્યેય નક્કી કર્યા પછી તેનું સતત સ્મરણ રાખવા માટે કોઈ ખીજમંત્ર નક્કી કરી લેવો જોઈએ; અને તે ખીજમંત્ર પણ એવો હોવો જોઈએ, જેમાં ધ્યેયના બધા જ ભાવોનું સ્પષ્ટ ભાન થઈ શકે. અધરા કે ગૂંચવણભર્યા ખીજમંત્રથી એ અર્થ સરતો નથી, એટલા માટે આપણે વિશ્વવાત્સલ્યનો ખીજમંત્ર ‘ૐ મૈયા’ રાખ્યો છે.

(૨) ૐ ના જુદા જુદા અર્થો :— ૐ = બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ૐ = બ્રહ્મ, વૈદિકધર્મ. ૐ = ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રૌવ્ય, ૐ = પંચપરમેષ્ઠી, જૈન-ધર્મ. ૐ = શાંત, ઉદિત, વ્યપદેશ, ૐ = ઇશ્વરવાચક શબ્દ, યોગદર્શન. આમિન-ઇસ્લામધર્મ, ઓમની-ખ્રિસ્તીધર્મ, એવી જ રીતે ૐ = વિશ્વ, વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ, ઉર્ધ્વ-મધ્ય અને અધોલોક. ૐ = સત્ય ભગવાન

(૩) ‘મૈયા’ ના જુદા જુદા અર્થો :— મૈયા = જુદા જુદા ગુણો વાળી શક્તિઓ; પુરાણ. મૈયા = પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ વખતે સાધકને જાગૃત રાખનારી શક્તિ = પ્રવચનમાતા; જૈનધર્મ. મૈયા = વાત્સલ્યમયી, જીવન અને જગતની મહાનિયમરૂપી ભગવતી. મૈયા = અહિંસા ભગવતી.

(૪) ડું મૈયાનાં સંયુક્ત અર્થો :- ડું મૈયા=વિશ્વવત્સલતા, વિશ્વમાતા વિશ્વની મહાનિયંતા, ઇશ્વર અને શક્તિ, પંચપરમેષ્ઠીઓની પ્રવચન માતા, સત્યભગવાન અને અહિંસા ભગવતી.

(૫) માતૃ ઉપાસનાના ત્રણ પ્રકાર :- ૧ ભગવતીરૂપ માનીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે અનુસરવું; અરવિંદયોગી. ૨ સમગ્ર નારી જાતિને માતૃસ્વરૂપ માનીને પ્રતીકરૂપે કાલી માતાને માનવું; રામકૃષ્ણપરમહંસ. ૩ પોતે જગતની માતા બનવાનો સતત પુરુષાર્થ કરીને, વિશ્વને પોતાનું સંતાન કલ્પીને માનસિક સર્જન કરીને બ્રહ્મચર્યનો આનંદ માણવો; સંતબાલજી.

(૬) વેદોમાં 'માતા ભૂમિ: પુત્રોડહં પૃથિવ્યા: ' કહ્યું છે. હરિભદ્રસૂરિએ યાકિની મહત્તરા સાધ્વીને ધર્મમાતા બનાવી હતી. માતૃ-ઉપાસનાથી વિકારોના સંયમમાં સ્પષ્ટ સુખ દર્શન થાય છે, અવ્યક્ત બલકે મહાનિયમ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા જાગે છે, માતૃ જાતિને પ્રત્યે વિશેષ શુભેચ્છા અને ન્યાયની લાગણી થાય છે.

(૭) માતૃત્વની ઉપાસના માટે ડું મૈયાના સ્મરણ પછી માની અંદર જે સાત ગુણો હોય છે, તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે:- ૧ સ્નેહ ૨ સેવા ૩ શુશ્રૂષા ૪ તદ્રૂપતા ૫ શિક્ષણ ૬ રક્ષણ અને ૭ વિજ્ઞાનયુક્ત સંસ્કાર.

(૮) વિશ્વવાત્સલ્ય ધ્યેય સામે રાખીને માતાના સમ ગુણો જીવનમાં ઉતારીને સામાજિક કાર્ય કરતી વખતે અનેક અગવડો, કષ્ટો, સંઘર્ષો કે આક્ષેપો લોકસેવક ઉપર આવે છે, તે વખતે તે બરાબર ટકી રહે તો તેની નિસર્ગશ્રદ્ધા અને આત્મશક્તિ વધે છે. વાત્સલ્ય-વિકાસની પદ્ધતિના ત્રણ અંગો છે- ૧ સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર ૨ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રગતિ અને ૩ સમાજના જનમાલ, શીલ અને વ્યવસ્થાની સલામતીનું સતત નિરીક્ષણ.

(તા. ૭-૮-૬૧)

વિશ્વવાત્સલ્યનું એકમ

આખા વિશ્વ પ્રત્યે વાત્સલ્ય વહેવડાવવા માટે દરેક ક્ષેત્રનાં એકમો નક્કી કરવાં જોઈએ; જેથી એ એકમના માધ્યમથી સમગ્ર વિશ્વમાં સહેલાઈથી વાત્સલ્ય રેડી શકાય. (૧) વિશ્વ વાત્સલ્યનું કૌટુંબિક એકમ ઘર છે; કારણ કે ઘરથી જ વાત્સલ્યનું સિંચન થાય છે. વાત્સલ્યનો વિકાસ, પ્રકાશ કે વિવેક ઘરમાં માતૃ જાતિથી જ મળી શકે. મદાલસા માતાએ પોતાના સાત પુત્રોને ઘરથી વિશ્વ સુધી વાત્સલ્ય વહેવડાવવાની પ્રેરણા પારણામાં જુલાવતાં જુલાવતાં આપી હતી. મેનાવતી માતાએ ગોપીચંદ રાજને કુટુંબ મોહ છોડીને વિશ્વવાત્સલ્ય રસાનંદ મેળવવા માટે પ્રેર્યો હતો. માણસ ગમે ત્યાં જાય, એને દુઃખોમાં હૂંફ આપનાર વાત્સલ્યનું પાવર હાઉસ ઘર બને છે. (૨) વિશ્વવાત્સલ્યનું સામાજિક એકમ ગામડું છે. એમાં પછાત વર્ગો, પાછળ રહી ગયેલી નારી જાતિ અને ખેડૂત ગોપાલક મજૂર વર્ગો તથા ગોજાતિ પણ આવી ગઈ. ગામડું નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ આગળ છે, પણ સામાજિકતાની દૃષ્ટિએ પછાત છે, એટલે માતા જેમ નબળા બાળકને વધારે વહાલ કરે છે, તેમ ગામડું નબળું હોઈ એને સામાજિક એકમ તરીકે માન્યું છે. ગાંધીજીએ સમાજ સેવા માટે ગામડું જ પસંદ કર્યું; ઉત્પાદક વર્ગ ગામડામાં છે, તેને પોતાના ઉત્પાદનનું સાચું વળતર અને ન્યાય મળે તે દૃષ્ટિએ આમોદોગો બતાવ્યા. ભરતજીએ અયોધ્યાની સાથે ગામડાંઓનો અનુબંધ જોડવા નંદીગ્રામમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. (૩) વિશ્વવાત્સલ્યનું આર્થિક એકમ મજૂર અને મધ્યમ વર્ગ છે. જો કે અર્થની પાછળ નીતિ, ન્યાય અને ધર્મની દૃષ્ટિ રહેશે. એટલા માટે જ ગાંધીજીએ મજૂર મહાજનનું નૈતિક સંગઠન રચ્યું હતું. (૪) વિશ્વવાત્સલ્યનું રાજકીય એકમ ભારત રાષ્ટ્ર છે; કારણ કે ભાર-

તમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ રાજ્યો થયા છે. ભોગલાલસા માટે અહીં રાજ્ય કરવાની દૃષ્ટિ રહી નથી. રાજ્ય કરનારના પાંચ ધર્મોમાં એ જ દૃષ્ટિ બતાવી છે એટલા માટે જ ‘**દુર્લભ ભારતે જન્મ**’ કહ્યું છે. ગાંધીજીએ સ્વદેશી વ્રત તથા જૈન ધર્મે ‘દ્વિશાપરિમાણ વ્રત’ અને ‘દેશાવકાશિક વ્રત’ બતાવ્યાં છે. ઋષભદેવ તથા રામ નીતિ-ધર્મના પ્રવર્તન માટે અહીં રાજ્ય કરે છે. સમર્થ રામદાસે શિવાજીને ધર્મ દૃષ્ટિએ રાજ્ય કરવાનું કહ્યું. માટે જ બીજા રાષ્ટ્રો કરતાં ભારતને રાજકીય એકમ માન્યું. (૫) વિશ્વ વાત્સલ્યનું સાંસ્કૃતિક એકમ આપું વિશ્વ છે. કારણ કે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ભારતમાં સમગ્ર વિશ્વનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે; એમાં વિશ્વના બધાય ધર્મો, વિચાર ધારાઓ, વાદો, સુસંસ્થાઓ અને પ્રાણીઓ વગેરે આવી જાય છે. મરુદેવી માતાએ પુત્ર વાત્સલ્યને બદલે જ્યારે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વના પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વાત્સલ્યનો વિચાર કર્યો ત્યારે જ તેમને કેવળ જ્ઞાન થયું. (૬) વિશ્વ વાત્સલ્યનું આધ્યાત્મિક એકમ ‘માનવ’ છે. વિશ્વવાત્સલ્યની પૂર્ણ સાધનાનો અધિકારી માનવ જ છે; બીજા પ્રાણીઓ નથી; એના માધ્યમ દ્વારા પ્રાણિમાત્ર પ્રત્યે વાત્સલ્ય સિદ્ધ થઈ શકે. ગીતામાં માનવ શરીરમાં વિરાટ વિશ્વ દર્શન અને જૈન શાસ્ત્રમાં ૧૪ રાજ્ય પ્રમાણ લોકને માનવાકાર બતાવવાની પાછળ એ જ રહસ્ય છે.

વિશ્વ વાત્સલ્યના એકમો બે પ્રકારના હોઈ શકે- પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષ એકમ ઘર, ગામડું અને શહેરના મજૂર તથા મધ્યમ વર્ગ; પરોક્ષ એકમ રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ. (૧) ભારતીય કુટુંબ સંસ્થામાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રણાલી હોઈ વિશ્વ વાત્સલ્યની દ્વિશામાં આટલા ગુણો વિકસી શકે. ૧. કામવિકારશમન, ૨. લોભની મંદતા, ૩. સહયોગના સંસ્કાર, ૪. ક્રોધ શમન, ૫. મોહ મમત્વની મંદતા, ૬. સમન્વય શીલતા. સંયુક્ત કુટુંબ પ્રણાલીમાં કેટલાક દોષો છે, તે નિવારવા

માટે ગ્રામનું કુટુંબ ભાવે આયોજન કરવું જોઈ એ. પરોક્ષ એક-મમાં ભારત અને વિશ્વ છે. સમગ્ર વિશ્વના નૈતિક મૂલ્યો અને દેશનું સામૂહિક હિત સુસંસ્થાઓના અનુસંધાન દ્વારા વિચારવામાં આવે તો એ બંને દ્વારા વિશ્વવાત્સલ્ય સાધી શકાય. (તા. ૧૪-૮-૬૨)

૬

વિશ્વવાત્સલ્યની આચાર નિષ્ઠા

વિશ્વવાત્સલ્ય ઉપર વિચારની દૃષ્ટિએ ચિંતન કર્યા પછી આચારની દૃષ્ટિએ ચિંતન જરૂરી બને છે; વિચારની દૃષ્ટિએ વિશ્વ-વાત્સલ્યનું ખેડાણ ખૂબ થયું છે. લગભગ બધા ધર્મો વિશ્વવાત્સલ્યની વાતને એક યા બીજી રીતે સ્વીકારે છે; પણ આચારમાં મૂકવામાં ભરતી-ઝોટ આવ્યા કરી છે. દાખલાઓ:—૧. શંકરાચાર્ય અદ્વૈત-વાદમાં માનતા હતા પણ બ્યારે ચાંડાલ સામે મળ્યો, ત્યારે તેને જૂના સંસ્કારોને લીધે ખસવાનું કહ્યું, પણ ચાંડાલે એમની સાથે બ્રહ્માદ્વૈતની ભાષામાં વાત કરી, ત્યારે સમજી ગયા. ૨. રામાનુજ-ચાર્યને પણ એક હરિજન માતા આ બાબતમાં બોધ આપીને તેમના જૂના સંસ્કારોને ખેરવે છે. ૩. વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અષ્ટાવક્રને જોઈને બ્રહ્મદૃષ્ટિ ભૂલી જઈ શરીરદૃષ્ટિથી વિચારે છે, હસે છે, પણ પાછળથી બોધ પામે છે. (૨) વિચાર માટે સમાજમાં ક્ષોભ ઝોછો હોય છે, આચાર માટે વધારે. વિચારમાં જે સામાન્ય હોય છે, તે જ આચારમાં વિશેષરૂપ ધારણ કરે છે, એટલે વિચારમાં જે વસ્તુ મધુર લાગે છે, તે જ આચારમાં કડવી લાગવા માટે છે. વિચારમાં જે સુંદરતા ભાસે છે, તે જ વસ્તુની આચારમાં સુંદરતા નથી ભાસતી, એ જ માનવજાતિના દુર્ભાગ્ય છે. તે જે સિદ્ધાંતને માને છે તેને આચારમાં જોવા માગતી નથી. જે વિશ્વવાત્સલ્યના

વિચારને શતાંશે પણ આચારમાં મૂકવામાં આવે તો સમાજકલ્યાણ થઈ શકે. (૩) વિશ્વવાત્સલ્યની આચારનિષ્ઠામાં બાધક કારણો:—૧. સામાજિક પરિસ્થિતિની પ્રતિકૂળતા, ૨. પોતાની પરિસ્થિતિની પ્રતિકૂળતા, ૩. જૂના સંસ્કારો, ૪. પ્રતિષ્ઠા જતી રહેવાનો ભય અથવા યશોમોહ, ૫. આદત કે ટેવ, ૬. માનસિક નબળાઈ, ૭. ઇર્ષ્યા કે તેજ્ઞદ્વેષ, ૮. સમાજની ભડક, ૯. સાચી દૃષ્ટિનો અભાવ. (૪) સર્વાંગીક્રાંતિ કરવામાં વિચારક્રાંતિ સહાયક અને આવશ્યક છે, પણ તે ક્રાંતિનું સ્વપ્ન દેખાડી શકે, સમાજને ક્રાંતિનો બિગુલ સંભળાવી શકે, ક્રાંતિને સુલભ કરી શકે, સમાજને જગાડી શકે, પણ ક્રાંતિ કરી શકતી નથી. ભલે આપણે ઘણા માણસોને બોલાવીએ, વ્યાખ્યાનો કરીએ, લેખો લખીએ, પરિષદો ભરીએ, પણ જ્યાં સુધી એ વિચારક્રાંતિના બીજને સંગઠનરૂપી જલથી સીંચીએ નહીં, ત્યાં સુધી સર્વાંગીક્રાંતિરૂપી ઝાડ ન ઊગી શકે. વિચારક્રાંતિ સમાજને ધર્મયુદ્ધમાં ઉત્સાહિત કે પ્રેરિત કરવા માટે ફોજ બેઠ છે, પણ એ અહિંસક યુદ્ધ તો સંગઠિત સેના જ કરી શકે. વિચારક્રાંતિથી પેદા થયેલ ઉત્સાહને સંગઠન દ્વારા કાર્ય કે કાર્યક્ષેત્ર નહીં મળે તો તેના ઉપર નિયંત્રણ ન રહેવાથી તે કાં તો ઉચ્છ્રંખલ થઈ જાય છે, અગર તો કરમાઈ જાય છે. માત્ર વિચારનિષ્ઠાવાળો છેવટે ધૈર્ય, સમતા અને સ્થિરતા ખોઈ બેસે છે. માટે વિચારક્રાંતિરૂપી વરાળને ક્રાંતિના ઐન્જિનમાં પૂરીને, ઐન્જિન ચાલુ કરવા માટે સંગઠનરૂપી પાટા પાથરવાની જરૂર છે. (તા. ૨૧-૮-૬૧)

૭

વિશ્વવાત્સલ્યની નીતિનિષ્ઠા

૧. જૈનદર્શન પ્રમાણે ચતુર્થગુણસ્થાનની ભૂમિકામાં વિચારનિષ્ઠા (સમ્યક્દર્શન અને જ્ઞાન) આવે છે, પાંચમા ગુણસ્થાનથી

વિચારનિષ્ઠાપૂર્વક આચાર નિષ્ઠા શરૂ થાય છે. ૨. વિશ્વવાત્સલ્યની આચાર નિષ્ઠાના બે અંગો છે- ૧. નીતિનિષ્ઠા અને ૨. ધર્મનિષ્ઠા (વ્રતનિષ્ઠા). માત્ર ધર્મનિષ્ઠા (વ્રતબદ્ધતા) હોય તો સમાજનું વ્યાપક-રીતે ઘડતર થતું નથી. વ્યક્તિગત રીતે વ્રતપાલનમાં પણ અનેક વિધ્નો આવે, એટલે વ્રતનિષ્ઠાની સાથે નીતિનિષ્ઠા જરૂરી છે. નહિ-તર આજની શ્રાવકસંસ્થા અગર તો આધુનિક સર્વોદયસંસ્થાની જેની હ્યુપયુ સ્થિતિ હોય; સૌને સરખા-ગોળને ખોળ એકભાવ-ગણુવાની દષ્ટિ હોય, તેથી ઘાંડતત્વોને, શોષકોને, અન્યાય કરનારને પણ સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રતિષ્ઠા મળી જાય, નીતિનિષ્ઠામાં ક્યાસ હોય તે લોકો અનઘડવિધાનો કર્યા કરે છે. સંસ્થાકીય રીતે ઘડતર નથી પામતા. કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીના અવસાન પછી નીતિનિષ્ઠામાં ક્યાસ હોવાને લીધે કેટલીક વાર એ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો ચૂકી જાય છે. ૨. વિશ્વવાત્સલ્યની નીતિનિષ્ઠાનાં સૂત્રો- ૧. વિશ્વ-વાત્સલ્યનું મૂર્તરૂપ ધર્મમય સમાજ રચના છે. એટલે જ્યાં અર્થ-કામ લક્ષી દષ્ટિ હોય ત્યાં નૈતિક સંગઠનો દ્વારા તેને દૂર કરી ધર્મદષ્ટિ રખાવવી અગર તો વિશ્વવાત્સલ્યલક્ષી સંગઠનોની પાછળ ધર્મદષ્ટિ મુખ્ય રહેશે. ૨. બધા ધર્મો, ક્ષેત્રો, જ્ઞાતિઓ, રાષ્ટ્રો, સંસ્કૃતિઓ, વિચારો વ.નો સમન્વય ધર્મતત્ત્વના પાયા ઉપર કરવો. ૩. વિશ્વવા-ત્સલ્યનો સાધક સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક કે આધ્યાત્મિક કોઈપણ (માનવજીવનના) ક્ષેત્રને છોડીને ચાલશે નહીં, બધાય ક્ષેત્રોમાં નીતિ ધર્મનો પ્રવેશ કરાવવા મથશે. ૪. વિશ્વવાત્સલ્ય સાધક અનુબંધ વિચારને છોડીને એક ડગલુંય આગળ ભરશે નહીં. આમાંથી ચાર મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે. ૧. વિશ્વવાત્સલ્યસાધક બગડેલ કે તૂટેલ અનુબંધ ને સુધારવા કે સાંધવાનો પ્રયત્ન કરશે, ૨. અપ્રતિષ્ઠાયોગ્યતત્ત્વોને પ્રતિષ્ઠા નહીં આપે. ૩. અનુ-બંધમાં ચાર સુસંસ્થાઓના ક્રમ પ્રમાણે જેનું જ્યાં સ્થાન છે કે જે સંસ્થાને યોગ્ય જે ક્ષેત્ર છે, તેને તે સ્થાન કે ક્ષેત્રમાં તેને રહેવા

દેશે. ૪. જ્યાં ચારે અનુબંધમાંથી એકનો અનુબંધ ન હોય, ત્યાં તેની અવેળ પૂરવી. ૫. ગામડાં કે શહેરોમાં સમસ્તવાવલંબન કાર્ય માત્ર અર્થદષ્ટિએ નહીં ચાલે, પણ નીતિધર્મદષ્ટિએ ચાલશે; જેમાં આર્થિક દષ્ટિએ નબળા માટે સબળાને ઘસાવવાનું આવશે. ૬. પુણ્ય (રાહત)ના કામો કરતાં વ્યાપક ધર્મ (ક્રાંતિ-સત્યઅહિંસાન્યાયાદિ ધર્મતત્ત્વ)નું કામ મુખ્ય ગણશે. ૭. સત્ય, પ્રેમ, ન્યાયની ત્રિપુટીને લક્ષમાં રાખીને સંસ્થાઓ દ્વારા લવાદીથી ઝઘડા પતાવવા, પ્રશ્નો ઉકેલવા, અન્યાય અત્યાચારનો સામુદાયિક રીતે અહિંસક પ્રતિકાર (શુદ્ધિપ્રયોગ દ્વારા) કરવો, તોફાન કે હુલ્લોડો હોય ત્યાં ઘડાયેલા શાંતિસૈનિકો દ્વારા શાંતિ સ્થાપવી. ૮. નિયમિતતા, વ્યવસ્થિતતા અને ઉપયોગિતા એ ત્રિવેણીની વિશ્વવાત્સલ્યલક્ષી સંસ્થાઓની દરેક પ્રવૃત્તિમાં કાળજી રાખવી. ૯. શોષણમુક્તિ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ, ફરજિયાત બચત વગેરે, તથા ન્યાય માટે પંચાયતોમાં નૈતિક પ્રતિનિધિત્વ સત્ય પ્રેમ ન્યાયની દષ્ટિએ રાખવામાં આવે. ૧૦. સફાઈ, પ્રાર્થના અને રેંટિયો એ ત્રણ વસ્તુઓ તો વિશ્વવાત્સલ્યમાં માનનારી દરેક સંસ્થામાં હોવી જરૂરી છે. ૧૧. સત્યતા, વીરતા અને અગુપ્તતા, એ ત્રણતરવો વિશ્વવાત્સલ્ય સાધકમાં જોઈએ. આ સૂત્રને દરેક સંસ્થા કક્ષા પ્રમાણે આચરશે. એ ૧૧ સૂત્રો નીતિનિષ્ઠાના છે. વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારને અનુલક્ષીને જે સંસ્થાઓ ઊભી થશે, તેના બંધારણ ઉપરાંત જે નીતિ નક્કી કરવામાં આવશે તે પ્રમાણે અનુસરવાથી જ વ્યક્તિ અને સંસ્થાનું ઘડતર થઈ શકશે. આ નીતિનિષ્ઠા હશે તો ધર્મનિષ્ઠા સહેલાઈથી આવી શકશે.

(તા. ૨૮-૮-૬૧)

વિશ્વવાત્સલ્યની ધર્મનિષ્ઠા

૧. વિશ્વવાત્સલ્યની ધર્મનિષ્ઠા કોઈ જૈન બૌદ્ધ વૈદિકાદિ ખાસ ધર્મ ઉપરની કે અમુક ધર્મના ક્રિયાકાંડોની અગર તો સંપ્રદાયની અથવા પુણ્ય દાનાદિ રાહતના કામો ઉપરની નિષ્ઠા નહીં; પણુ વિશ્વધર્મોની દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચારને પાયામાં રાખીને રચાયેલી વ્રતનિષ્ઠા (વ્રતબદ્ધતા) જાણુવી ૨. નીતિ નિષ્ઠા અને વ્રતનિષ્ઠા બન્નેનો એક ખીજ સાથે અન્યોન્ય સંબંધ છે. નીતિનિષ્ઠા પાયો છે તો વ્રતનિષ્ઠા ચણુતર છે. બન્ને મળીને આચારનિષ્ઠા પૂર્ણ થાય છે. નીતિ નિષ્ઠા તો વિશ્વવાત્સલ્યમાં માનનારી અને એને લક્ષ્યમાં રાખીને સ્થપાયેલ દરેક સંસ્થા અને વ્યક્તિમાં હોવી જોઈએ. વ્રતનિષ્ઠા કદાચ આંશિક હોય કે ન હોય, પણુ નીતિનિષ્ઠા પાકી હશે તો વ્રતનિષ્ઠા તરફ એ વળ્યા વગર રહેશે નહીં. નીતિનિષ્ઠા વગરની વ્રતનિષ્ઠા કાંતો જડ કાંતો ઝનૂની કાં તો અનધડ વિધાન કરનારી અથવા તો ક્રિયાકાંડમાં જ રાચનારી થઈ જશે. આવા દાખલાઓ લગભગ બધાં ધર્મોમાં બન્યા છે. મ. ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવેલ કેટલાક કાર્યકરોમાં વ્રતનિષ્ઠા આવી, પણુ નીતિનિષ્ઠા કાચી રહી ગઈ, પરિણામે તેઓ વ્યવહારમાં વ્યક્તિવાદી અને કાંતો એકાંગી બની ગયા. પાંડિત નેહરુજી જેવા કેટલાકમાં નીતિનિષ્ઠા પાકી હોઈ તેઓ આડકતરી રીતે વ્રતનિષ્ઠા તરફ વળતા જાય છે, એટલે સાધુ વર્ગમાં તો બન્ને નિષ્ઠાઓ સર્વાંશપણે હોવી જોઈએ, લોકસેવકોમાં નીતિનિષ્ઠા અને આંશિકરૂપે વ્રતનિષ્ઠા હોવી જરૂરી છે; તથા જનસંગઠનોમાં તથા રાજ્ય સંગઠનમાં ગયેલા વિશ્વવાત્સલ્યમાં માનતા લોકોમાં નીતિનિષ્ઠા પાકી હોવી જોઈએ. સમાજના બધાય અંગોના ઘડતર માટે તથા લોક શ્રદ્ધા પેદા કરવા માટે અને સમાજને વ્રતનિષ્ઠા તરફ દોરવા માટે જનસેવકોમાં નીતિનિષ્ઠા યુક્ત વ્રતનિષ્ઠા જરૂરી છે.

૩. વ્રતનિષ્ઠા માટે પ્રતિજ્ઞા બદ્ધતા અનિવાર્ય છે, નહિતર ઢ્યુપચ્યુ-પણું રહેશે અને છેવટ સ્ખલિત અને પતન થવાની પણ ભીતિ છે. એવા દાખલાઓ ઘણા બન્યા છે. ૪. વ્રતગ્રહણવિધિ પણ સમુદાય સમક્ષ, વડીલ સાધક કે સાધુસાધ્વી સમક્ષ હોવી જોઈએ. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આડંબર, લહાણી કે દેખાવ ન થઈ જાય, એ કાળજી રાખવાની છે. સમુદાય સમક્ષ વ્રતગ્રહણ કરવાથી તોડતાં સંક્રાંત્ય થશે અને વ્રતનિષ્ઠા ટકી રહેશે. (તા. ૪-૯-૬૧)

૯

વિશ્વવાત્સલ્યમાં વ્રતવિચાર

૧. નીતિનિષ્ઠા સાથે વ્રતનિષ્ઠા ત્યારે જ ટકી શકે જ્યારે લીધેલા કે ગોઠવાયેલા વ્રતોનું વિવેકપૂર્વક જ્ઞાન હોય, યુગાનુરૂપ ધર્મક્રાંતિની દૃષ્ટિએ નવો વળાંક અપાય. પોતાના અને સમાજના ધડતર માટે વ્રતબદ્ધતા જરૂરી છે. આ બધા વ્રતોનું મૂળ વિશ્વવાત્સલ્ય છે. ૨. જૈનધર્મની વિશ્વમૈત્રી અને સામાયિક, તથા અહિંસા, બૌદ્ધધર્મની કરુણા અને બ્રહ્મવિહાર, ખ્રિસ્તીધર્મના વિશ્વપ્રેમ અને સેવા, ઇસ્લામના ભાઇચારા, હિંદુધર્મના અદ્વૈત અને ગાંધીજીએ બતાવેલ અહિંસા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને નમ્રતા વ.તો સમાવેશ વિશ્વવાત્સલ્યમાં થઈ જાય છે. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ બધાએ ધર્મોનું દોહન કરી બાર વ્રતો ગોઠવ્યાં છે. એમાં વિશ્વવાત્સલ્યના ત્રણ મૂળ વ્રતો છે. ૧. બ્રહ્મચર્ય ૨. સત્યશ્રદ્ધા અને ૩. માલિકી હક મર્યાદા. એ ત્રણ મૂળ વ્રતોને પોષનારાં બાકીના ૯ ઉપવ્રતો છે. બ્રહ્મચર્યને પોષનારાં ત્રણ ઉપવ્રતો—વિભૂષાત્યાગ, ખાનપાન-શયનવિવેક અને રાત્રિ ભોજન ત્યાગ છે. સત્યશ્રદ્ધાને પોષનારાં ત્રણ ઉપવ્રતો—સર્વધર્મ ઉપાસના, ક્ષમાપના અને નિંદાસ્તુતિ પરિહાર છે. માલિકી હક

મર્યાદાને પોષનારાં ત્રણ ઉપવ્રતો—વ્યસનત્યાગ, વ્યવસાયમર્યાદા, વ્યાજ ત્યાગ છે. બ્રહ્મચર્ય અને સત્યને લગભગ બધા ધર્મોએ વ્રતમાં સ્થાન આપ્યું છે. અસ્તેય અને અપરિગ્રહને કોઈ એ એક વ્રતમાં તો કોઈ એ બે વ્રતમાં વણી લીધા છે. અહીં માલિક્ષી હક મર્યાદા વ્રતમાં એ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દિશાપરિમાણ, દેશાવકાશિક કે સ્વ-દેશીવ્રત અને શરીરશ્રમને બદલે અહીં વ્યવસાય મર્યાદા, વ્યસનત્યાગ અને વ્યાજત્યાગ ઉપવ્રતો છે, જે યુગાનુકૂળ અને વ્યવહારુ છે. અનર્થદંડ વિરમણ, પૌષધવ્રત અને ઉપભોગ પરિભોગપરિમાણ તથા અસ્વાદવ્રતને બદલે અહીં વિભૂષાત્યાગ, વ્યસનત્યાગ અને ખાનપાન શયનવિવેક છે. નમ્રતાને બદલે ક્ષમાપના છે. સામાયિક તથા સર્વધર્મ સમભાવને બદલે સર્વધર્મોપાસના છે. અતિથિસંવિભાગ અને અભય એ બન્નેનો સમાવેશ માલિક્ષીહક મર્યાદા અને સત્ય શ્રદ્ધામાં થઈ જાય છે. ૩. આ વ્રતોની વિશેષતા એ છે કે એ બધા ધર્મોમાંથી લીધાં છે, એટલે બધાય ધર્મોવાળા એ વ્રતોને પોતીકાં મોનીને પાળી શકે; બીજું મૂળવ્રતો નિષેધાત્મકને બદલે વિધેયાત્મક રીતે લીધાં છે. યુગાનુરૂપ અને વ્યવહાર કેમ બને એ દષ્ટિ રાખવામાં આવી છે. દા. ત. માલિક્ષી હક મર્યાદાને બદલે સર્વથા માલિક્ષીહક ત્યાગ વ્રત રાખ્યું હોયત તો વ્યવહારુ અને સર્વ-ગ્રાહી ન બનત. ૪. યુગે-યુગે મૂલ્યો પલટાય છે. જેમ ત્રણ વ્રતોને બદલે ભ. પાર્શ્વનાથે ચાતુર્યામ મૂક્યા, ભ. મહાવીરે ૫ વ્રતો મૂક્યા, ગાંધીજીએ આખા દેશને એકાગ્ર કરવાની દષ્ટિએ સ્વદેશી, શરીરશ્રમ, અભય, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સર્વધર્મસમભાવ ૫. નવાં વ્રતો ઉમેર્યાં. હવે વિશ્વને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ એક કરવા માટે યુગાનુરૂપ વ્રત-ઉપ-વ્રતો ગોઠવવાં જોઈએ, એટલા માટે જ સર્વ ધર્મમાન્ય ૧૨ વ્રતો મુનિશ્રીએ ગોઠવ્યાં છે.

(તા. ૧૮-૯-૧૧)

વિશ્વવાત્સલ્યમાં પ્રહ્લયર્થ વિચાર

(૧) વિશ્વવાત્સલ્યની સાથે પ્રહ્લયર્થને ઊંડો અને નજીકનો સંબંધ છે. એટલે પ્રહ્લયર્થવ્રત વગર વિશ્વવાત્સલ્યની નિષ્ઠા ટકી શકતી નથી, કારણ કે વાત્સલ્યનું મૂળ ચૈતન્ય છે અને વિશ્વ-ચૈતન્યમાં વિચરણ કરવું એનું નામ જ પ્રહ્લયર્થ છે. આજે પ્રહ્લયર્થને સમાજવ્યાપી અને સર્વાંગી બનાવવું હોય તો વિધેયાત્મક અર્થ લેવો જોઈશે. જેઓ પ્રહ્લયર્થનો નિષેધાત્મક અર્થ લઈ માતૃજાતિથી અતડા, અલગ અને ખીતા રહે છે, તેમના પ્રહ્લયર્થની સાધના શુષ્ક, એકાંગી, કાચી અને વ્યક્તિવ્યાપી જ રહે છે. (૨) ધણા લોકોએ વાત્સલ્ય અને વિકાર બન્નેની એકતાનો ભ્રમ હોઈ વિકારને જોખમે વાત્સલ્યને પણ છોડ્યું, એથી કરીને નર અને નારી બન્ને આત્મિક તાદાત્મ્ય ન અનુભવી શક્યા, પરિણામે સમાજમાં નર-નારી બન્નેના સાચા ગુણોની પ્રગતિ અટકી ગઈ. બન્નેના સાચા ગુણોના દર્શન ન થવાને લીધે તાદાત્મ્યને નામે સ્ત્રી-પુરુષ શારીરિક વાસનાને નોંતરીને પરસ્પરાસક્ત થઈ જાય છે અગર તો તાટસ્થ્યને નામે એકબીજાથી સાવ અતડા રહી, એકબીજાની ખામીઓની પ્રતિ કરી શકતા નથી. એટલે આ યુગે પ્રહ્લયર્થની સર્વાંગી સાધના માટે એક બાળુ નર-નારી બન્નેનું સાહચર્ય અપેક્ષિત છે, તેમજ બીજી બાળુ પ્રહ્લયર્થમાં ખૂબ કડક અને જગૃત રહેવાની જરૂર છે; તો જ ગુણોની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પર પૂરક અને જોખમ વખતે એકબીજાના પ્રેરક બની શકશે. યમ અને યમી, રાજમતી અને રહનેમિ, સુંદરી અને ભરતના દાખલા આ માટે પ્રસિદ્ધ છે. (૩) જેમને પ્રહ્લયર્થની ઉચ્ચ અને સર્વાંગી સાધના કરવી છે, તેમને વૈમાનિક દેવોની જેમ ઉત્તરોત્તર વાસનાને બદલે

વાત્સલ્યવિકાસ માટે નારીના શરીરસ્પર્શની નહીં, પણ તેના હૃદય-સ્પર્શની જરૂર છે; કારણ કે અન્ન, પ્રાણ, મન અને વિજ્ઞાનમય બ્રહ્મની ભૂમિકા વટાવ્યા પછી આનંદમય ભૂમિકા ત્યારે જ તેઓ મેળવી શકશે. પૂર્વભૂમિકાઓમાં સ્ત્રીનો કામજન્ય-(સ્પર્શરૂપ શબ્દ અને મન દ્વારા) જે તુચ્છ સુખ અનુભવાય છે, તેના કરતાં આ ભૂમિકામાં વાત્સલ્યરસ દ્વારા પરમ આનંદનો અનુભવ પોતે કરી શકે અને જગતને કરાવી શકે. સ્થૂળભદ્ર મુનિએ કોશા વેશ્યાને હૃદય-સ્પર્શદ્વારા આ આનંદની અનુભૂતિ કરાવી હતી. (૪) બ્રહ્મચર્યની જેમણે સર્વાંગી સાધના કરી છે તેમણે ગૃહસ્થ સાધકસાધિકા અને સાધુસાધ્વી, એ ચારેયનો અનુબંધ રાખી સંઘ કે સંસ્થાઓ રચી બ્રહ્મચર્યને સમાજવ્યાપી બનાવ્યું છે. ભૂતકાળમાં ચારે આશ્રમોનો પાયો બ્રહ્મચર્ય ગણાતો, તેથી ત્રણે આશ્રમો ઉપરાંત ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ અનેક બ્રહ્મચારી જોડલાં મળી રહેતાં; વિધવા બહેનો અને કુમારિકાઓમાં તેજસ્વિતા રહેતી, સાધુ-સાધ્વીઓ દ્વારા પોતાને અને આવાં બહેનોને ઘડતર મળતું, તેથી બહેનોના પ્રશ્નો બ્રહ્મચર્ય-દષ્ટિએ છણાતા અને એમને માર્ગદર્શન મળતું. આજે એમાં ઓટ આવી ગઈ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહોની સામે ટકી રહેવા માટે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓએ આવાં બ્રહ્મચર્યલક્ષી ભાઈ-બહેનોને તૈયાર કરવાં પડશે. મ. ગાંધીજીએ આ સડક તૈયાર કરી દીધી છે. જૂના શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર એનાં ખીજ મળે છે. તા. ૨૫-૯-૬૧

વિશ્વવાત્સલ્યમાં સત્યશ્રદ્ધાપ્રત

(૧) વિશ્વવાત્સલ્યની સાથે બ્રહ્મચર્યની જેમ સત્ય શ્રદ્ધાનો પણ નિકટ સંબંધ છે અને એ પણ મૂળભૂત અંગ છે. માતા બાળક

પ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખે છે, છતાં ન્યાય અને સત્યનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે નિષ્ઠુર થાય છે; બહારથી જોનારને નિષ્ઠુરતા લાગે, પણ ખરું જોતાં તે તેનું સત્યાગ્રહીપણું છે, જે એ એમ ન વર્તે તો વાત્સલ્યને ઠેકાણે મોહ જ કહેવાય, તેથી અંગત અને સામાજિક વિકાસ અટકી પડે; તેનું જ વિશ્વવાત્સલ્ય સાધકનું છે. (૨) વિશ્વવાત્સલ્યમાં સમન્વયની અને ધ્યેયાનુકૂળ જોડવાની દૃષ્ટિ છે, તેમ સત્ય શ્રદ્ધામાં ખીજની સાથે વિરોધ હોવા છતાં અંતરને જોડવાની વૃત્તિ પડી છે. આપણે ઘણીવાર એમ સમજીએ છીએ કે પોતાનાથી જરાક માન્યતામાં જુદો પડ્યો એટલે સત્ય શ્રદ્ધામાં એની સાથે તોડવાની કે અલગતા સેવવાની વાત છે, પણ ખરું જોતાં એવું નથી; કારણ કે સત્યનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ છે. આપણે સમજીએ તે જ અને તેટલું જ સત્ય છે, બાકીનું બધું મિથ્યા છે, એમ માનવું વધારે પડતું છે. એટલા માટે જ જૈનધર્મે અનેકાંતની વાત કરી. આના દાખલાઓ ૧. સાત આંધળાઓએ એક હાથીને તપાસીને એક-એક અંગને હાથી રૂપે બતાવવા લાગ્યા, પણ એક સૂઝતા અને સમજી માણસે જ્યારે સાતેયને સમજાવ્યા કે તમે એક-એક અંશની દૃષ્ટિએ સાચા છો, પણ સર્વાંશે સાચા નથી. ૨. ચાર રાજકુમારોએ કેશુડાંના આડને જુદી જુદી ઋતુઓમાં જોયું હોઈ દૃષ્ટિ ભ્રમ રહી ગયો, તેનું સમાધાન રાજાએ કર્યું. ૩. ઘોડો કૂતરા જેવડો છે, એ વાક્યને સ્થળ કે સંયોગ જોયા વગર ખોટું કહી દીધું, પણ જ્યારે પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંથી જોયું તો ઉપરથી ઘોડો કૂતરા જેવડો જ દેખાયો, એ આંખ અને અનુભવની દૃષ્ટિએ બરાબર હતું, પણ બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ બરાબર ન હતું. ૪. એક કુટુંબના ત્રણ ભાઈઓ જુદી જુદી દિશામાં વ્યાપાર માટે ગયા, ઘણા વર્ષ થવાથી ભાષા અને રહેણીકરણીમાં ફરક પડી ગયો. એક વખત રેલગાડીમાં એ ત્રણે ભેગા થઈ ગયા, બધી વાતો થઈ, ઝોળખાણ આપી, તેથી લાગ્યું કે અમે ત્રણે એક જ છીએ, એવી જ રીતે બધા ધર્મોનું મૂળ અને ધ્યેય એક જ છે,

જેમાં જે સત્ય પડયું છે, તેને તારવવું જોઈએ. ૫. દુશ્મનથી નગરરક્ષા માટે પરામર્શ કરવા રાજાએ ઈજનેર, સુથાર, લુહાર, મોચી, વકીલ અને પુરોહિતને બોલાવ્યા, સૌએ પોત પોતાનો મત સાચો બતાવ્યો, એ રીતેજ થવું જોઈએ, એમ કહ્યું, એવી જ રીતે મત-મતાન્તરવાળા એકબીજાની સાથે ઝઘડે છે. બીજાના મતની પાછળનું રહસ્ય જુએ તો જ સત્ય શ્રદ્ધા ટકી શકે. (૩) ગમે તેવા દુર્ગુણી માણસમાં પણ કોઈને કોઈ ગુણ હોય છે, એવી ગુણ ગ્રાહક દષ્ટિ, સમ્યક્ દષ્ટિ સત્યશ્રદ્ધાવાળામાં હોવી જોઈએ. અવળા અને અનિષ્ટ કારક વાક્યમાંથી સવળો અર્થ કાઢવાથી સત્યશ્રદ્ધા ટકી શકે છે. કૈકેયીના વાક્યમાંથી રામે અને કૌશલ્યાએ સવળો ભાવ તારવ્યો; યુધિષ્ઠિરને નગરીમાં કોઈ દુર્જન ન દેખાયો. ‘જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’ એ ન્યાયે દરેકમાંથી સારો ભાવ લેવો જોઈએ. આ રીતે દરેક શાસ્ત્ર, ધર્મ, વસ્તુ અને વ્યક્તિમાંથી સત્ય કે તત્ત્વ તારવવાની વૃત્તિ રાખીશું તો સત્ય શ્રદ્ધાનાં બંને પાસાં સચવાશે. તા. ૨-૧૦-૬૧

૧૨

વિશ્વવાત્સલ્યમાં માલિકીહુક મર્યાદાવ્રત

૧. માલિકીહુક મર્યાદા ન હોત તો માણસ જીવનમાં ગમે તેમ વસ્તત, ગમે તેટલું સંગ્રહ કરત અને ગમે તેટલી વસ્તુઓ વાપરત-એટલા માટે જ માલિકીની પાછળ યુદ્ધો થયાં છે. ૨. ન્યાં વિશ્વ ઋત્યે વાત્સલ્યની દષ્ટિ હોય ત્યાં વિશ્વને પોતાના વધારે સંગ્રહ કે વધારે ઉપભોગવથી કષ્ટ પહોંચે, તેવું કામ ન થઈ શકે. રાષ્ટ્રવાત્સલ્ય હોય ત્યાં રાષ્ટ્રના નિયમોનું ખરાબર પાલન થવું જોઈએ અને રાષ્ટ્રને માટે ત્યાગની ભાવના હોવી જોઈએ, તેમ જ જેમાં સમાજ વાત્સલ્ય હોય તેને સમાજમાં કોઈ પણ માણસ ભૂખ્યો, દુઃખી હોઈ, તેને

અન્યાય-અનીતિ ન કરવી પડે, એની જવાબદારી પોતાની સમજને
 પૈસા કે સાધનથી સહયોગ આપવાની ફરજ છે. ધારાનગરીના જિન-
 દાસને ગરીબાઈને કારણે જિનપાલશેઠના હારની ચોરી કરવી પડી,
 તેમાં જિનપાલશેઠે પોતાની ભલ કબૂલી અને પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. ૩.
 વ્યક્તિગત માલિકીની જેમ સંસ્થાગત, રાષ્ટ્રગત પણ માલિકી હોય
 છે, એટલે વ્યક્તિગત માલિકી ઉપર મર્યાદા મૂકતી વખતે જેમ
 વ્યવસાય મર્યાદા અને વ્યાજનો ધંધા તરીકે ત્યાગ કરવાનો હોય છે,
 તેમ સંસ્થા અને રાષ્ટ્રની માલિકી ઉપર પણ મર્યાદા મૂકવી જોઈએ.
 જે રાષ્ટ્ર સમગ્રરાષ્ટ્રની માલિકી રાખે કે જેથી વિચાર અને વાણીનું
 સ્વાતંત્ર્ય હણાય, તેના ઉપર મર્યાદા મૂકીને વિકેન્દ્રીકરણ કરવું
 જોઈએ. રાજ્યસંસ્થાએ રાજકીય સિવાયના ક્ષેત્રોનું વિકેન્દ્રીકરણ
 કરીને જનસંગઠનો અને જન સેવક સંગઠનોને સોંપી દેવા જોઈએ.
 સંસ્થાઓમાં સંપત્તિનો વધારો શોષણ અને ખીજાં અનિષ્ટો
 જન્માવે છે, માટે એના ઉપર પણ મર્યાદા મૂકવી જોઈએ. ૪. પૈસા-
 દાર માણસ ધનનો ટ્રસ્ટી રહી, વખત આવ્યે સમાજને ચરણે અર્પણ
 કરતો, એવી વૃત્તિ ભૂતકાળમાં હતી, તેવી આજે હોવી જોઈએ; તો
 જ સમાજની માલિકી ઉપર મર્યાદા આવી શકે. આ રીતે વ્યક્તિ,
 સમાજ, સંસ્થા, રાષ્ટ્ર અને રાજ્યબધાયને માટે માલિકી હક મર્યાદા
 હોય તો આ વ્રત વિશ્વવ્યાપી બની શકે. એક રાષ્ટ્ર ખીજા રાષ્ટ્રને કબ્જે
 કરવાની તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર, સેના વૃદ્ધિ કરવાની લાલસા રાખે છે, તે
 ઓછી થાય ૫. સાધુ સંસ્થાએ પણ વસ્ત્ર, પુસ્તક, સ્થાન, ઉપકરણ,
 શિષ્ય વગેરેની માલિકી ઉપર મર્યાદા મૂકવી જોઈએ. ૬. વ્યવ-
 સાય મર્યાદામાં ધંધાની મર્યાદાની જેમ રાષ્ટ્ર તથા સમાજને ધાતક
 સદી, વ્યાજ દારૂ, માંસ વગેરે ધંધાનો ત્યાગ આવી જાય છે.

[તા. ૯-૧૦-૬૧]

વિશ્વવાત્સલ્યના કાર્યક્રમો

“ સર્વથા સૌ સુખી થાઓ, સમતા સૌ સમાચરો;

સર્વત્ર દિવ્યતા વ્યાપો, સર્વત્ર શાંતિ વિસ્તરો. ”

એ ચારેય સૂત્રોમાં વિશ્વવાત્સલ્યના કાર્યક્રમો આવી જાય છે. (૧) ‘બધા પ્રકારે બધા સુખી થાઓ’ એ સૂત્રમાં સૂચવ્યું છે કે જેમ આંખમાં કણું પડ્યું હોય તે જ્યાં સુધી ન નીકળે, ત્યાં સુધી સંતોષ ન થાય; તેમજ દેહનું દુઃખ જ્યાં સુધી દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી સંતોષ ન થાય. માટે સૌથી પહેલાં દેહ દુઃખથી મુક્ત કરવાનો કાર્યક્રમ હોય. લાલમાં પાણીનું દુઃખ હતું, આજે તો આ દુઃખ મટી રહ્યું છે. પાણીનો ત્રાસ હોય ત્યાં સુધી ભજન કે ધર્મ ન થઈ શકે, તેમજ અન્નનો ત્રાસ હોય તો, માણસ નીતિ-ધર્મ ન પાળી શકે. ત્રીજું દુઃખ વસ્ત્ર અને વસાહતનું છે, તે માટે લાલમાં નાનકડો પ્રયોગ થયો. ચોથું દુઃખ એ ત્રણે દુઃખોથી મુક્ત હોવા છતાં રક્ષા માટે નિરાંત ન હોય તો થાય છે. સલામતીની વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી ખેડૂતોને પોતાની ખેતી વગેરે સુધારવાનું મન થતું નથી. એટલે તનને સુખ આપવું, એ પહેલો કાર્યક્રમ થયો. (૨) કેટલીક વખત આ બધી ઉપલી સુખસગવડો હોવા છતાં માણસ ઈર્ષ્યા, અસંતોષ, ખિનઆવડત વગેરેને લીધે દુઃખ ભોગવે છે, તેને નિવારવા માટે શિક્ષણસંસ્કારનો કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ, કેટલીક વખત શિક્ષણ મળ્યા છતાં અન્યાય થયો હોય, અગર તો શરીરમાં રોગ થયો હોય, તેને નિવારવાનાં સાધનો ન મળે તો દુઃખ રહે છે, એટલે શિક્ષણ, ન્યાય અને આરોગ્યરક્ષણ, એ કાર્યક્રમો મનોદુઃખ દૂર કરવા માટે લાલમાં યોગ્યતા. આમ અન્ન, વસ્ત્ર, વસાહત,

શિક્ષણસંસ્કાર, આરોગ્ય, ન્યાય અને રક્ષણ એ સમ સ્વાવલંબનના કાર્યક્રમો ગ્રામસંગઠનો દ્વારા દ્વાખાના, તળાવ, અન્નલંડાર, ખેતીના નવા પ્રયોગો, શિક્ષણ, ન્યાય(લવાદી તથા શુદ્ધિપ્રયોગ દ્વારા) રક્ષણ અને ખાદી ગ્રામોદ્યોગના રૂપે ગોઠવાયા તેમ ખીજે ગોઠવાવા જોઈએ. (૩) ખીજું પગથિયું ‘સમતા સૌ સમાચરો’ છે. સમ સ્વાવલંબન હોવા છતાં ગ્રામ-નગર-સંઘર્ષ હોય, જે આ પ્રયોગને ખાઈ જતો હોય, તેમજ ખેડૂત, ગોપાલક અને ખેતમજૂરોમાં જુદા જુદા કાયદાઓને લીધે વિષમતા હોય તો કેટલાક લોકો એમાંથી આજીવિકા અને પરિગ્રહની મર્યાદા સ્વીકારીને સમાજરચનાકાર્ય માટે નીકળે, જુદા જુદા સંગઠનો ઊભા કરી આજીવિકા, ન્યાય તથા રક્ષણની ચિંતા કરે; સહકારી પ્રવૃત્તિ, ફરજિયાત ખચત, લવાદી પ્રથા, શુદ્ધિ પ્રયોગ દ્વારા આ સંગઠનોના કાર્યક્રમનું વ્યવસ્થિત સંચાલન કરે, હૂંફ આપે, કોઈને નોંધારાપણું ન લાગે, એ માટે ઇન્દુક, સર્વસેવા સંઘ વગેરે સંગઠનો દ્વારા વિશ્વ સુધી પહોંચી શકીએ, એવા સામાજિક આર્થિક માનસિક વિષમતા દૂર કરવાના કાર્યક્રમો પ્રાયોગિક સંઘોએ લેવા જોઈએ. (૪) ત્રીજું પગથિયું ‘સર્વત્ર દિવ્યતા વ્યાપો’ છે. ઉપલા બંને પગથિયાના કાર્યક્રમોની સાથે સાથે જો માનવ સમાજમાં જો દિવ્ય ગુણ ન વિકસે તો સમાજ રચના ધર્મમય ન થઈ શકે. એટલે અભય, સત્ત્વશુદ્ધિ વગેરે દિવ્ય ગુણોને સમાજમાં વિકસાવવાના કાર્યક્રમો દિવ્યગુણ વિકાસ પ્રાપ્ત સાધુઓ હાથમાં લે અને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે ચારેના અનુબંધની દૃષ્ટિએ કાર્યક્રમો ગોઠવે. (૫) ચોથું પગથિયું ‘સર્વત્ર શાન્તિ વિસ્તરો’ છે. પોતાના આત્માને વિશ્વમાં વિલીન કરવાનો અનુભવ અને આનંદ લેવાનો કાર્યક્રમ સાધુ સમાજ માટે સમ્પ્રદાયમોહ અને છીછરા રાગ-દ્વેષથી મુક્ત કાંત દ્રષ્ટા સાધુ ગોઠવે; એવા સાધુ ભવિષ્યના પરિણામને વિચારી શકે, અશાંતિ હોય ત્યાં શાન્તિ સ્થાપવાના, સમગ્ર સમાજને સ્પર્શતા, વિશ્વની રાજ્ય સંસ્થાને સામે રાખી વિશ્વ ઘડતરના કાર્યક્રમો ગોઠવે. [તા. ૧૬-૧૦-૬૧]

સર્વોદયનું આજ સુધીનું સ્વરૂપ

(૧) પશ્ચિમમાં વધારે માણસોનું સુખ વધારવું; એ નીતિ ચાલુ થઈ; સુખ પણ શારીરિક અને પૈસાટકાનું. એવું સુખ મેળવવામાં નીતિનિયમો ભંગ થાય તેની દરકાર રાખવામાં નથી આવી, નિયમો ભંગ થાય તેની દરકાર રાખવામાં નથી આવી, તેમજ વધારે માણસોનું સુખ જળવવું, એ હેતુ હોવાથી થોડાને દુઃખ આપીએ તો હરકત નથી, એમ પણ માનતા થયા; પરિણામે પશ્ચિમના દેશોમાં ગુલામો અને ગરીબો દબાએલા જ રહ્યા. આ નીતિ વિરુદ્ધ અને ઇશ્વરીય કાયદાની વિરુદ્ધ છે, એમ પશ્ચિમના વિચારકો પૈકી રશ્કિને બાઈબલને આધારે ‘અંટુ ધિસ લાસ્ટ’ પુસ્તક દ્વારા પ્રગટ કર્યું; એમાં એમણે સત્યનાં મૂળ, અદલ ન્યાય, અને સાચીનીતિ વિષે લખ્યું. ટ્રાંસજેક્સનની મુસાફરી કરતી વખતે મિ. પોલકે મા. ગાંધીજીને આ પુસ્તક વાંચવા આપ્યું. એથી ગાંધીજીના વિચારોમાં ઉથલપાથલ થયું. અને આ વિચારોને અનુરૂપ પોતાનું તથા સમાજનું ઘડતર કરવા માટે ફિનિકસમાં ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ બાંધ્યો. આ પુસ્તકનો સર્વોદય નામથી અનુવાદ કર્યો. આશ્રમમાં કેટલાંક કુટુંબો સાથે રહી ખેતી અને ગ્રામોદ્યોગ પ્રધાન જીવન જીવવા લાગ્યા. પછાત ગણાતા તથા હિંદી લોકોમાં પ્રતીકાર શક્તિ જગૃત કરી. ભારતમાં આવીને અંત્યજને અપનાવવાનાં સક્રિય પ્રયોગો કર્યા. હરિજન કન્યાને તથા હરિજન કુટુંબોને આશ્રમમાં રાખ્યાં. હરિજનો માટે આમરણ અનશન કર્યું. પછાત રહી ગયેલા ગામડાં, મજૂરો અને મહિલાઓના ઉત્થાન માટે કાર્યો કર્યા. માનવ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોનાં અનિષ્ટાંધકારને દૂર કરી, બધાં ક્ષેત્રોની શુદ્ધિ કરી, સત્યાગ્રહ શક્તિ જાગી કરી; સમાજ ઘડતર માટે જુદાં જુદાં સંગઠનો જાણાં

કર્તા; પોતે ઝીણામાં ઝીણી બાબતમાં ધ્યાન આપતા. સર્વોદય વિચાર પ્રચાર માટે ‘સર્વોદય’ માસિક પ્રગટ કર્યું. જે કે વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાં સર્વોદય વિચારનાં બીજ પડ્યાં હતાં, પણ ગાંધીજીએ આને સામુદાયિક રીતે અમલી રૂપ આપ્યું, નવો ઘાટ આપ્યો.

ગાંધીજીના અવસાન પછી સર્વોદયે નવું સ્વરૂપ પકડ્યું. ૧૯૫૧ માં સંત વિનોબાજીએ ભૂદાન આંદોલન ચલાવ્યું. અને ભૂદાન, ગ્રામદાન, સંપત્તિદાન, સાધન દાન વગેરેના સ્વરૂપમાં સર્વોદયને લાવ્યા. વિનોબાજીના સંસ્કારો વેદાંતના હોઈ વ્યક્તિવાદ આધુનિક સર્વોદયમાં આવ્યો. સમાજની વાતો કરે, પણ સમાજના ઘડતર માટે સંગઠનો જોવાં કરવામાં માનતા નથી. માત્ર વિચાર-પ્રચારથી સમાજ ઘડતર થતું નથી. બધાય ક્ષેત્રો-સર્વિશેષે રાજકીય ક્ષેત્રના અનિષ્ટોના અંધારાને હટાવ્યા વગર સર્વનો ઉદય (સર્વક્ષેત્રોદય) શી રીતે થાય? અને એકલી વ્યક્તિ આ અંધારાને મટાડી કેમ શકે? રાજ્યક્ષેત્રની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્નો નથી થતા. ગાંધીજીના વખતની રચનાત્મક સંસ્થાઓનાં એકીકરણ રૂપે ‘સર્વસેવાસંઘ’ જોભો થયો ખરો, પણ એને પ્રેરણા, માર્ગદર્શન, ઘડતર કે નૈતિક ચોક્કસ ઉપર ધ્યાન અપાતું નથી, એથી સર્વોદયનું સ્વરૂપ આજે વિચારપ્રધાન બની ગયું. સર્વોદયમાં ભૂદાન નિમિત્તે જે નવા કાર્ય-કરો આવ્યા, એમની પાસે સર્વાંગી દષ્ટિ ન રહી, એટલે વિચાર-પ્રચાર કાંતો રાહતનાં કામોમાં જ જોડાવાઈ ગયા. (૨) સર્વોદયના સિદ્ધાંત વાક્યો આ પ્રમાણે છે:- (૧) શોષણ વિહીન સમાજ, (૨) વર્ગ વિહીન સમાજ, (૩) શાસન મુક્ત સમાજ અને પછી (૪) શાસન નિરપેક્ષ સમાજ, (૫) ભૂદાન મૂલક ગ્રામોદ્યોગ પ્રધાન અહિંસક ક્રાંતિ, (૬) રાજનીતિને બદલે લોકનીતિ (૭) દંડશક્તિને બદલે દંડનિરપેક્ષતા, (૮) લવ્યપક્ષને બદલે પક્ષાતીત કે નિષ્પક્ષ. પણ

એ સિદ્ધાંત વાક્યોને વ્યવહારમાં મૂકવા માટે નૈતિકજન સંગઠનો ન રચ્યા; જનતાને તાલીમ ન આપી, રાજકારણથી જનતાને અતડી રાખીને રાજ્યની શુદ્ધિ ન કરાવી શક્યા. સૌમ્ય સત્યાગ્રહની વાત કરી, પણ તેને અમલી રૂપ ન આપ્યું. આ રીતે લગભગ બધા જ સિદ્ધાંત વાક્યો હવામાં રહ્યા. કોઈ પણ ક્રાંતિ એકલી વ્યક્તિ દ્વારા કે વ્યક્તિઓના ટોળાંઓ દ્વારા થઈ જ ન શકે. મ. ગાંધીજીએ એટલા માટે જ સંગઠનો ઊભાં કર્યાં હતાં, પણ એ વ્યક્તિ દ્વારા માનવા લાગ્યા. આ બધા કારણોને લઈને આધુનિક સર્વોદયે આધ્યાત્મિકતાનો પુટ જરૂર આપ્યો, પણ વેદાંતની જેમ એ પણ એક વિચાર પ્રધાન શંભુમેળો થઈ ગયો. (તા. ૨૩-૧૦-૬૧)

૧૫

સર્વોદયના કાર્યક્રમો અને ખૂટતાં તત્વો

૧. કોઈ પણ કાર્યક્રમ હોય એની સાથે ૪ વસ્તુઓ મુખ્ય હોવી જોઈએ- ૧. સર્વાંગી દષ્ટિ, ૨. વ્યવસ્થા, ૩. સુસંગઠનો સાથે અનુબંધ અને ૪. સાતત્ય. સર્વોદયના નવા કાર્યક્રમો(ભૂદાનાદિ) સંત વિનોબાજી નિમિત્તે ઊભા થયા. એક વાર તો એની હવા આખા દેશ અને દુનિયામાં ફેલાઈ; પણ પછી કેટલાક કાર્યકરોની દષ્ટિ સર્વાંગી ન હોવાને લીધે, વિચાર પ્રચારની સાથે તેવાં ગ્રામ સંગઠનોનો અનુબંધ ન હોવાને લીધે અને વ્યવસ્થા શક્તિ દ્વારા લોક ખડતર ન હોવાને લીધે ભૂદાનથી માંડીને ગ્રામદાન સુધીના કાર્યક્રમોમાં ઓટ આવી. કાર્યકરોના નિર્વાહ માટે ગાંધી નિધિનો સહયોગ મળ્યો; પણ એના ખર્ચ ઉપર બરાબર નિયંત્રણ ન રહ્યું; ગમે તેવા કાર્યકરોની ભરતી થવા લાગી. એટલે વિનોબાજીએ કંટાળીને નિધિ-મુક્તિનો તથા સંસ્થાઓથી કાર્યકરોને મુક્ત રાખવા માટે તંત્રમુક્તિનો કાર્યક્રમ મૂક્યો; પરિણામે વ્યવસ્થા બગડી. રાજકારણથી માંડીને

કુટુંબ, શાંતિ, સંપ્રદાય, અર્થ અને અધ્યાત્મ વગેરેના રોજબરોજના પ્રશ્નો લોક સંગઠનોના માધ્યમથી કાર્યકરો દ્વારા લેવાવા જોઈતા હતા, તે ન લેવાયા, એટલે સાતત્ય ન રહ્યું. પછી પક્ષ મુક્તિનો કાર્યક્રમ મૂક્યો, એમાં કોંગ્રેસ જેવી ઘડાયેલી રાજ્યસંસ્થા (પક્ષ)થી પોતે અતડા રહ્યા, લોકોને પણ અતડા રાખ્યા. એથી ખીજ પક્ષો ગેરલાભ ઊઠાવવા આવ્યા અને પક્ષોનો શંભુમેળો થયો; ગ્રામદાનને રાજ્યાશ્રિત થવું પડ્યું. શાંતિસેનામાં વગર ઘડાયેલાઓની ભરતી થઈ, તેમના નિર્વાહ માટે સર્વોદય પાત્રનો કાર્યક્રમ ચલાવ્યો, પણ એની વ્યવસ્થા બરાબર ન રહેવાથી લોકશ્રદ્ધા ઓસરતી ગઈ. પછી પોષ્ટર આંદોલન, સ્વચ્છ ભારત આંદોલન થયાં, પણ વિનોબાજી વિચાર ફેંકીને ચાલ્યા જાય પાછળથી કાંઈ વ્યવસ્થા થતી નથી, સાતત્ય રહેતું નથી. એટલે આજના સર્વોદયના કાર્યક્રમોમાં જે આ ૪ તત્ત્વો ખૂટતાં જાય છે, તે વિશ્વવાત્સલ્ય દ્વારા પૂરવાં જોઈએ.

૨. જૈન દર્શનમાં જીવનને સમજવાનાં ત્રણ પાસાં છે:—૧. નિશ્ચય (સર્વોદય દષ્ટિએ વિચારતું તત્ત્વજ્ઞાન) ૨. વ્યવહાર (આચારમાં લાવવાની વ્યવસ્થા) ૩. અને સંઘજીવન સાથે અનુબંધ. નિશ્ચય, વ્યવહાર અને સમાજ એ ત્રણેને મુખ્યત્વે લક્ષ્યમાં રાખીને જીવન ધરે તે ક્રમશઃ સાધુ, શ્રાવક અને માર્ગાનુસારી કહેવાય. ગાંધીજીએ સત્યને સર્વોપરિ માનીને એ ત્રણેય જીવે જોયા. સત્ય જતું હોય તો તેઓ આશ્રમ, કુટુંબ, સંપત્તિ કે પક્ષને છોડી દેતાં; પણ અનુબંધ નહોતા તોડતા. આમ પોતે સર્વોદય વિચારના સાધુ થયા; એમની પાછળ રવિશંકર મહારાજ, સ્વામી આનંદ, કેદારનાથજી, કિશોર લાલજી અને વિનોબાજી આ સત્ય વિચારને સમજવા અને આચરવા તૈયાર થયા. એ રીતે સંતોનો એક ફાલ તૈયાર થયો. પછી આશ્રમો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં રહી વ્રતબદ્ધ સહિયાઈ જીવન ગાળનારા સાધકોના ઘડતરનો ખીજો કાર્યક્રમ મૂક્યો. અને ત્રીજો કાર્યક્રમ સમગ્ર સમાજને ઘડવા માટે ચરખાસંઘ, હરિજન સેવક સંઘ, ગોસેવાસંઘ,

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ, નર્મ તાલીમ સંઘ, મજૂર મહાજન, કસ્તૂરબા ગ્રામસેવા મંડળ વગેરે સંસ્થાઓ અને સંગઠનો ઊભાં કર્યાં. આ ત્રણે પાસાંઓના અનુસંધાનમાં ત્રણ કક્ષાઓ ઊભી કરી.

૩. આજે સર્વોદયના કાર્યક્રમોમાં આ ત્રણ પાસાંઓ છે કે નહીં, તે વિચારીએ:- વિનોબાજીના વિચારમાં નિશ્ચયનયની-આદર્શની-વાત છે. તેઓ કહે છે કે, જેમ પોલિસ વિના માત્ર સિમ્પલથી વાહન-વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ કોઈની દેખભાળ કે નિયંત્રણ વગર સમાજનો જીવન વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ. અને તે માટે નિધિ, તંત્ર, પક્ષ કે બંધનો ન હોવા જોઈએ. પોતાની સર્વસ્વ શક્તિ ઈશ્વરને સમર્પિત કરીને ચાલનારા જીવનદાની અને કોઈ પણ પંથ, પક્ષ, સંસ્થા સાથે નહીં બંધાયેલા સંતની કક્ષાવાળાઓ માટે ઉપલો કાર્યક્રમ છે. પણ આજે જ્યારે દરેક અયોજ્ય ગૃહસ્થાશ્રમી કાર્યકર એનું અનુકરણ કરવા જાય છે, ત્યારે ગોટાળો ઊભો થાય છે. ખીજી કક્ષાની આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓ ઊભી કરી, બ્રહ્મવિદ્યામંદિર, સમન્વય આશ્રમ, વિશ્વનીડમ્ વગેરે. સર્વ સેવાસંઘ દ્વારા જે કાંઈ કાર્યો થાય, તેમાં જે શ્રીમંત, રાજ્ય કે બોર્ડ મદદ કરે, તે લેવાના નિર્ધારની સાથે-સાથે જ્યારે રાજ્યની પકડ જોઈ, ત્યારે સંસ્થા છોડવાનો કાર્યક્રમ ઉપાડયો; પણ દુર્ભાગ્યે આ સંસ્થાઓ દ્વારા કાર્યકરોનું ઘડતર ન થયું. ગાંધીજી જેમ સંસ્થાની વચ્ચે રહીને ઘડતર કરતા, તેમ વિનોબાજી નથી કરતા. એ તો પોતાને પ્રજાસૂચયજનો ઘોડો માને છે, કાર્યકરો પણ તેમનું અનુકરણ કરીને કાર્ય કરે છે. એ કાર્યકરોને નથી વ્યવહારજ્ઞાન, નથી તો સંઘ શ્રદ્ધા. એટલે વિચારની સાથે આચરવા અચરાવવાની વાત સર્વોદયના કાર્યક્રમોમાં ખૂટે છે, તેની પૂર્તિ થવી જોઈએ.

(તા. ૩૦-૧૦-૬૧)

સર્વોદયનો રાજનૈતિક દૃષ્ટિકોણ

૧. આજે સર્વોદયનો રાજનૈતિક દૃષ્ટિકોણ ‘શાસનમુક્તિ’ અને ‘શાસન નિરપેક્ષતા’ના સૂત્રો ઉપર આધારિત થયો છે, તેથી રાજ-કારણથી અતડા રહેવા, વોટ ન આપવાની વાત કર્યા કરી, પરિણામે પ્રજા રોજબરોજના જીવનમાં આવી પડેલા રાજકીય પ્રશ્નોથી ઘડાતી નથી, છેવટે રાજનીતિ દાંડ તત્વોના હાથમાં રમી જાય છે, એના ઉપર પ્રજાનો અંકુશય રહેતો નથી, અને પ્રજાસેવકોની પ્રેરણાય રાજ્ય લેતું નથી; ગાંધીજીએ રાજનીતિમાં સત્ય-અહિંસાનાં તત્વો પ્રવિષ્ટ કરાવ્યાં હતાં, તે પ્રયત્ન—રાજકારણની શુદ્ધિનો કોઈ પ્રયત્ન—સર્વોદય દ્વારા ચાલતો નથી. એટલે જ્યાં સુધી શાસન છે, ત્યાં સુધી એની શુદ્ધિ-પુષ્ટિ કરવાનો પુરુષાર્થ નહીં થાય અને શાસનમુક્તિની વાત કર્યા કરે તો તે હવામાં રહેશે. ૨. ‘રાજનીતિને બદલે લોક-નીતિ જોઈએ’ એ મુખ્ય સૂત્ર સર્વોદયે ઉચ્ચાર્યું. જે ભારતીય આતુર્વણ્ય સમાજમાં પહેલેથી અચરાતું આવ્યું હતું, કારણ કે અહીં રાજ્ય સંસ્થા ઉપર પ્રજાનો અને પ્રજાસેવકો (બ્રાહ્મણો)નો અંકુશ પહેલેથી રહ્યો હતો, વચગાળામાં પ્રજાસંગઠનો તૂટ્યાં, બ્રાહ્મણો ઉઘસીને અને બિનજવાબદાર થઈ ગયા; એટલે રાજનીતિ દૂષિત થઈ; લોકનીતિના ઉચ્ચારણની સાથે જનસંગઠનો અને જન-સેવક સંગઠનો દ્વારા લોકઘડતરની અને રાજ્યના પૂરક-પ્રેરક (પોષક-શોષક) બનવાની વાત ન સ્વીકારાય ત્યાં સુધી લોકનીતિ આવવાની નથી. લોકશાહીને લોકલક્ષી અને લોકોને ધર્મલક્ષી બનાવવાની કોઈ પ્રક્રિયા સર્વોદય પાસે આજે નથી. માત્ર વિચાર અને તે પણ પૂર્વા-પર અસંગત ફેંકવાથી લોકનીતિ આવવાની નથી. એટલે સર્વોદય-પ્રેરકોએ રાજ્યસંસ્થાની શુદ્ધિ-પુષ્ટિના કાર્યક્રમો યોજવા પડશે. ૩. સત્તા છોડવાની વાત સમજાય છે, પણ સત્તા કોના હાથમાં છે, તે

યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? સત્તા ઉપર અંકુશ શી રીતે રહી શકે? એ વસ્તુનો વિચાર સરખો ન કરવાથી સત્તા છૂટે શ્યેની? સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ માટે ગ્રામપંચાયતો અને પ્રાંતમાં ગ્રામ પ્રતિનિધિત્વની વાત કરવામાં આવી. પણ એની ચાવી જ્યાં સુધી સરકારના હાથમાં રહે ત્યાં સુધી અનિષ્ટો અને દાંડ તરવો જ પેસવાના. માટે જેમ સર્વોદયને ગ્રામદાનોની વ્યવસ્થા સરકારના હાથમાં સોંપવી પડી; એટલે એક બાજુ શાસન નિરપેક્ષતા કે શાસન મુક્તિની વાત કરે, બીજી બાજુ લોકસંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનો દ્વારા વ્યવસ્થા ઊભી ન કરી શકે એટલે શાસનનો આશ્રય લેવો પડે, એમ પરસ્પર વિરોધી વાતો અને અસંગત વિચારોથી સર્વોદયના રાજકીય દષ્ટિ-ક્રાણમાં ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે.

એક વખતે વિનોબાજીએ કહ્યું કે સ્વરાજ્ય પછી સુરાજ્ય હોવું જોઈએ, તે માટે એક અધિકારી પક્ષ, બીજો વિરોધી પક્ષ (જ્યાં વિરોધની જરૂર હોય ત્યાં વિરોધ કરે, સહકારની જરૂર હોય ત્યાં સહકાર આપે) અને ત્રીજો નિષ્પક્ષ (સત્તાનિરપેક્ષ) સમાજ જોઈએ. એના પાંચ કાર્યક્રમોમાં સરકારની ભૂલ કે અનિષ્ટ જીએ ત્યાં રાગ-દ્વેષ રહિત થઈ જાહેરાત અને નિર્દેશ કરે અને કચારેક સક્રિય પ્રતિકાર(સત્યાગ્રહ) પણ કરે અને સમાજજીવનના ગૂંચવાટા પ્રશ્નોનો અહિંસાત્મક નૈતિક ઉકેલ કાઢે; એ બે કાર્યક્રમો પણ છે. આ બધી વાત સુશાસનની તરફેણમાં થાય છે, બીજી બાજુ એક વખતે કહી નાખે છે કે સુશાસન પણ ન જોઈએ. અને સરકાર કોઈ ગલત કામ કરી રહી હોય ત્યારે તેની સામે અવાજ ઊઠાવવો એમાં અમારી જરૂર નથી. આમ પરસ્પર વિરોધી અને પ્રયોગાત્મક અનુભવ વગરના વિચારોથી જનતા અને જનસેવકો બન્ને ઊલટે રસ્તે દોરાય છે. લોકનીતિની નિષ્ઠા માટે ૧. અહિંસા-સત્ય અસ્તેય, ૨. સકામ-વૃત્તિથી સહન અને ૩. દંડનિરપેક્ષ લોકશક્તિ જોઈએ, એવા

વિચાર મૂકાયો, પણ એનો પ્રયોગ તો સુસંગઠનો દ્વારા જ થઈ શકે, જેમાં વિનોબાજી પડતા નથી. દંડનિરપેક્ષ લોકશક્તિ ત્યારે જ ઊભી થઈ શકે જ્યારે જ્યાં-જ્યાં હિંસા થાય, અન્યાય-અત્યાચાર થાય ત્યાં હિંસાને બદલે અહિંસાના પ્રયોગો કરીને બતાવાય, તે બતાવાતા નથી. રાજ્યના હાથમાં પ્રજાએ વ્યવસ્થા અને સલામતી કરવાનો અધિકાર સોંપ્યો છે, પણ સર્વોદય કાર્યકરોએ પહેલાં તો હિંસા ન ફાટી નીકળે, એના ઉપાયો કરવા જોઈએ, પછી જો હિંસા ફાટી નીકળે તો ત્યાં હોમાવા માટે [અનુબંધ રાખીને] જવું જોઈએ. તપ-ત્યાગ દ્વારા શાંતિ સ્થાપિત કરવી જોઈએ, જેથી સરકારને દંડશક્તિ—(કાયદા-કાનૂન, કોર્ટ, પોલીસ, લશ્કર, શસ્ત્ર-અસ્ત્રાદિ વ.)નો પ્રયોગ ઓછામાં ઓછો કરવો પડે, લવાદીપ્રયોગ અને શુદ્ધિ-પ્રયોગ દ્વારા અહિંસક રીતે ઝઘડા પતાવવા, પ્રશ્નો ઉકેલવા જોઈએ; જેથી લોકોને અહિંસાની તાલીમ મળે, હિંસાની નિષ્ઠા ઘટે, અહિંસા ઉપર શ્રદ્ધા વધે. એ બધું કર્યા વગર દંડનિરપેક્ષ લોકશક્તિની વાત હવામાં રહેવાની. ખીજો વિચાર એ મૂક્યો કે કેન્દ્રીય સરકાર પાસે ઓછામાં ઓછી સત્તા રહે, પણ એ સત્તા ઓછી કરવા અને સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર એની પાસેથી આંચકી લેવાનો અને પંચાયતોમાં ગ્રામ સંગઠનના નૈતિક પ્રતિનિધિત્વ દ્વારા રાજકીય ક્ષેત્રની સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણનો કશો જ પ્રયોગ ન કરે તો એ વિચાર લોકોને આંજનારો લાગે, પણ કાર્ય કશુંય થતું નથી.

ગ્રામ વિચારમાં સર્વોદય અને વિશ્વવાત્સલ્યમાં ઝાઝો ફેર નથી રહેતો, પણ આચારમાં વિશ્વવાત્સલ્યે આ બધાનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે સર્વોદયે અપનાવી લેવો જોઈએ. જો વિશ્વવાત્સલ્યના રાજનૈતિક દૃષ્ટિકોણથી સર્વોદયનો રાજકીય દૃષ્ટિકોણ વ્યવહારમાં અથડાતો ન હોય તો બન્ને [સત્તાનિરપેક્ષ તો છે જ] એ સાથે મળીને કામ કરવું જોઈએ.

ગાંધીજીએ રાજકીય ક્ષેત્રે કોંગ્રેસને લીધી અને ઘડી, પણ વિનોબાજીએ જીદો માર્ગ લીધો, ખીજ પક્ષોની બરાબરીમાં એમણે કોંગ્રેસને મૂકી, એ બરાબર નહોતું કર્યું. એથી લોકશાહીમાં માનતા ખીજ પક્ષો સાથે સર્વોદય કાર્યકરોનો સંપર્ક થયો ખરો, પણ એકંદરે કડવા અનુભવો થયા. કોંગ્રેસ પ્રત્યે ઘૃણા થઈ, એની ટીકા કરવા જ મંડી પડ્યા. એની શુદ્ધિ-પુષ્ટિ કરવાની વાત ન ઉપાડી. વિનોબાજી હવે સંસ્થા(ગુણો વધારે હોય, દોષો ઓછા હોય તેવી)ને રાખવાની અને ઘડવાની વાતમાં માનતા થયા છે, પણ દુર્ભાગ્યે ઘડવાની જવાબદારી સર્વોદય કાર્યકરની નથી માનતા, સમાજ ઉપર એનો ભાર મૂકે છે, તે અસંભવ છે. માટે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રયોગની જેમ સર્વોદય વિચારમાં વ્યવહારુ નથી. એટલે સર્વોદયે આ ખૂટતું તત્વ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રયોગ પાસેથી અપનાવી લેવું જોઈએ.

(તા. ૬-૧૧-૬૧)

૧૭

કલ્યાણરાજ્ય અને એની પૂર્વભૂમિકા

કલ્યાણ રાજ્યની કલ્પનામાં રાજ્યે ધીમે-ધીમે દંડ, ન્યાય, શિક્ષણ, રક્ષણ અને આરોગ્ય વ.ની બધી જ જવાબદારી પોતાના હાથમાં લીધી; પ્રજાને પ્રથમ-પ્રથમ તો આ વસ્તુ ખૂબ ગમી. કારણ કે પુરોહિતો, ધર્મગુરુઓ, પંડાઓ વ. અડીંગાઓથી લોકો કંટાળી ગયા હતા; અંધ વિશ્વાસ ફેલાવીને તેઓ પ્રજાને છેતરતા હતા. પણ હવે એ વસ્તુ રાજ્યના હાથમાં આવી. ડેન્માર્કમાં બાળકો અને વૃદ્ધોની જવાબદારી રાજ્યે લીધી, તેથી આવકના ૫૦%. સરકાર

કરવેરાણે ઉધરાવતી, દરેક વસ્તુમાં પ્રજા રાજ્યાવલંબી બની ગઈ. એથી વાતસલ્યને બદલે સ્વાર્થ વધ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુકૂળ આ ન હતું. પણ સ્વરાજ્ય પછી કલ્યાણ રાજ્યને અમલી બનાવવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. એમાં જન શક્તિ દબાઈ જાય છે. ૨. આપણે ત્યાં રાજ્યનો એક પ્રકાર રહ્યો, જેમાં દુષ્ટોનું દમન, સજ્જનોનો સત્કાર, ગોબ્રાહ્મણ અને ચારે વર્ણોની રક્ષા કરવી, ન્યાય આપવો, રાજ્ય વ્યવસ્થા માટે કોષ વૃદ્ધિ; એ બધી વસ્તુ મુખ્યત્વે રહી. યુરોપમાં પણ રાજ્ય માટે આ જ વસ્તુ સ્વીકારાઈ. પ્રજાએ પોતાના દેહ, મકાન, મિલકત વગેરેની રક્ષા માટે, ન્યાય માટે રાજ્ય નામની સંસ્થા સ્વીકારી. પછી રાજ્યે ન્યાય તોલવા માટે ન્યાયાધીશ, વકીલની અને ન્યાયનો અમલ કરાવવા, કાનૂન કાયદા પળાવવા માટે પોલીસ તથા લશ્કર ઊભું કર્યું. એ બધાં ખાતાંઓ તથા રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવા માટે રેવન્યુખાતું ઊભું કરાયું. પછી રાજ્ય કર્મચારીઓને એ જ શીખવવામાં આવ્યું કે ન્યાયમાં ખૂબ કડકાઈ રાખો, ધાક ધમકી, દંડ અને જલખાનાં એ જ રાજ્યનું લક્ષણ થઈ પડ્યું. રાજ્ય એટલે બળ વાપરનાર. યુરોપના દેશોમાં બુદ્ધિ અને શરીરથી નબળા લોકોને ખતમ કરવા માટે રાજ્યની તાકાત વપરાઈ.

એની સામે બીજી વ્યાખ્યા આવી કે સૌમાં સરખી શક્તિ પડેલી છે, રાજ્ય પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ નબળા માટે કરે તેમાં રાજ્ય અને રાજ્યકર્તા બન્નેને લાલ છે, એમાંથી મજૂર સત્તાવાદી સરમુખત્યાર શાહી આવી. એથીયે જુદી એક ત્રીજી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી કે નબળા-સબળા સૌને વિકાસની સમાનતક મળે, સૌનું ભલું થાય, સર્વ પ્રજાનું કલ્યાણ થાય. આનું નામ કલ્યાણ રાજ્ય (Welfare state) રાખવામાં આવ્યું. રાજ્ય પાસે પોલીસ, વહીવટીતંત્ર, લશ્કર વ. છે, પ્રજાના ન્યાય, રક્ષણ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટેની શક્તિ છે, તેનો ઉપયોગ સમગ્ર પ્રજાના કલ્યાણ માટે થવો જોઈએ, એમ કલ્યાણ

કારી રાજ્ય મનાતું. એ પ્રમાણે ભારતે પણ સ્વતંત્ર થતાં જ બધાં જ ખાતાં સંભાળ્યા. સ્વરાજ્ય બાદ જો કે ભારતે પોતાનું ધ્યેય હવે બદલી નાખ્યું છે, છતાં રાજ્ય કર્મચારીઓ, અમલદારો હજી રુઆળ અંગ્રેજી રાજ્ય જેવો જ ચલાવતા હોય છે. અમલદારશાહી, લાગવગ, લાંચરશ્વત, જોહુકમી હજી પહેલાંની જેમ ચાલે છે. જો કે આપણે ત્યાં શિક્ષણ અને દવાની સગવડ, વૃદ્ધાવસ્થામાં સગવડ, સમાજ કલ્યાણ ખોર્ડ દ્વારા અનાશ્રિત, અપંગ, અનાથ, વેશ્યા વ.ને સંસ્કારી બનાવવાનાં કાર્યો, દુષ્કાળ, બેકારી, રોગચાળો વ. થાય તો સરકાર કામ આપે, રાહત આપે. પાણીની સગવડ, બેકારી ઘટાડવા માટે પંચવર્ષીય યોજનાઓ વ. કલ્યાણ રાજ્યની દિશાનાં કાર્યો કોંગ્રેસ કરી રહી છે. આપણે ત્યાં ન્યાયતંત્ર, પોલીસતંત્ર અને વહીવટી તંત્ર (અમલદારીતંત્ર)ના ખાતાં ખરાબ છે; તેથી પ્રજામાં હતાશા વ્યાપી છે. સમાજવાદી રાજ્યમાં પણ આ કલ્યાણ રાજ્યની નીતિ સ્વીકારાઈ, પણ એથી લોકો એટલા બધા પરાધીન થઈ ગયા કે કોઈ માંદો પડે તો ઘરવાળા એની સારવાર ન કરે, ઈસ્પિતાલને ખખર આપે ને તે લઈ જાય. સમાજમાં બેજવાબદારી વધવા લાગી. રાજ્યમાં વાત્સલ્ય, સંવેદના, ઉદારતા, કરુણા વગેરે ગુણો ક્યાંથી હોય ? પ્રજા ઘડતર રાજ્ય ન કરી શકે, જનસંગઠનો અને જનસેવક સંગઠનો કરી શકે. એટલે જ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રયોગ કહે છે કે માનવમાં પડેલી સદ્વૃત્તિઓ અને સ્વતંત્રતાનો વિકાસ થવો જોઈએ, એ કામ સંગઠનો દ્વારા જ થઈ શકે, રાજ્યે માત્ર મદદરૂપ થવું જોઈએ. સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે એ સંગઠનો જ પોતાની નીતિ ઘડે, કાર્ય કરે. રાજ્યે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રે કામ કરવું જોઈએ.

(તા. ૧૩-૧૧-૬૧)

વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારની વિશેષ જવાબદારી

૧. આજે વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કલ્યાણરાજ્ય ત્રણે જાણે નોખું-નોખું વિચારતા હોય એમ લાગે છે. સર્વોદયવાળા રાજ્ય-મુક્તિની દૃષ્ટિએ જ વિચારતા હોય અને કલ્યાણરાજ્યવાળા રાજ્યની દૃષ્ટિએ, ત્યારે વિશ્વવાત્સલ્ય વિચાર એ બન્નેનો સમન્વય કરી અનુબંધની દૃષ્ટિએ ભેગા ગોઠવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ગાંધી વિચાર જ આજે ત્રણેયનું કેન્દ્ર બન્યું છે. એ ત્રણે બળા ગાંધી વિચારને ઝીલનારાં છે—૧. વિશ્વશાંતિ માટે સતત પુરુષાર્થ કરનાર પંડિતજી, જેમનું સમર્થક બળ કોંગ્રેસ છે. ૨. સંત વિનોબાજી સર્વોદય-વિચારનું મિશન લઈને ફરનારા છે, એમનું સમર્થક બળ સર્વસેવા સંઘ છે. રચનાત્મક કાર્યકરો એમની વાતને આધારભૂત માને છે. વિનોબાજી માત્ર સૂચના અને વિચાર આપે છે. ખીજી બાજુ આંતર-રાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં અનસૂયાબહેન, શંકરલાલ બેંકર વ. કામ કરી રહ્યા છે. એ બધી સંસ્થાઓને સત્ય-અહિંસાની દૃષ્ટિએ ધડવાનું, નવસંસ્કરણ કરવાનું કામ હજી બાકી છે. ત્રીજી બાજુ સત્યાગ્રહી શક્તિ જે ગાંધીજી વખતે ઊભી કરવામાં આવી હતી, તે જુદા જુદા કાર્યકરોની ઝંખના પ્રયોગ કરવાની હોઈ સ્વરાજ્ય બાદ કાર્યકરોની તાકાત પ્રયોગ કરવામાં રોકાઈ અને પ્રયોગમાં એકાગ્રતા જોઈએ, તેથી ભાવાત્મક એકતા દેશમાં ન ગોઠવાઈ એટલે સત્યાગ્રહી શક્તિ ઊભી ન થઈ. ખીજું કારણ એ બન્યું કે ભાવાત્મક એકતા માટે સંગઠન જોઈએ, સંગઠનમાં શિસ્ત અને નિયમનો આવે છે, સત્યાગ્રહી પોતે સ્વૈચ્છિક નિયમન અને નબળાઈની કબૂલાત કરે છે, પણ બધા ન કરી શકે, એટલે સંગઠનમાં દોષ પેસવાની ખીકે તે ઊભાં ન કરી શક્યાં. એટલે સત્યાગ્રહી શક્તિ ઊભી ન થઈ. ઇન્ટરેક્ટ દેશભરમાં મજૂર સંગઠન ઊભું ન થયું હોત તો સામ્યવાદ

મજૂર માલિક વચ્ચે આંતરવિગ્રહ ઊભો કરાવી દેત, એ ભૂતને એણે અટકાવ્યું. ચોથી વસ્તુ છે, જે દેશની શ્રદ્ધાનું વહન કરે છે તે બહેનો, ગ્રામજનો અને પછાત વર્ગની ભાવુક ધર્મશક્તિ. જ્ઞાનની કક્ષાએ શક્તિ મર્યાદિત હોવા છતાં ધર્મદષ્ટિએ શ્રદ્ધા પોતપોતાના ધર્મ અને ધર્મગુરુઓમાં વહેંચાયેલી છે. એ ત્રણે સંકલિત નથી, અને એ ત્રણેને સંકલિત કરવાની જવાબદારીવાળા ધર્મગુરુઓ સામસામે લડીને પોતાની શક્તિ વેકરી રહ્યા છે. બાપુ વખતે આ શક્તિ ઘડાઈ ન હતી, આજે પણ ઘડાઈ નથી. અને રણુની રેતીમાં નદીના પ્રવાહની જેમ શક્તિ વેરવિખેર થઈ સૂકાઈ ગઈ છે.

વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારની વિશેષ જવાબદારી એ ઊભી થઈ છે કે એક બાબુથી પં. જવાહરલાલજીની શક્તિ સુદૃઢ બનાવવી, એ શક્તિ વિશ્વમાં વધારેમાં વધારે કામ કરતી થાય, એ રીતે મદદ કરવી; ખીજી બાબુ વિનોબાજીના વિચારથી જે પ્રયોગો અને કાર્યકરો, એમના દ્વારા ઊભા થયા છે, તેમને સંકલિત કરવા, પ્રતિષ્ઠિત કરવા અને લોકઘડતરનું કામ કરી શકે, એ રીતે મદદ કરવી. ત્રીજી બાબુ ઇન્દુકનાં સંગઠનો શહેરોમાં ઊભાં થયાં છે, ગામડાંમાં ખેડૂત-ભરવાડ વચ્ચે કે ખેડૂત-વસવાયા વચ્ચે સંઘર્ષ વધ્યા છે, ખેતમજૂરો અને ખેડૂતો વચ્ચે આજીવિકાનાં સાધનોને લીધે ઘર્ષણ થાય છે, આ બધા ગ્રામજનોને સમજાવી નૈતિક રીતે સંગઠનો ઊભા કરવાં અને ઇન્દુક અને ગ્રામ સંગઠન બંનેની શક્તિનો અનુબંધ થાય, એવો પ્રયત્ન કરવો. સર્વોદય વિચાર ગ્રામઆયોજન તથા ક્ષેત્ર આયોજનમાં માને છે. એ બંનેનું ઘડતર ગ્રામલોકો દ્વારા જ થશે, એમ માને છે, પણ વિશ્વવાત્સલ્ય વિચાર પ્રયોગ પછીના અનુભવથી સંસ્થાઓ દ્વારા ગ્રામઘડતરમાં માને છે, માટે હવે વ્યાપક ગ્રામસંગઠન અને સમગ્ર ક્ષેત્ર સંગઠનને વિશેષ પ્રયોગ દ્વારા ધર્મની ભાષામાં સમજાવી નવો ઘટ આપવો પડશે.

સાધુસંસ્થાને આસક્તિ, મૂઢતા અને ભયથી મુક્ત બનાવવાની વિશેષ જવાબદારી વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારની છે, સાધુઓની વિચારવાની, લખવાની, ઉપદેશ આપવાની દૃષ્ટિ બદલવી પડશે. અત્યારસુધી સાધુ સંન્યાસીઓએ જે સાહિત્ય રચ્યું તેમાં કાંતો નક્કી કરેલ પરંપરાગત ગ્રંથો ઉપર જૂના મૂલ્યોને પોષનારું વિવેચન, કાંતો ક્રિયાકાંડોની ચર્ચા કાંતો તત્ત્વજ્ઞાન એકાંગી આત્મવાદને પોષનારું, કાંતો ખીજ સંપ્રદાયોનું ખંડન કરનારું, કથા સાહિત્ય પણ ધન અને સત્તાને પ્રતિષ્ઠા આપનારું લખાયું છે. કાંતો ચમત્કારો અને અંધ વિશ્વાસોની સાથે ક્રિયાકાંડને જોડી દીધો છે, એથી વ્યક્તિ અને સમાજનો સાચો સ્વપુરુષાર્થ દબાઈ ગયો. એટલે હવે વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિનું અધ્યયન સાધુઓએ સર્વાંગી અને વ્યાપક ધર્મની દૃષ્ટિએ કરવું જોઈએ. સાધુસાધ્વી શિબિર દ્વારા જેમ આ કામ થયું, તેમ હવે ઠેર ઠેર ધર્મપરિષદો ગોઠવાય અને મુક્તપણે તત્ત્વચર્ચા વિશ્વના સમગ્ર પ્રશ્નોને લઈને કરવામાં આવે તો સાધુસંસ્થાની શક્તિનો સદુપયોગ થઈ શકે.

વિશ્વવાત્સલ્ય વિચાર જે કોંગ્રેસને સામાજિક આર્થિકક્ષેત્રથી મુક્ત કરી માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રે અનુબંધ જોડવા અને આંતર્રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સત્યઅહિંસાની દિશામાં કામ કરતી કરવા મથે છે, પણ કોંગ્રેસ એ વિચારને ઝીલી શકતી નથી, એમ લાગ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી સાધુસંકલના અને સર્વસેવાસંધને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું કામ આ વિચાર દ્વારા થાય તો એની શક્તિ વધે અને કોંગ્રેસને પણ પ્રેરણા લેવાની અને શુદ્ધિની વાત ગળે ઉતરે. ખીજાબાજુ ઇન્દુકમાં નૈતિક મૂડી પૂરવાનું કામ કરતા રહીને તેની સાથે આંતર્રાષ્ટ્રીય શ્રમિક-સંગઠન સુધી પહોંચવાનું કાર્ય ઉપાડવું જોઈએ. આજે સંઘર્ષના કામમાં વિ. વા. વિચારની જે વધારે શક્તિ ખર્ચાય છે, તે પછી અનુબંધના કામમાં વિશેષ ખર્ચાશે. (તા. ૨૦-૧૧-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિ

૧

ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગપ્રવાહ

૧. સંસ્કારોથી સંસ્કૃતિ ઘડાય છે. દરેક દેશના સંસ્કારો જુદા-જુદા હોય છે. બાળક પૂર્વજન્મના સંસ્કારો કેટલાક લઈને આવે છે, પછી મા-બાપના અને સમાજના સંસ્કારો મેળવે છે, એટલે એમાંથી સંસ્કૃતિ પેદા થાય છે, એ સંસ્કૃતિમાં સાતત્યરક્ષા (પરંપરાનું તત્ત્વ જળવડવું) અને પરિવર્તન શીલતા (દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ પ્રમાણે સિદ્ધાંતને અનુસરીને બદલવું) હોવી જરૂરી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની શરૂઆત આપણે રામયુગથી માનીએ છીએ, એ સંસ્કૃતિ લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ પ્રાચીન છે. એને આપણે ચાર ભાગમાં વહેંચીએ છીએ ૧. રામયુગ ૨. કૃષ્ણયુગ ૩. બુદ્ધ મહાવીર યુગ અને ૪. ગાંધીયુગ. આ ચાર યુગોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ કયા સૂત્રો કે તત્ત્વો ઉપર આધારિત રહ્યો તે જ આપણે વિચારવાનું છે. ૨. આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહના આધાર રૂપે ૮ સૂત્રો તારવીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે છે :— ૧. માતૃ દેવો ભવ, પિતૃ દેવો ભવ, આચાર્ય દેવો ભવ અને અતિથિ દેવો ભવ, ૨. અનાક્રમણ ૩. તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય ૪. અનાયાસ આયાસ ૫. માતૃપૂજા ૬. શીલનિષ્ઠા ૭. સત્ય ૮. પ્રામાણિક જીવન વ્યવહાર.

ભારતના લોકોમાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા હોવાને લીધે માતા—

પિતા પ્રત્યે વિનય તો શરૂઆતથી હોય જ. ગુરૂઓ પ્રત્યે પણ આથીજ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં વિનયની લાગણી હતી. અતિથિ પ્રત્યે તો આજે પણ ભારતમાં ખીજ દેશો કરતાં સારી લાગણી છે. અમેરિકાથી હમણાં એક બહેન આવેલાં. તેમને અમે પૂછ્યું કે તમે ભારતમાં સારું શું જોયું? ત્યારે તેમણે કહ્યું ‘અતિથિ સત્કાર.’ બ્રાહ્મણ અને લોક સેવક પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ તો એટલા માટે છે કે તે સંસ્કૃતિના રક્ષક છે. સંત વિનોબાજી બ્યારે પગપાળા દિલ્હી ગયેલા ત્યારે મોટા-મોટા નેતાઓ અને પ્રધાનો તેમને લેવા ગયેલા; વિદેશી પત્રકારો તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. આ વસ્તુ ભારતીય સંસ્કૃતિના ખમીરમાં પડેલી છે. ભારતના લોકો વિદેશમાં માત્ર પૈસા કમાવા માટે નહોતા ગયા, ગાંધીજી આફ્રિકા વફીલાત કરવા ગયા હતા, પણ ત્યાં ભારતનો કેસ લડવા લાગ્યા. આફ્રિકામાં થતાં ભારતીય જનો ઉપરનો ત્રાસ મટાડવા માટે સત્યાગ્રહ કર્યો. ભારતે ખીજ દેશ ઉપર ચાલી ચલાવીને આક્રમણ કદી નહોતું કર્યું. ભારતની સંસ્કૃતિમાં તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્ય પણ રહ્યું છે. ભરતે બ્યારે જોયું કે માતાએ મારા સ્વાર્થ માટે મોટા ભાઈ પ્રત્યે અન્યાય કર્યો છે, એટલે માતા સાથે આત્મીયતા (તાદાત્મતા) હોવા છતાં એ પ્રસંગે તાટસ્થ્ય (વિરોધ) રાખ્યું. ગાંધીજીએ રજિયાત બહેનને હરિજન પ્રવૃત્તિ ન ગમવાને લીધે તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્ય રાખ્યું. તા. ૧૭-૭-૬૧

૨

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય આઠ અંગો પૈકી ત્રીજું અંગ છે—તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્ય રાખવું. એના ઉદાહરણો—૧. ભરતજી માતા કેડેથી પ્રત્યે વક્ષાદાર હતા. પણ કર્તવ્ય વખતે વિરોધમાં રહ્યા,

૨. જનકવિદેહી રાજ્ય કરતી વખતે ગળાદૂધ દરેક પ્રશ્નમાં ઝીણવટથી પડતા; પણ શ્રોતા બન્યા તે વખતે મિથિલાની મમતા ન રાખી. ૩. કસ્તૂરબા મ. ગાંધીજીના એક સામાજિક સાથી હોવાને લીધે તેમની સાથે ગાંધીજીનું તાદાત્મ્ય હતું; પણ ખીમારી વખતે જેલમાં બાપૂને મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી, પણ બ્રિટિશ સરકારની માફી માગીને મળવામાં સિદ્ધાંત ભંગ દેખાતો હોઈ મળવા માટે તટસ્થ રહ્યા. ૪. રામ પિતાના વયનથી ૧૪ વર્ષના વનવાસે નીકળ્યા, પછી પિતાએ કહેવડાવ્યું, માતા કૈકેયીએ પણ કહ્યું છતાં પાછા ન ફર્યા. પિતૃશ્રાદ્ધ ન કર્યો, જટાયુ શ્રાદ્ધ કર્યો. ૫. સ્વરાજ્યની લડતમાં તદાત્મ છતાં સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પોતે રાષ્ટ્રપતિ પદ માટે ગાંધીજી તટસ્થ રહ્યા. સાબરમતી આશ્રમમાં પગ ન મૂક્યો. ૬. કેટલાક લોકો તટસ્થતાનો અર્થ તીરે ઊભા રહેવું કરે છે, અંદર જઈએ તો સંસારના રગડાઝગડામાં પડી જવાય. પણ જે અંદર નથી ઝંપલાતા, તેમને સાચાં મોતી મળતા નથી. મારા ભડિયાદ ચોમાસા વખતે શ્રી રવિશંકર મહારાજે ચૂંટણીમાં રસ ન લેવાની ઈચ્છા દર્શાવી, ત્યારે મેં કહ્યું—‘આપના જેવા ચૂંટણીમાં રસ નહીં લે તો પ્રજા સારું નરસું શી રીતે પારખી શકે? રાજકારણમાં રસ લેવાનો અર્થ એ નથી કે અંદર (પદો ઉપર) જવું પણ બહાર રહી પ્રજાને રાજકારણની રીતે ઘડવી; એ છે. એટલે તટસ્થનો સાચો અર્થ છે—અંદર પડીને જે ખીજને બચાવી બહાર નીકળે.’

(તા. ૨૪-૭-૬૧)

૩

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મહત્વનાં અંગો

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચોથું અંગ છે—અનાયાસ-આયાસ. અનાયાસ એટલે પ્રયાસ કર્યા વગર અને આયાસ એટલે પ્રયત્ન કરવો તે. એટલે કે પુરુષાર્થ કરવો પણ સહજભાવથી, બળાત્કારે

ખેંચાઈને પુરુષાર્થ ન કરવો. એનાં ઉદાહરણો—૧. રામ જ્યારે વનવાસ માટે વિદાય થયા ત્યારે એકાદ દિવસનું ભોજન, લાતું કે કંદમૂળાદિ કાંઈ પણ સાથે નહોતું લીધું. યથા લાભ સંતુષ્ટ રહ્યા. ૨. બ્રમર જેમ બધાં ફૂલો ઉપર થઈ થોડો થોડો રસ લઈને પોતાને તૃપ્ત કરી લે છે; ફૂલોને પણ ઇચ્છા પહોંચાડતો નથી, તેવી જ રીતે રામે જે કાંઈ વનમાં સહજ મળ્યું તે લેતા ગયા. ૩. સીતાના અપહરણ પછી રામને મન વિરહ દુઃખ ગૌણ હતું, મુખ્ય દુઃખ તો સાધુના વેષમાં રાવણ સીતાને ઉપાડી ગયો, એ હતું; કારણ કે સાધુવર્ગ પ્રત્યે લોકશ્રદ્ધા તૂટી જશે, એ સંસ્કૃતિલંગનું દુઃખ હતું, તે લોકશ્રદ્ધા ટકાવવા માટે અનાયાસે આવી પડેલ રાવણ સામે યુદ્ધ રામે કર્યું. ૪. સહજે શરણે આવેલી શખરીને માતંગ ઋષિએ શિષ્યોને વિરોધ હોવા છતાં આશ્રમમાં રાખી, એ અનાયાસ આયાસ હતો. ૫. સીતાવિરહ રામચંદ્રજી જે સીતાની ગોતાગોત કરે છે તે અનાયાસે આવી પડેલું અર્ધાંગના પ્રત્યેનું કર્તવ્ય હતું. ૬. મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ ઋષિમુનિઓને નમસ્કાર કરે છે, ગાંધીજી સાધુસંતોને વંદન કરતા, તે સાધુતાનું સન્માન કરવાની સંસ્કૃતિ સાચવવા માટે અનાયાસ આવેલું કર્તવ્ય હતું. ૭. વાલીનો વધ પણ તેણે સંસ્કૃતિ ભંગ કર્યો હતો તે માટે કર્યો હતો. ૮. ગાંધીજીને ‘હું બાપુના ખોળામાં જાઉં,’ એવી કસ્તૂરબાની અંતિમ ઇચ્છા પ્રમાણે અનાયાસ સંયોગ મળ્યો હતો. ૯. મહાદેવભાઈ પ્રત્યે બાપુ કડક પણ થતા તો અંતરમાં પ્રેમની લાગણી પણ રાખતા. ૧૦. સુગ્રીવને રાજગાદીએ બેસાડ્યા પછી તે ભ. રામ સાથે કરેલી મૈત્રી અને વચનને ભૂલીને રાજવૈભવમાં પડી ગયો, રામ મંથનમાં હતા, લક્ષ્મણે સીતાની શોધની યાદ અપાવી; સુગ્રીવને પણ સ્મરણ આપ્યું, અને તે તથા હનુમાન વગેરે બધા રામને અનાયાસે મળી ગયા. ૧૧. ચંદનબાળાના ઉદ્ધાર માટે ધનાવાહ શેઠ, મૂળા શેઠાણી, ચંદનબાળા અને ભ. મહાવીર બધાનો અનાયાસે સંયોગ મળ્યો.

પોતાનું સ્થાન કે સત્તા જમાવવા માટે સ્વાર્થ પોષવા ખાતર રજોગુણથી પ્રેરાઈને પ્રસંગો ગોતતાં ફરવું એ અનાયાસ—આયાસ નથી. પણ સમાજનું વાતાવરણ સ્વસ્થ રાખ્યા વિના પોતાનું જીવન શુદ્ધ ન રહી શકે, તે વિચારીને સહજપ્રાપ્ત શરીરના ધર્મ કે કુટુંબની ફરજની જેમ સમાજના મૂળભૂત પ્રશ્નો લેવા પડે તે અનાયાસ—આયાસમાં જ છે. એની બે રીત હોઈ શકે:—૧. પરિવ્રજ્યા દરમિયાન પ્રસંગો આવે ત્યારે કાર્યકર્તા, કોંગ્રેસી કે ખીજને લખવા યોગ્ય લખીને ઘટતું કરાવે. ૨. પોતે પ્રશ્નો ન ઉકેલે અને ઉકેલવા માટે પણ કોઈને ન લખે. માત્ર જનસેવકોની અક્કલ ઉપર જ છોડી દે. જનસેવકો પણ પોતાના શ્રદ્ધેયનું અનુકરણ કરવા જન્ય તો લોકઘડતર ન મળે. એટલે ખીજ રીતમાં જોખમ છે. સામાજિક કાર્યકરે જ્યારે પ્રશ્નો ઊભા થાય ત્યારે ઉકેલવા માટે લોકસંગઠન ઊભાં કરવાં, એ અનાયાસ આયાસ છે.

(તા. ૩૧-૭-૬૧)

૪

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો

ભારતના લોકોએ સભ્યતા કરતાં સંસ્કૃતિનો વિચાર વધારે કર્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ચોથા અંગ-અનાયાસ-આયાસ વિષે હજી વિચારવાનું રહે છે. જ્યાં અનિષ્ટ સંગઠનો ઊભાં થતાં હોય કે થયાં હોય ત્યાં ઇષ્ટ સંગઠનો ઊભાં કરવાં, એ સહજ પુરુષાર્થ છે. અનુબંધ તૂટે કે બગડે તે વખતે પ્રયાસ કર્યો જ છૂટકો. તે વખતે જો ‘ધાર્યું’ ધણીનું થાશે રે’ એમ કહીને બેસી રહે તો એકાંત નિયતિવાદ આવે; અને ધ્યેય, મર્યાદા કે સંસ્કૃતિ કશુંય જોયા વગર ભૌતિક સુખ માટેના પુરુષાર્થમાં મંડી પડવું, એ ચાર્વાકવાદ છે. એ બન્નેમાંથી વચ્ચે માર્ગ કાઢવો તે અનાયાસ આયાસ છે. એના ઉદાહરણો તપાસીએ—૧. હનુમાનજી સીતાની શોધ કરીને

અશોકવાટિકામાં તેમને મળવા આવ્યા ત્યારે સીતાજીએ પોતાને રામ પાસે લઈ જવાનું કહ્યું, પણ હનુમાનજીએ ‘આ રાવણની ચોરી કહેવાશે’ એમ કહી આ અનિષ્ટ પુરુષાર્થ કરવાની ના પાડી. ૨. રામે એક બાબુથી એવું આકર્ષણ જમાવ્યું કે વિભીષણને ખેંચાઈને આવવું જ પડે; બીજી બાબુથી જ્યારે વિભીષણ ચાલી ચલાવીને રામ પાસે આવે છે, ત્યારે સાથીદારો પહેલાં અવિશ્વાસ મૂકે છે, પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પાસે રાખે છે. ૩. રામ દરિયો પાર કરવામાં લક્ષ્મણ દ્વારા કરેલ ચમત્કારને મહત્વ આપતા નથી. નલ અને નીલના સહજ પુરુષાર્થને મહત્વ આપે છે. ૪. દુર્યોધન જેવો નફ્ટ અને અપમાન કરનાર અને સરલસ્વભાવી અર્જુન બંને શ્રીકૃષ્ણ પાસે મદદની માગણી કરવા આવે છે ત્યારે પહેલાં અર્જુનનો અધિકાર છે, એમ દુર્યોધન પાસે કબૂલ કરાવીને પછી દુર્યોધનને નારાયણીસેના અને પોતે બેમાંથી એક અનાયાસે આપવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. ૫. શ્રીકૃષ્ણે યાદવજાતિની ઉન્નતિ માંટે પુરુષાર્થ કરવામાં ક્યાશ ન રાખી, છતાં યાદવોએ તેમની વાતને અવગણીને પોતાના દોષોથી જ દારિકાનો વિનાશ નોતર્યો; તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અનાસક્ત રહ્યા. ૨. વ્યવહાર અને આદર્શ, ચેતન અને શરીર, સગાવહાલા અને સિદ્ધાંત એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવી પડે તો આદર્શ, ચેતન અને સિદ્ધાંતની કરો, પુરુષાર્થમાં જરાય ક્યાશ ન રાખો છતાં ફળ ન મળે તો તટસ્થ રહો. પુરુષાર્થ સાચા માર્ગનો છે કે નહીં, તે વિચારો, સતત જાગૃતિ રાખો, મનુષ્ય પ્રયત્ન + ઇશ્વરકૃપા એ સૂત્ર પ્રમાણે અવ્યક્ત બળ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. એ રીતે અનાયાસ આયાસની સાધના થઈ શકશે. ૩. જે કર્મ સ્વભાવ જ હોય તે સહજ કર્મ અને જે કર્મ સ્વભાવમાં ન હોય પણ માત્ર પ્રતિષ્ઠા મેળવવા, પ્રદર્શન કરવા કે દેખાદેખી કરવા થતું હોય, તે અસહજ કર્મ કહી શકાય. જે કર્મ સ્વભાવમાં ન હોય, પણ આવી પડે તો તેને અનાસક્તિપૂર્વક કરવું એ અનાયાસ

આયાસ છે. ઈચ્છતાં ન હોવા છતાં અનાયાસે આવી પડેલ સેવાકર્મને જવાબદારીપૂર્વક પૂરું કરવું, એ પણ અનાયાસ—આયાસ છે.

(તા. ૭-૮-૬૧)

૫

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મહત્વનાં અંગો

ભારતીય સંસ્કૃતિનું પાંચમું અંગ છે—માતૃજાતિની પૂજા અને પ્રતિષ્ઠા. સ્ત્રીમાં જે માતૃત્વ છે તે શી રીતે પ્રગટાવાય ? જ્યાં—જ્યાં એ માતૃત્વ ભૂલી ગઈ છે, ત્યાં શી રીતે એને પ્રેરવી ? એના ઘણા દાખલાઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં મળે છે; ધર્મગ્રંથોમાં પ્રમાણે પણ મળે છે. ભગવતી સૂત્રમાં માતાના ત્રણ અંગો મસ્તક, લોહી અને માંસ જતાવ્યાં છે. ૧. મરદેવીમાતાનો ટૂંકો માતૃભાવ ભ. ઋષભદેવની પ્રેરણાથી વિશ્વ વિશાળ બન્યો. ૨. ભ. રામ સીતાવેષ સજીને બેઠેલાં પાર્વતીજીને નમન કરી, માતા કહીને સંબોધે છે, તેથી ભ. શંકરે સીતાવેષ સજેલા પાર્વતી પ્રત્યે પત્નીભાવ છોડ્યો અને તેમનું માતૃત્વ પ્રગટ કરાવી જગત માટે વાત્સલ્ય વહેવરાવવાયું. ૩. ભ. શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કુટુંબમોહ છોડીને સાથે અનુબંધ રખાવી તેમનામાં માતૃત્વ પ્રગટ કરાવ્યું અને જગત માટે વાત્સલ્ય વહેવરાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરાવ્યો. ૪. ભ. મહાવીરે ચંદનખાલા નામની તરછોડાયેલી અને દાસી ગણેલી કુમારિકાના હાથે ભિક્ષા લેવાનો અભિગ્રહ કર્યો, અને તેને પોતાના સંઘમાં ૩૬ હજાર સાધ્વીઓની શિરછગા બનાવી તેનામાં વિશ્વમાતૃત્વ પ્રગટાવ્યું. ૫. સુદર્શન શ્રાવકે વિકારપ્રાપ્ત અભયારાણીને માતા તરીકે સંબોધીને વાત્સલ્ય માર્ગે પ્રેરી ૬. મુનિ સ્થૂળિભદ્રે કોશા વેશ્યાને ત્યાં ચાતુર્માસ રહી, તેમાં આપ્પા જગતને પ્રેરનારી માતૃશક્તિ પ્રગટાવી. ૭. રામકૃષ્ણપરમહંસે શારદામણિદેવીને જગત—જનની માની જગત પ્રત્યે તેનો વાત્સલ્યઝરો વહેવરાવવાયો. ૮.

મહાત્માગાંધીજીએ દેશસેવા માટે કસ્તૂરબાને માતા બનાવ્યાં. ખરેખર કસ્તૂરબા રાષ્ટ્રમાતા બન્યાં. નારી એ રાક્ષસી કે નરકની ખાણ નથી, વાસના જ રાક્ષસી કે નરકની ખાણ છે. એ રીતે માતૃજાતિની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે માતાઓમાં રહેલું માતૃત્વ પ્રગટાવવું પડશે. યુરોપમાં માતૃ-પૂજને બદલે સૌન્દર્યપૂજ તરફ વધારે લક્ષ્ય રહ્યું છે. ને જ્યાંસુધી સ્ત્રી ભોજ્ય જ છે, એવી ભ્રમણા જે સમાજમાં રહેશે ત્યાંસુધી નારીની સાચા અર્થમાં પ્રતિષ્ઠા નહીં થાય. જ્યાં રાષ્ટ્રહિત માટે સ્ત્રી પોતાના શીલનું બલિદાન આપવામાં ગૌરવ માને છે, ત્યાં માતૃપ્રતિષ્ઠા શી રીતે થઈ શકે? જ્યાં સુધી સ્ત્રી માટે પતિવ્રત્યધર્મની જેમ પુરુષ માટે પણ બહુગામીપણું કે ભ્રમરવૃત્તિ બંધ કરીને એક પત્નીવ્રત અનિવાર્ય કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી માતૃપ્રતિષ્ઠા વ્યવહારુ નહીં બને. માતૃપ્રતિષ્ઠાના સાચા ઉપાયો આ છે. ૧. જાતીય વૃત્તિનું સંસ્કરણ કરવું. ૨. સુસંગઠિત નૈતિક માતૃસંસ્થાઓ ઊભી કરી, તે દ્વારા આવા જ્વલંત પ્રશ્નો ઉકેલવા. ૩. જાહેર જીવનમાં નારીપ્રતિષ્ઠા. ૪. સામાજિક અને અને રાજકીય જીવનમાં વૈકારીક સંબંધો ઘટાડવા. ૫. એવા નિર્વિકારી પુરુષોનાં સંગઠનો દ્વારા માતૃજાતિ ઉપર થતા અન્યાયો અત્યાચારોનો અહિંસક પ્રતીકાર. ૬. આર્થિક દૃષ્ટિએ બહેનોને સ્વાવલંબી બનાવવાં. ૭. સર્વાંગીણ વિકાસની તક આપવી. ૮. સારા સંસ્કારો દ્વારા ધડતર કરવું

તા. ૧૪-૮-૬૧

૬

ભારતની પ્રજાના ખમીરમાં માતૃપૂજનું સાંસ્કૃતિક તત્ત્વ પડયું છે. ભારતના સાંસ્કૃતિક ગ્રંથ સ્મૃતિમાં રાજાની પત્ની, ગૃહ કે વડીલની પત્ની, મિત્રની પત્ની, પત્નીની માતા અને પોતાની માતા, એ પાંચેયને માતા બતાવી છે. ૧. લક્ષ્મણજીએ પોતાની ભાભી સીતાજીને

માતા સમાં જ ગણ્યાં હતાં. ૨. દયાનંદ સરસ્વતી પાસે ‘તમારા જેવો પુત્ર જોઈએ, એટલે મને સ્વીકારો’ એવી વાત એક બાઈએ કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું: ‘માતા, તું મને જ તારો પુત્ર માની લે.’ ૩. છત્રપતિ શિવાજી પાસે જ્યારે એમનો સિપહસલાર એક સુંદર સ્ત્રીને પકડીને લાવ્યો, અને ભેટરૂપે ધરી ત્યારે શિવાજીએ કહ્યું— ‘આવી રૂપાળી માતાની કુંખથી જન્મ્યો હોત તો કેવું સારું થાત.’ એને મુક્ત કરીને દેકાણે પહોંચાડી. ૪. વીર દુર્ગાદાસ પાસે જેલમાં ઔરંગઝેબની બેગમ ગુલેનાર પોતાને સ્વીકારવાની માગણી કરે છે, રાજ્યનું પ્રલોભન આપે છે, પણ દુર્ગાદાસે કહ્યું— ‘રાજપત્ની હોઈ તું મારી માતા છે; હું આ વાત ન સ્વીકારી શકું.’ ૫. ભ. બુદ્ધના યુગે મૃગધર શેઠે પોતાની પુત્રવધૂ વિશાખાની મદદથી ઘણા અટપટા ગૂંચવાતા રાજકીય પ્રશ્નો ઉકેલ્યા, તેથી એનો ઉપકાર માની તેને ‘માતા’ તરીકે સંબોધી, પ્રસેન જિત્ રાજ્યએ તેને ‘રાજભગિની’ માની. ૨. મહિલાઓ તરફથી પુરુષોને વિકારવશ થતાં સ્થિર કરવામાં આવ્યા છે. દા. ત. રાવણ જ્યારે સીતાને પટરાણી બનાવી દેવાનું પ્રલોભન આપે છે અને સામે જોવાનું કહે છે, ત્યારે સીતા રાવણને પતંગિયાના પ્રકાશની સાથે સરખાવે છે અને તરછું આકું ધરીને જીએ છે. પણ રાવણ સીતાના તેજ સામે જોઈ શકતો નથી. માથું નીચું કરી લે છે. ૨. વિકારવશ થયેલ રહનેમિમુનિને સતીરાજમતી સમજાવીને સ્થિર કરે છે. ૩. મીરાંબાઈ દુરાચારી સાધુને ટંકાર કરીને સાચાસંત બનાવે છે. ૪. ગોસ્વામી તુલસીદાસજીને તેમના પત્ની સ્ત્રીશરીર ઉપાસનાથી પ્રભુ ઉપાસના તરફ પ્રેરે છે. ૫. બિલ્વમંગલને ચિંતા-મણિ વેશ્યા સાંકડા સ્વાર્થમાંથી કાઢીને પરમાર્થ તરફ પ્રેરે છે. આ રીતે માતાઓએ પોતાનું માતૃત્વ સાચવીને પુરુષોને પ્રેર્યા છે, તેમજ પુરુષોએ પણ સ્ત્રીજાતિમાં પડેલા માતૃત્વની પૂજન-પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આવા સંસ્કારો ભારતમાં પડ્યા છે; માત્ર એ સંસ્કારોને જાગૃત કરવાની જરૂર છે.

આજે તો નારીજાતિની દણી દુર્દશા છે. આપઘાત, અગ્નિ-સ્નાન, કન્યાવિક્રય, કુળેડાલગ્ન વગેરે દુઃખો એને ભોગવવા પડે છે, એથી માતૃજાતિની સહનશીલતા અને શક્તિનો પરિચય મળે છે. જે લોકો વિકારી છે, તેઓ ભલે શીલ-ક્ષા ન કરી શકતા હોય, પણ તેમનું માથું શીલવતી માતા-બહેન આગળ નમી જાય છે; અથવા તત્કાળ હૃદય પલટો થઈ જાય છે. તેની પાછળ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃપૂજના પડેલા સંસ્કારો જ છે. આજની નારી જાતિમાં જે માતૃરત્નો પડ્યાં છે, તેને સંકલિત કરીને જોવું જોઈએ. આવાં માતૃસંગઠનો દ્વારા જ્યારે માતાઓના પ્રશ્નો ઉઠેલાશે, ત્યારે નવી પરિસ્થિતિ સર્જાશે. (તા. ૨૧-૮-૬૧)

૭

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનું સ્થાન

૧. શીલમાં ત્રણ પાસાંઓનો સમાવેશ થાય છે—૧. બ્રહ્મચર્ય, ૨. સમાજનો વ્યાપક સદાચાર અને ૩. સમાજમાં નારીને શીલ-સુરક્ષાનો વિશ્વાસ. સામાન્ય રીતે શીલનો અર્થ બ્રહ્મચર્ય કરવામાં આવે છે. પણ બ્રહ્મચારી માણસ દારૂડિયો, કુવ્યસની કે દુરાચારને પ્રોત્સાહન આપનાર હોય તો તે શીલવાન નથી ગણાતો. એટલે સમાજના વ્યાપક સદાચાર તથા નારીની શીલસુરક્ષા પ્રત્યે નિઃશંકતા હોય તો જ શીલ ગણાય. દા. ત. ૧. સુલોચના (મેઘનાદની પત્ની) મંદોદરી (પોતાની સાસુ)ને પોતાના પતિનું માથું લેવા રામની છાવણીમાં જવા માટે પૂછે છે, ત્યારે તેને મંદોદરી ખુશીથી જવા માટે રજા આપે છે; કારણ કે રામે વનવાસમાં સીતાને પત્નીભાવે નથી જોઈ, હનુમાને ભાંગફોડ લડકામાં કરી, પણ તેની આંખ પવિત્ર હતી. સમાજમાં સ્ત્રીનું શીલ સુરક્ષિત રહે, તે માટે જ રામે વાલીવધ કર્યો હતો. આ રીતે રામયુગમાં શીલનું મહત્વ હતું. ૨. કૃષ્ણયુગમાં ભ.

કૃષ્ણે દ્રૌપદી ચીરહરણુ પ્રસંગે શીલનાં આ ત્રણે પાસાંઓને લઈને બધાને વખોડી કાઢ્યા હતા. વિદુર, વિકર્ણુ તથા દ્રોણાચાર્ય વગેરે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોને ઠપકો આપ્યો કે શીલ અને સંસ્કૃતિની હલ્કા થતી હોય, ત્યાં ભાગી જવું, મૂંગા રહેવું, આંખ મીંચામણી કરવી એના કરતાં જમીનમાં પેસી જવું સારું છે. ૩. શુભા ભિક્ષુ-ણીને જંગલમાં એકલી જોઈને એક લંપટ એના શીલ ઉપર આક્રમણ કરવા ધારે છે, તે વખતે નખથી પોતાના ડોળા કાઢીને આપે છે. લોહી જોઈને લંપટનું હૃદય પરિવર્તન થયું. ૪. અમદાવાદમાં સદોબા નામની ચારણ બાઈને જોઈને સૂબાની દાનત બગડી, તેણે પકડી લાવવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. જતાં પહેલાં હથિયાર લઈ તેણીએ સ્તન કાપી નાખ્યા. સંમાજ તે વખતે ઊકળી ઊઠે છે. સૂબો આ બલિદાન જોઈને ડઘાઈ જાય છે. સદોબાના આ બલિદાનથી સ્ત્રીઓના શીલ લૂંટવાનો પ્રવાહ અમદાવાદમાં બંધ થઈ ગયો. ૪. શિવાજીના વ્યવહારથી યવન લોકોના દિલમાં ખૂબ વિશ્વાસ બેઠો કે અમારી સ્ત્રીઓના શીલ ઉપર ક્ષત્રિયો આક્રમણ નહિ કરે. આ ત્રણ વસ્તુઓ શીલની અંગ બની ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આજ સુધી રહી છે. યુરોપ છેલ્લા સૈકામાં વિજ્ઞાનવાળાઓએ દોરેલ ખોટા સિદ્ધાંતો ઉપર ચાલ્યું, તેથી ત્યાં સૌન્દર્ય, રૂપ અને ભોગને મહત્ત્વ અપાયું. ભારતમાં શીલ બચાવવા માટે ઝેર પીવા કે આપઘાત કરવાના ઘણા દાખલાઓ બન્યા છે. પણ શીલની વાત આજે સાધુઓ અને વિધવા બહેનો માટે જ મુખ્યત્વે વિચારવામાં આવે છે, શીલ-નિષ્ઠાને વ્યાપક બનાવવી હોય તો એવા કાર્યક્રમો ગોઠવવા જોઈએ. જે નારીના શીલ ઉપર અશ્લિલ પોષ્ટર, સિનેમા વ. દ્વારા થતા આક્રમણને અટકાવી શકે. આજે આ કાર્યક્રમને અભાવે કૃત્રિમ સંતતિ નિયમન, સૌન્દર્ય પ્રસાધનના સાધનોનો ઉપયોગ, તથા ચારે બાજુના અશ્લિલ વાતાવરણને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિની શીલ-નિષ્ઠાના પાયા ડગતા જાય છે; એટલે આજે બ્રહ્મચર્યને સર્વાંગી

અને સમાજ વ્યાપી બનાવવા માટે મૂળ તત્વ સાચવીને જૂના વિધાનોમાં સુધારાવધારા કરીને નવાં મૂલ્યો ઊભાં કરવાં પડશે અને બ્રહ્મચર્યલક્ષી માતા-બહેનોનું ઘડતર કરવું પડશે. (તા. ૨૭-૮-૬૧)

૮

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનિષ્ઠા

૧. જ્યારે ધર્મનું આચરણ સમાજમાં ટેવરૂપે બની જાય ત્યારે તેને સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે. ધર્મ ત્યારે સમાજના સહજ સંસ્કારમાં વણાઈ જાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનાં ત્રણ પાસાં-બ્રહ્મચર્ય, સદાચાર અને સમાજ વિશ્વાસ છે. માણસ બ્રહ્મચર્ય પાળતો હશે, સદાચારી પણ હશે, પણ જ્યાં સુધી પતિપત્નીનો અરસપરસ એક બીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ ન હોય, તથા સમાજને શીલની ખાતરી ન કરાવે ત્યાં સુધી સમાજ વિશ્વાસ નથી થતો. દાખલાઓ—

૧. રામને સીતા પ્રત્યે ખૂબ વિશ્વાસ હતો પણ જ્યારે લંકામાં અશોકવાટિકામાંથી સીતાને લક્ષ્મણ વગેરે રામ પાસે લાવે છે, ત્યારે રામ સીતાને અગ્નિપરીક્ષા આપી સમાજને વિશ્વાસ આપવાની વાત કરે છે. ૩. આમ તો દરેક વ્રત કે અનુષ્ઠાનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પહેલું રાખ્યું છે, પણ સ્ત્રીમાં શીલનિષ્ઠાની અનિવાર્યરીતે અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. લક્ષ્મણજી જ્યારે સીતાના કહેવાથી રામને વહારે ધાયા છે ત્યારે સીતાની શીલરક્ષા માટે લક્ષ્મણ રેખા દોરીને જાય છે. ૨. શીલથી ડ્રાઈ પતિત ન થાય, એટલા માત્રથી શીલનિષ્ઠા આવી જતી નથી, પણ એ માટે રહેણી કરણી, વાંચન, પ્રેક્ષણ, એકાંતવાસ, એકાંત ભાષણ, સ્પર્શ, ખાન-પાન વગેરે ઘણી બાબતોમાં સાવધાની રાખવી પડે છે. દાખલાઓ—

ભ. બુદ્ધના સાધુઓ એક વખત રાત્રે એક ઘેર ભિક્ષાર્થે ગયા, ત્યાં

બાઈ એકલી હતી, એટલે બાઈએ સાધુઓને ધુત્કાર્યા. તેથી લ. યુદ્ધે નિયમ બનાવ્યો કે એકલી બાઈ હોય ત્યાં ન જવું. ૩. લ. મહાવીરે બન્ને પ્રકારના નિયમો જુદા જુદા પાત્રોને માટે બનાવ્યા, એક બાજુ વેશ્યાવાડામાં ન જવું, એમ કહ્યું, બીજી બાજુ પુખ્ત અને અષ્ટગુણધારક સાધુઓ માટે આવા નિયમો ભાવથી પાળવાના હોય છે, દ્રવ્યથી અનિવાર્ય નથી હોતા; જેમ સુભદ્રાસતીને ત્યાં ભિક્ષાર્થે આવેલ મુનિના આંખમાં કણ પેસી ગયું હતું, તેથી મુનિને બહુ જ પીડા થતી હતી તે જોઈ સુભદ્રાએ જીલ વતી તે કણ કાઢ્યું તેમાં મુનિએ વાંધો ન લીધો. પણ તેની સાસુએ આ જોઈને સુભદ્રા અને મુનિ ઉપર આળ મૂક્યો; પણ સુભદ્રાની શીલનિષ્ઠાને કારણે સમાજમાં વિશ્વાસ જીભો થાય છે. લ. રામ દ્વારા વાલીના વધનું રહસ્ય સમાજનો ક્ષત્રિય અને વડિલભાઈ પ્રત્યે વિશ્વાસ ભંગ થતો હતો, તે હતું. ભારતમાં બ્રાહ્મણો અને સાધુઓના શીલ પ્રત્યે જોડો વિશ્વાસ છે, પણ જો તેનો વિશ્વાસ ભંગ થતો હોય તો તેનો ઉપાય કરવો જરૂરી હોય છે. ૩. રાજશેખર ચાવડાને મારવાડના ભાટો વનરાજ જેવા સંતાન માટે લઈ જવા લાગ્યા ત્યારે વનરાજની માતાનો પ્રસંગ સંભળાવીને કહ્યું કે એવી શીલનિષ્ઠ માતા હોય તો જ વનરાજ જેવા પુરુષો પાકી શકે. ૩. ગાંધીજી સાથે વિલાયતમાં એક માણ પોતાની દીકરીને ફરવા મોકલતા, પણ ગાંધીજીએ પોતાની શીલનિષ્ઠા સાચવી અને માણને જણાવી દીધું કે ‘હું વિવાહિત છું.’ (૩) લગ્ન કરતા પહેલાં ભાવિ વરકન્યા એકાન્તમાં ન મળે. એક મુરતિયાએ (સૌરાષ્ટ્રમાં) કન્યાને એકાન્તમાં મળવાની ઈચ્છા દર્શાવી. કન્યાએ મળવાની ‘હા’ પાડી પણ રૂપબ્રમર મુરતિયાએ જ્યારે કહ્યું ‘હું તમને પસંદ કરું છું’, છતાં કન્યાએ સાહસપૂર્વક કહ્યું:—તમે મને પસંદ નથી, તમે સ્ત્રી જાતિનું અપમાન કર્યું છે. (૪) એવી જ રીતે ડોક્ટર, વૈદ્ય, જ્યોતિષી, બ્રાહ્મણ, શિક્ષક કે સાધુ સંસ્થા આગળ તો સમાજની બહેન બેટીની ઈજ્જત સલામત હોવી જોઈએ. ૫. ઘરમાં

આપ જેમ દીકરા-દીકરી ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે, તેમ વહુઓ ઉપર વિશ્વાસ મૂકે, અવિશ્વાસ ન કરે તો શીલનિષ્ઠા જાગી શકે.

તા. ૪-૯-૬૧

૯

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યનું સ્થાન

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સાતમું અંગ સત્યનિષ્ઠા છે. જૈન મૂલ્યમાં ભાવસત્ય, કરણસત્ય અને યોગસત્ય, એ ત્રણે સત્યો બતાવ્યા છે. ભાવસત્ય એટલે અંતરમાં પડેલું સત્ય કે તત્ત્વ. કરણ સત્ય એટલે સાધનમાં અચરાતું સત્ય કે તથ્ય. યોગસત્ય એટલે મન, વચન, કાયાની એક રૂપતા દ્વારા આચરણ કે વૃત્તિનું સત્ય. ૩. સત્ય ભારતમાં જ છે, બીજે નથી, એવું હોત તો ‘સર્વ’ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ (આખું) વિશ્વ સત્યને આધારે ટકી રહેલું છે), એવું ન કહેત. પણ ભારતમાં સત્યને સામાજિક મૂલ્ય આપવામાં આવ્યું છે. એટલે જ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ મૂક્યો હતો. પણ જ્યારે માણસ શરીર અને શરીર-સંબંધોની મર્યાદાને મુખ્યતા આપી દે છે, ત્યારે સત્ય ગૌણ બની જાય છે. એટલા માટે જ સર્વાંગી ક્રાંતિકાર સત્ય માટે પોતાના પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ, હોમી દે છે. ૩. સંત અને સતી શબ્દ સત્યમાંથી જ બન્યા છે. સતને બ્રહ્મ કહ્યું. એને જે જાણે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય. ક્ષત્રિયો માટે ચાલી આવેલું સત્ય ટકાવી રાખવું, ટેક પાળવી, વચન પાળવું, એ જ ધર્મ છે. શિબિ, દધીચિ, બલિ, હરિચન્દ્ર વગેરેએ કહેલું કે વિચારેલું સત્ય કષ્ટો સહીને પણ આચર્યું. ૧. ભાવસત્ય પાલનના પ્રસંગો ૧. રાજા દશરથ પાસે વચન માગતાં પહેલાં કૈકયી તેમને યાદ દેવડાવે છે, પછી તેમના મુખેથી સત્યનું મહત્ત્વ કહેવડાવે છે. પણ વચન માંગ્યા પછી રાજા દ્વિધામાં પડે છે, ત્યારે કડવા વચન કહીને કૈકયી સત્યમાર્ગે પ્રેરે છે. આ

બન્નેનો ઝઘડો મટાડવા તરત રામ આવે છે; પિતાના વચનને સત્ય કરવા ખાતર પોતે રાજ્ય તથા કુટુંબ બધુંય છોડીને વનમાં જાય છે. ૨. રામને ગુહરાજ ઘેર પધારવાની વિનંતિ કરે છે, પણ તાપસ વેષ લઈને વિચરવાની ૧૪ વર્ષની પ્રતિજ્ઞા હોઈ તેઓ આ આગ્રહને સત્ય ખાતર નમ્રતાથી ટાળે છે. ૩. ‘પિતાજી પ્રાણ છોડી દેશે, એટલે પ્રતિકરૂપે વનપ્રવેશ કરીને પાછા અયોધ્યા ફરો’ એમ જ્યારે સુમંત સારથી રામને દશરથ વચન કહે છે, પણ રામ પરમ સત્યના આગ્રહી હોઈ એને સ્વીકારતા નથી. ૪. વિલીષણ પહેલ વહેલાં રામ પાસે આવે છે, ત્યારે બધા સાથી તેને અવિશ્વાસની નજરે જુએ છે, પણ રામ ત્યાં અંતરમાં પડેલા અવ્યક્ત સત્યને આચરવા માટે તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસ મૂકતા નથી. ૫. વિલીષણ પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે રામને નગરમાં પધારવાની વિનંતિ કરે છે પણ પિતૃવચનને સત્ય કરવા માટે પોતે જતા નથી, લક્ષ્મણ અને વાનર સાથીઓને મોકલે છે. ૬. દ્રૌપદીના ચીર હરણ વખતે બધું જ બહારનું ગયેલું હતું પણ ભીતરનું સત્ય પ્રકાશમાન હતું. આ સત્ય પ્રકટાવવા ભ. શ્રીકૃષ્ણ આવે છે. ૭. ભ. મહાવીરે અંતરમાં પડેલા સત્યને જગત આગળ પ્રત્યક્ષ કરવા અભિગ્રહ કર્યો, અનાર્ય દેશમાં ગયા, કષ્ટો સહ્યા. ૮. ધર્મશ્રિયિ મુનિએ ગુરુની આજ્ઞા કરતાં સત્યની આજ્ઞા સર્વોપરિ માનીને કડવા તુંબકાનું શાક પોતે ખાધું. ૯. તોરલે જેસલના પાપો ખુલ્લાં કરાવ્યા, સત્ય પ્રગટ કર્યું, એટલે નાવડી રૂબતી અટકી. ૧૦ ગાંધીજીએ સત્યને માટે પોતાના પક્ષમાં આવેલ ચુકાદો ફગાવી દીધો. ૫. જૈનધર્મમાં શીલને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે જુદી જુદી કથાઓ ગોઠવાઈ, સમાજ સમક્ષ શીલ વ્રત સ્વીકારાય છે; જ્યારે હિંદુધર્મમાં સત્યને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે સત્યનારાયણની કથા ગોઠવાઈ, સત્યને નારાયણનું સ્વરૂપ અપાયું. એમાં ચારે વર્ણના પુરુષો અને મહિલાઓ, જે જે વર્ણના હોય તે તે વર્ણના કર્તવ્યો સત્યના ન્યાસનો સંકલ્પ કરીને પાળે છે.

આમાં એક બ્રાહ્મણ, કડિયારો, વાણીઓ, રાજા અને વૈશ્યપત્ની તથા પુત્રી બધાં પાત્રો પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકાને પછી પાછા સત્યનિષ્ઠ બને છે. સમાજમાં વિશ્વાસુ બને છે. છેવટે આ બધાથી ખીબ્બાઓને પ્રેરણા મળે છે. આ કથાને આ યુગે આ રીતે ઘટાવાય તો એનાથી થતો દુરુપયોગ અને ત્યાગ વગર પુણ્ય મેળવવાની લાલસા અટકે અને સત્ય આચરવાની નિષ્ઠા વધે. તા. ૧૮-૬-૬૧

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યનાં પાસાંઓ

૧. સનાતન ધર્મનું લક્ષણ છે.- ‘સત્ય’. એમાં પણ પ્રિય બોલવું, અપ્રિય નહીં, તથા પ્રિય પણ જૂઠું ન બોલવું, એમ બતાવીને સત્યનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે; છતાં કડવું કે મર્મ ઉપર પ્રહાર કરનારું વચન તથ્ય હોવા છતાં સત્ય નથી હોતું કારણ કે જે પ્રાણિઓ માટે અત્યંત હિતકર હોય તે જ સત્ય કહેવાય છે. દ્રૌપદીએ જ્યારે દુર્યોધનને ‘આંધળાના પુત્ર આંધળા જ હોય છે,’ એવું મર્મકારી વચન કહ્યું, એથી છેવટે મહાભારત નીપજ્યું. માટે જ દશવૈકલિક સૂત્રમાં સાધક માટે વચન શુદ્ધિ ઉપર ખૂબ વિસ્તારથી કહ્યું છે કે સાવધ, નિરર્થક, મર્મકારી કે કર્કશ ભાષા ન બોલવી. ૨. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે જૂઠું બોલવાથી જો સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો એવા સ્વરાજ્યને હું જતું કરું. આપણે મહાપુરુષોનું કહેલું કરીએ, પણ કરેલાનું અનુકરણ નહીં કરીએ. ધર્મરાજે અન્યાયી દુર્યોધનના પક્ષથી દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધ વિરત કરવા માટે અને ન્યાયને પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પરિસ્થિતિવશ ‘નરોવા કુંજરોવા’ એવો સત્યાસત્યમિશ્ર વાક્ય પ્રયોગ કર્યો, એમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા ધર્મરાજના દોષ કરતાં સામાજિક પરિસ્થિતિનો દોષ જ વંધારે છે. સમાજ કલ્યાણ માટે

એટલું જૂઠું બોલવું પડ્યું, તેથી તેમનો રથ નીચે ઉતર્યો. ૩. જ્યાં તમારા વાક્યના બે અર્થ નીકળતા હોય ત્યાં સામો માણસ જે અર્થ કાઢે, તે જ સાચો માનવો; અગર તો બોલતી વખતે જ પોતાના વાક્યની ચોખ્ખવટ કરી દેવી. ૧. અજનો ત્રણ વર્ષ જૂનું ધાન્ય, એ અર્થ સમજવા છતાં, વસુરાજએ નારદ-પર્વત-વિવાદમાં પર્વતનો ખોટો પક્ષ લઈ, અજનો જૂનો અર્થ તો બોકડો છે અને નવો અર્થ ધાન્ય છે; એ રીતે ગોળગોળ ફેંસલો બંનેને રાજી રાખવા આપ્યો, તેથી અસત્યને કારણે તેનું સિંહાસન પૃથ્વી ઉપર પડી ગયું અને મરીને તે નરકે ગયો. ૨. ભગતજીએ બોલ્યા વિના પણ પાહણા તરફ ઈશારાથી ગાય લેનારને છેતર્યો; આ રીતે મૌન હોવા છતાં અસત્ય આચર્યું. ૪. શ્રાપ અને વરદાન સત્યવાદી પુરુષના અંતરના હૈયાનો ઉકળાટ અને આશીર્વાદ છે. સત્યવાદી પુરુષનું વચન સાચું પડે છે, કારણ એ છે કે તે સત્યને વ્યાપક કરવામાં ટેકા આપતો હોય છે. ભાવ સત્ય અને વચન સત્યની સાથે કરણ (સાધન) સત્ય (શુદ્ધિ) નો આગ્રહ રાખવાથી જ સત્યની સાધના સર્વાંગી થઈ શકે. ૫. અસત્યનો ઉદ્ભવ સ્વાર્થ, લોભ, ક્રોધ, અભિમાન કે હાસ્યથી થાય છે. તેને દૂર કરી સત્યની સમાજવ્યાપી પ્રતિષ્ઠા જીલી કરવી જોઈએ.

તા. ૨૫-૯-૬૧

૧૧

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ

૧. સત્યના જુદાં-જુદાં પાસાંઓમાં સાધનશુદ્ધિનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. સાધનની સાથે બે વસ્તુઓ જોડાયેલી છે સાધ્ય અને સાધક. આ દિશામાં ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ વગેરે ધર્મોએ પણ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા છે. દા. ત. ૧. ઈશુખ્રિસ્તે એક વેશ્યાને પથ્થર મારો કરીને મારી નાખવા તૈયાર થયેલા લોકોને કહ્યું કે જેણે મનવચન-

કર્મથી આવું પાપ ન કર્યું હોય તે પત્થરમારો કરી શકે છે. ખીજને અધિકાર નથી. બધાયે વિચાર્યું કે તેમના જીવનમાં કાંઈને કાંઈ પાપાચરણ થયું છે, એમ જાણી ચાલ્યા ગયા. આમાં સાધનશુદ્ધિને આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. ૨. ઈશુ જ્યારે એક શ્રીમંતને ઘેર ગયા ત્યારે એક પતિત બાઈએ પાપનો પસ્તાવો કરી ઈશુના ચરણમાં માથું ઢાળીને ચરણો આંસુથી પલાળ્યાં. પેલા શ્રીમંતે તો એની નિંદા જ કરતો હતો, પણ ઈશુએ કહ્યું. “ તમારા કરતાં એ પસ્તાવો કરીને વધારે શુદ્ધ થઈ છે.” ૩. હજરત અલીને એક ગુનેગારને ન્યાય આપતાં ગુસ્સો આવ્યો તેથી તેઓ ન્યાયની ખુરશી ઉપરથી ઉતરી ગયા અને ગુસ્સો શાંત થયા પછી, એ ન્યાય આપ્યો. કારણ ગુસ્સાની વખતે શેતાન પેઠો હતો; એટલે તે વખતે ન્યાય ન અપાય. ૪. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની એ વિશેષતા છે કે અહીં સાધન શુદ્ધિને વ્યાપક બનાવવા માટે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ઊભી કરી છે એટલે સંસ્થા અને ગુણો બંને આવ્યા. દા. ત. ભ. રામને કૈકેયી બે વચનોની વાત કરે છે ત્યારે રામ સારો ભાવ લે છે, કૌશલ્યા પણ અવળો અર્થ લેતી નથી, પૂર્વગ્રહ નથી રાખતી, રામ લક્ષ્મણ અને સીતા વનવાસ જતી વખતે વનવાસમાં કૈકેયી પ્રત્યે દુર્ભાવ રાખતા નથી. ભરત સેના લઈને માતાઓ સહિત રામદર્શને આવતા હતા ત્યારે ગૂઢ અને લક્ષ્મણના મનમાં ભરત પ્રત્યે શંકા થઈ કે કદાચ એ યુદ્ધ કરવા આવ્યા હોય, પણ ભ. રામ ધીરજ રાખવાનું કહે છે. પણ રામને ભરત દંડવત પ્રણામ કરે છે. રામ કૈકેયી માતાને ભેટી પડે છે. તેઓએ કૈકેયી પ્રત્યે રોષ જરાય ન રાખ્યો, ખીજઓના મનમાંથી પણ શંકા કે દુર્ભાવ કાઢી નખાવ્યો. ૫. ભ. કૃષ્ણ પાંડવો તથા અર્જુનના મનમાંથી રોષ કઢાવ્યા પછી જ મહાભારત થવા દે છે અને પાંડવોના મનમાં પણ મહાભારત થયા પછી ૧૮ અક્ષૌહિણીસેના યુદ્ધમાં મરવાનો પસ્તાવો થયો અને તેઓ હિમાલયમાં ગળી જવાનું નક્કી કરે છે. ૬. જ્યારે પાશ્ચાત્યસંસ્કૃતિમાં

હોમરકૃત ઇલિયડ કાવ્યમાં પેલો સૈનિક યુદ્ધથી (અર્જુનની જેમ) કંટાળે છે પણ જ્યારે યુદ્ધમાં સેના કપાય છે, ત્યારે તેને ગુસ્સો ચઢે છે; તેને પસ્તાવો થતો નથી. આ ભારતીય સંસ્કૃતિની એ વિશેષતા છે કે ‘છે યુદ્ધ તો જગવવું પણ પ્રેમ રાખીને’ એ લક્ષ્ય રહ્યું છે. ૭. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસીલોકોના દિલમાંથી અંગ્રેજો પ્રત્યેનો ડાંખ કઢાવી દીધો એટલે જ લોર્ડ માઉન્ટબેટનને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ ગવર્નરજનરલ સ્વીકાર્યા. ૮. એટકશ્રાવક અપરાધીની સામે લડયા, પણ એના પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ નહોતી રાખી. ૨. સત્ય માટે શુદ્ધિપંચકનો વિચાર કરવો જોઈએ—સાધનશુદ્ધિ, સાધ્યશુદ્ધિ, સાધકશુદ્ધિ, સંસ્થાશુદ્ધિ અને સમાજશુદ્ધિ. સાધ્ય શુદ્ધ હોવું જોઈએ, એ તો નિર્વિવાદ છે, પણ સાધનશુદ્ધિના આગ્રહમાં મતભેદ છે. તીર્થંકરો તથા ગાંધીજી સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખતા. સાધ્ય, સાધન બન્ને શુદ્ધ હોવા છતાં સાધકશુદ્ધિ ન હોય, સાધકનું ખાનગી જીવન બુદ્ધ, બહિરજીવન બુદ્ધ, એમ હોય, તો સમાજનો વિશ્વાસ ન બેસે. સાથોસાથ તે સાધક જે કુટુંબ, વહેપાર કે ધર્મની સંસ્થામાં કાર્ય કરે છે, તે પણ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. એવી જ રીતે નૈતિક સંગઠનો દ્વારા સમગ્ર સમાજની શુદ્ધિ માટે પરિસ્થિતિ પરિવર્તન થવું જોઈએ.

તા. ૨-૧૦-૬૧

૧૨

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રામાણિક જીવન વ્યવહાર

(૧) પ્રામાણિક જીવનવ્યવહાર, એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આઠમું અંગ છે. પ્રામાણિક જીવન વ્યવહારમાં ૯ તત્ત્વો આવે છે. ૧. વયનની પ્રામાણિકતા ૨. વિશ્વાસ બેસે એ રીતે વર્તવું, ૩. હિમાનદારી ૪. બિન હકનું ન લેવું, ૫. વક્ષદારી ૬. વહેપારમાં ખીજની ચિંતા કરવી ૭. પોતાનું કે વડીલોનું દેવું ફીટી ગયેલું હોય તો પણ ચૂકવવું

૮. કરકસરથી ચાલવું ૯. મક્કત ન લેવું. ૨. આના પર ક્રમશઃ દાખલાઓ—૧. ગધાશાહ ભેંસાશાહ ગુજરાતમાં વેપાર કરવા આવેલા તે વખતે રૂપિયા ઓછા પડ્યા, તેને બદલે મૂંછનો વાળ આપ્યો, અને પછી પોતાનું વચન પાળ્યું. ૨. યુધિષ્ઠિર પાસે દુર્યોધન વિશ્વાસ કરીને પૂછે છે કે મારા ઉપર ભીમના પ્રહારની અસર ન થાય તેવો ઉપાય છે? ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—માતા ગાંધારીની દષ્ટિ તારા શરીર ઉપર ફરી જાય તો તારું શરીર વજાંગ બની શકે. ખ્રિષ્ટીશ સલ્તનત આફ્રિકામાં હતી તે વખતે ગાંધીજીએ તેનો ગેરલાલ ન બિડાવ્યો, જિલ્લી તેને મદદ કરી. ગુપ્ત રાખવા જેવી રાજકીય વાતો પણ ખ્રિષ્ટીશ ગુપ્તચરોને બતાવી આપતા. ગુજરાતના ભીમાશાહે ભીલોને એક હજાર સોનામહોરો આપવા માટે પોતાના પુત્ર ઉપર ચિકી લખી આપી, પણ પુત્રે ખોટી મહોરો આપી, તેથી ભીમાશાહે પુત્રને ઠપકો લખી ખરી સોનામહોરો આપવાનું લખ્યું. તેથી ભીલોનું હૃદયપરિવર્તન થયું. ૩. ઈંગ્લેંડ વગેરે દેશોમાં જાપાનો ઢગલો એમ ને એમ મૂકી જાય, છતાં કોઈ મક્કતમાં લઈ જતું નથી. ૪. જનક-પુરીના દૂતો દ્વારા રામચંદ્રજી વગેરેના ખુશ ખબર સાંભળ્યા પછી દશરથ રાજા તથા સલાસદો તેમને ભેટ-સોગાદ આપવા મ'ડે છે ત્યારે દૂતો લેતા નથી, કાનમાં આંગળીઓ ઘાલીને કહે છે, અણહકનું લેવું એ અનીતિ છે. સીતાજી જ્યારે ગૂઢ નાવિકને નદી પાર ઉતારવાના ભાડા પેટે મૂંદડી આપવા મ'ડે છે, ત્યારે તે લેતો નથી; કારણ કે ધર્મપ્રાપ્તિનું વધારે વળતર મળ્યું છે, એમ તેણે કહ્યું. ૫. લક્ષ્મણ મૂર્છા વખતે રાવણના વૈદ્ય સુષેણને બોલાવવામાં આવે છે, પણ એક વાર તો વક્ષાદરીનો પ્રશ્ન આડે આવે છે, તેથી તે સારવાર કરતાં અટકે છે, પણ પછી તેને પોતાનો આંતરિક ધર્મ સૂઝી આવે છે અને લક્ષ્મણની ચિકિત્સા કરીને મૂર્છા દૂર કરે છે. ૬. શ્રીમદ્ભગ્વે જોની સાથે ઝવેરાતનો સોદો કર્યો હતો, ભાવ બહુ વધવાથી તે ભાઈની પરિસ્થિતિ આપવાની કે વધારાના રૂપિયા

ચુકવવાની ન રહી, પણ શ્રીમદ્જીને તેના કરતાં વધારે ચિંતા થઈ અને તેમણે તેની પાસેથી સોદાયિકી લઈ ફાડી નાખી, તેને નિશ્ચિંત કર્યો. ૭. અમદાવાદના એક ભાઈએ 'પોતાના પિતાનું' દેવું બાકી હતું તે બધા લેણદારોને બોલાવીને આગ્રહપૂર્વક ચૂકવ્યું. ૮. ગાંધીજીને માટે જેલરે જેલમાં ૧૫૦ રૂપિયાને બદલે ૩૦૦ રૂપિયા ખર્ચના મંજૂર કરાવ્યા, પણ તેમણે કહ્યું: 'મારી તબિયત સારી હોત તો હું સી કલાસમાં રહેત, પરંતુ ૩૫ રૂપિયાથી વધારે ખર્ચ ન લઈ શકું', કારણ કે એ બધા ખર્ચનો બોજો મારા દેશ ઉપર પડે છે. ૯. ગામડિયણ કોળી બહેનને ગરીબાઈમાં મદદ કરવા એક મણુ બર આપવા માંડ્યા, પણ તેણીએ તે ન સ્વીકારી, તેને મક્કતનું લેવું ગમતું ન હતું.

મોટે ભાગે ગામડાઓમાં પ્રામાણિક જીવન વ્યવહારની માત્રા વધારે જોવામાં આવે છે. (તા. ૯-૧૦-૬૧)

૧૩

આજના યુગે ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિના રડચાખડચા અવશેષો આજે પણ ગામડા, પછાત વર્ગ અને નારી જાતિમાં જોવા મળે છે. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર વગેરે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટાંતોએ એટલા માટે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતનાં વખાણ કર્યાં છે. મ. ગાંધીજી પોતે પણ ભારતમાં જન્મવાનું અને ધર્મે હિન્દુ હોવાનું ગૌરવ લેતા હતા. એટલે માત્ર ગૌરવ ગાનથી હવે કામ ચાલવાનું નથી, હવે તો નાવડીની સામે જેમ ધ્રુવ કાંટો રહે છે, તેમ આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ધ્રુવ કાંટો સામે રાખીને વર્તીશું તો જ જીવન સફળ થશે. ૨. ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રથમ અંગના ચાર સૂત્રો પરસ્પર સંકળાયેલાં છે. બીજી રીતે જોઈએ તો માતાપિતા, પછી આચાર્ય કે શિક્ષક અને

પછી અતિથિ અને તેમાંય ઉત્કૃષ્ટ અતિથિ બ્રાહ્મણ અને સાધુની ક્રમશઃ પ્રેરણા લે, કારણ કે એ બધાની જવાબદારી એમણે બજવી છે. ૩. દાખલા તરીકે ૧. પન્ના દાઈએ રાણા ઉદયસિંહને બચાવવા માટે પોતાના પુત્રનું બલિદાન આપ્યું અને ઉદયસિંહને આશ્રય આપવા માટે કુંભજગદના કિલ્લેદાર આશાશાહ જૈનને કહ્યું, પણ તે શરણાગત અને અતિથિને આશ્રય આપવાની ભા. સંસ્કૃતિની વાત ભૂલીને તેને ના પાડવા જતો હતો, ત્યાં જ આશાશાહની વીર માતાએ કડક શબ્દોમાં સંસ્કૃતિની યાદ આપી. આશાશાહે માતૃપ્રેરણા ઝીલીને ઉદયસિંહને આશ્રય આપ્યો. ૨. સગાળશા શેઠ અતિથિ માટે પોતાના પુત્રને ખાંડણિયે ખાંડે છે, છતાં મુખ પર હાસ્ય ફરકે છે, એ રીતે અતિથિ સત્કારની કસોટી આપે છે. ૩. ગાંધીજીએ માતાઓની તાકાત જગાડી. પરિણામે એક માતાએ પોતાના બાળકને સ્વરાજ્યની લડતમાં ગોળાથી વીંધાતું જોઈ, ગૌરવ લીધું. ૪. ડાયરશાહી વખતે એક છોકરો સ્વરાજ્ય આંદોલનની પત્રિકાઓ વહેંચતો હતો, પોલીસે પત્રિકા છોડવાનું કહ્યું, પણ તે છોડતો નથી. ગોળાએ વીંધાય છે, તેની બહેન હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ લઈને નીકળે છે. ૫. એક રખારીના પુત્રે ખૂન કર્યું. તેનું કોઈ સાક્ષી ન હતું. તેણે પિતા આગળ વાત કરેલ. પિતાએ કેસ નોંધાવી છોકરાને ગુના બદલ સજા કરાવી, પોતે રડ્યો, પણ કર્તવ્યપાલનનો સંતોષ હતો. ૬. એક આદિવાસીને ઘેર એક કસાઈ ઘેટાંબકરાં ખરીદવા રાત્રે રોકાયો, આદિવાસીના છોકરાએ તેને રૂપિયાના લોભે મારી નાખીને દાટી દીધો. સવારે બાપને ખબર પડી, કોર્ટ કેસ નોંધાવ્યો, ન્યાયાધીશ ફાંસીને બદલે જન્મટીપની સજા કરે છે. બાપ એક બાબુ રડે છે, બીજી બાબુ પિતૃકર્તવ્યનું ગૌરવ અનુભવે છે. ૬. ગૌતમ સ્વામીના ૫૦૦ તાપસ શિષ્યોને ભ. મહાવીર પાસે જતાં કેવળ જ્ઞાન થઈ જાય છે. છતાં તેઓ ગૌતમ સ્વામીને (પોતાના કરતાં અલ્પજ્ઞાની હોવા છતાં) નમન કરે છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાધનામાં ઉચ્ચ

હોવા છતાં વિધિવત્ સંન્યાસ સ્વીકાર્યો ન હોઈ એક બ્રાહ્મણને નમન કરે છે અને બ્રાહ્મણ એમને કરે છે. (તા. ૧૬-૧૦-૬૧)

૧૪

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનાક્રમણના અવશેષો

૧. અનાક્રમણ એટલે પોતે ચાલી ચલાવીને આક્રમણ ન કરવું એટલો જ અર્થ નથી, પણ આક્રમણ થાય તો માત્ર કાયર થઈને નિષ્ક્રિય રીતે બેસી રહેવું એમ નહીં, પણ પ્રત્યાક્રમણ અહિંસક રીતે કરવું. અનાક્રમણનો અર્થ ગમે તેમ, અન્યાય-અત્યાચારને, દાદાગીરીને, જીલમને ચલાવી લેવું, એમ નથી જ. પણ પ્રત્યાક્રમણ કરવા માટે પણ સમર્થ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ, એટલે એવી વ્યક્તિની અવેજમાં રાજ્ય આવ્યું. આપણે પ્રત્યાક્રમણનો વિષય માત્ર રાજ્યના હાથમાં રાખવા માગતા નથી, રાજ્ય અન્યાયનિવારણનું સંપૂર્ણ કાર્ય ન કરી શકે. માટે નૈતિક સંગઠનો દ્વારા ડાંખ રાજ્યા વગર સામુદાયિક રીતે અહિંસક શુદ્ધિ પ્રયોગ દ્વારા પ્રત્યાક્રમણ કરવાની વાત આપણે કરીએ છીએ; કારણ કે આપણે જોયું કે સત્તા હાથમાં આવતાં જ રાજ્યકર્તાઓ પોતે નિર્દોષ ઉપર અન્યાય અત્યાચાર કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરવા લાગ્યા, એટલે આવા અન્યાયી-જીલમી રાજાઓ પ્રત્યે પ્રત્યાક્રમણ કરવાની જવાબદારી કેટલાક તટસ્થ ક્ષત્રિયોએ લીધી. દા. ત., ૧. વાલીએ નાનાભાઈ સુગ્રીવની પત્નીનું હરણ કર્યું, એટલે તેને મારીને તેના પુત્ર અંગદને રામે રાજ્ય સોંપ્યું. પોતે ડાંખ ન રાખ્યો. ૨. એમ જ રાવણને યુદ્ધમાં મારી, તેનું રાજ્ય ન્યાયી વિભીષણને સોંપ્યું. ૩. રાજસ્થાનમાં બે રાજપૂતો કદા દુશ્મન હતા, પણ જ્યારે એક ગાંડા હાથીની હડફેટમાં દુશ્મનનો દીકરો આવી જવાનો હતો, ત્યારે તેણે તરત વચમાં પડીને છોકરાને બચાવી લીધો, એથી પેલા દુશ્મનનું હૈયું પીગળ્યું. આક્રમણની સાથે

ડાંખ ન રાખવાથી આવું બન્યું. ઉદયપુરમાં રાણા સ્વરૂપસિંહજીએ ગરીબ હરિજનોની માગણી ન સ્વીકારી. હરિજનો ત્યાંના નગરશેઠ ચંપકલાલજી પાસે આવ્યા. નગરશેઠે રાણાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ ગયો, છેવટે તેમણે હરિજનોને સંગઠિત થઈને દરબારગઢની સફાર્થ પ્રશ્ન ન પતે ત્યાં સુધી ન કરવાની સલાહ આપી. એથી રાણા ગભરાયા. શેઠને ખોલાવ્યા, ઉકેલ પૂછ્યો. શેઠે તેમની માગણી પૂરવાની રાણા પાસે હા પડાવી, અને હરિજનો શેઠના કહેવાથી કામ ઉપર લાગ્યા. ૫. કુલિયા કુંભારને આર્ય સમાજ ગુરુકુલના આચાર્ય હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડ વખતે મુસલમાનોને મારવા માટે ખોલાવવા આવ્યા. પણ કુલિયાએ કહ્યું-‘મારાથી માણસ મારવાનું કામ ન થાય.’ આચાર્યે કહ્યું-‘ખતમ થઈ જઈશ.’ કુલિયો કહે-‘મારા ઘરમાં હું, મારી પત્ની, ત્રણ બાળકો અને ગાય વાછડું એમ સાત પ્રાણી છીએ, ભલે મરી જઈશું, પણ ધર્મ છોડીશું નહીં. આમ અનાક્રમણની વસ્તુ બલિદાન સિવાય આવતી નથી. ૬. જયપુરનો પોલિટિકલ એજન્ટ પ્રજાને ખૂબ રંજડતો, નજીવી બાબતમાં લોકોને ટીપી-દેતો, એક દિવસ પ્રજાએ મળીને એને મારી નાખવાનું નક્કી કર્યું. એમ જ થયું. એને મારી નાખ્યા પછી એ ખબર ખિટનમાં જતાં ત્યાંથી જયપુરને તોપથી ઊડાડી દેવાનો હુકમ આવ્યો. જૈન દિવાને પોતાનો ગુનો કબૂલીને પોતાના ઉપર બધો દોષ વહેારી લીધો. કેસ ચાલ્યો. ફાંસીની સજા થઈ, ખુશીથી સ્વીકારી. તેણે પ્રજાને મરતી વખતે સંદેશો આપ્યો કે ખિટિશ સરકાર પ્રત્યે ડાંખ ન રાખશો. ફાંસીને માંચડે ચડતાં જ હૃદય બંધ પડ્યું. પ્રજાએ ખૂબ જ ભાવથી દાહસંસ્કાર કર્યો. આ રીતે અનાક્રમણનું તત્ત્વ ભારતના લોકોમાં પડ્યું છે. (તા. ૨૩-૧૦-૬૧)

આજના યુગે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો વ્યવહાર

આજે સંસ્થાઓનો યુગ છે, એટલે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય ક્યાં અને શી રીતે હોવાં જોઈએ, એ વિષે વિચારી ગયા પછી હવે વિશ્વમાં જે ૬ પ્રકારની સંસ્થાઓ-(૧. કુટુંબ સંસ્થા ૨. જ્ઞાતિ સંસ્થા ૩. ધંધાદારી સંસ્થાઓ, ૪. ધર્મસંપ્રદાયની સંસ્થાઓ ૫. રાજનૈતિક સંસ્થાઓ ૬. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ) છે, એમાં કોની સાથે, ક્યાં અને કેટલું તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય રાખવું. ૨. કુટુંબમાં માતા-પિતા સાથે રહેતાં દીકરા-વહુ તાદાત્મ્ય રાખે છે, પણ જ્યાં માતા-પિતા કટકટ કર્યા કરે, પ્રેમથી ન કહે ત્યારે તાટસ્થ્ય માટે શહેરમાં આવીને રહે છે. કેટલાંક દીકરા-વહુ સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદતા પોષવા શહેરમાં આવે છે. ૩. જ્ઞાતિની સાથે તાદાત્મ્ય જરૂર રાખવું, પણ જ્યાં સંકીર્ણતા હોય ત્યાં તાટસ્થ્ય રાખવું. જ્ઞાતિ દ્વારા સારાં કામો થતાં હોય તો જરૂર ભળવું. ગાંધીજીએ છેવટ સુધી પોતાની જ્ઞાતિ સાથે તાદાત્મ્ય રાખ્યું, છતાં જ્યાં સંકીર્ણતા હતી, ત્યાં સંશોધન કર્યું એથી જ્ઞાતિવાળા નારાજ પણ થયા, તેથી એમણે એટલે અંશે તાટસ્થ્ય રાખ્યું. કેટલાંક જ્ઞાતિ સંગઠનો ધંધાદારી હોય છે, તે સંગઠનોમાં જે સારાં તત્ત્વો છે ત્યાં તાદાત્મ્ય અને દોષો હોય ત્યાં તાટસ્થ્ય રાખવું. ગાંધીજીએ જેમ કુટુંબ, જ્ઞાતિ કે ધર્મ સંપ્રદાયનો પોતાના તરફથી ત્યાગ નહોતો કર્યો, તેઓ તો એમાં જ્યાંજ્યાં દૂષણો હતાં ત્યાંત્યાં તેનું સંશોધન કરતા ગયા. પછી તો મોટી સંસ્થા (કોંગ્રેસ) સાથે અનુસંધાન થઈ ગયું, તેમણે એ સંસ્થા સાથે તાદાત્મ્ય છેવટ સુધી રાખ્યું. તાટસ્થ્ય પણ રાખ્યું. એમ જ વિશ્વવાત્સલ્યમાં બધાય પ્રવાહો સાથે તાદાત્મ્ય તાટસ્થ્યનો વિવેક સાધીને આગળ વધવું છે.

(તા. ૩૦-૧૦-૬૧)

અનાયાસ-આયાસ ક્યાં અને કેવી રીતે ?

અનાયાસ-આયાસમાં નીચેના મુદ્દાઓ વિચારણીય છે:— ૧. જ્યાં આયાસ કરવો હોય, ત્યાં અનાયાસ ન કરે. ૨. જ્યાં અનાયાસ જોઈતો હોય ત્યાં આયાસ ન કરે, ૩. જ્યાં પુરુષાર્થ કરવાનો હોય ત્યાં પ્રારબ્ધ કે નિયતિને આગળ ન લાવે, ૪. જ્યાં પ્રારબ્ધવાદને લગાડવો હોય ત્યાં પુરુષાર્થ ન કરે. ૫. આયાસને નામે અનધિકાર ચેષ્ટા ન કરે. ૬. અનાયાસને નામે અધિકાર-અચેષ્ટા ન કરે. ૭. કાળે આયાસ (વિલંબ-કારી નીતિ ન પકડે) કરે ૮. અકાળે અનાયાસ ન કરે. ૯. જ્યાં તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્ય ગોઠવાઈ ગયું હોય ત્યાં અનાયાસ કરવો. ૧૦. જ્યાં તાટસ્થ્યપૂર્વક તાદાત્મ્ય હોય ત્યાં આયાસ વધારે કરવો. ૧૧. અનાયાસ આયાસમાં જ્યાં આગ્રહ પકડવાનો હોય ત્યાં સત્યાગ્રહ પકડે, જ્યાં અનાગ્રહ પકડવાનો હોય ત્યાં અનાગ્રહ પકડે. ૧૨. પુરુષાર્થ અને પુરુષાનર્થનો વિવેક કરવો. ૨. અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્ર સજીને ડાંખ રહિત થઈ યુદ્ધ કરવાને ટાણે, મોહવશ થઈ નિષ્ક્રિય થઈને બેસી જાય છે, એ આયાસ કરવા ટાણે અનાયાસ હતો. ૨. એક માણસ પાસે ઘણી સંપત્તિ છે, છતાં ન્યાયનીતિને અવગણીને વધુ ધન મેળવવા પુરુષાર્થ કરે છે, એ અનાયાસ જોઈતો હતો ત્યાં આયાસ થાય છે. ૩. દુઃખી ગરીબની સેવા કરવામાં પુરુષાર્થ કરવો હોય ત્યાં પ્રારબ્ધ કે નિયતિવાદ બ્રહ્માય છે અને ૪. જ્યાં પોતાના માટે સુખ-સગવડો મેળવવામાં, વધુ ધન મેળવવામાં પ્રારબ્ધ કે નિયતિને આગળ લાવવી હોય ત્યાં પુરુષાર્થવાદ બ્રહ્માય છે. આ બંને ખોટો પ્રારબ્ધવાદ કે નિયતિવાદ અને ખોટો પુરુષાર્થવાદ છે. ૫. જ્યાં પોતાના અધિકારથી ખરની વાત હોય, બહેનોનું કાર્ય હોય, ખોટો ઝઘડો જિત્તો કરવો, નકામી ટકટક કર્યા કરવી; એ અનધિકાર ચેષ્ટા છે. અને ૬. જ્યાં પોતાની જવાબદારીની વાત છે, પોતાને કહેવાનો હક છે, કર્તવ્ય છે, ત્યાં પોતે

ચુપ રહે, પ્રમાદ કરે, અનુબંધ બગડેલો કે તૂટેલો હોય ત્યાં સુધારવા-સાંધવાનું કામ ન કરે એ અધિકાર-અયોજા છે. આ અમારું કામ નથી, એમ કહીને સાધુઓ કે લોકસેવકો છટકી જાય તો તેઓ પોતાની જવાબદારી ચૂકે છે. ૭. અનાયાસ-આયાસનો રહસ્યાર્થ નહીં સમજીને જ્યાં વિલંબકારી નીતિ[દીર્ઘ સૂત્રતા] અપનાવાય છે, કહેવાય છે, ‘હજી સમય પાક્યો નથી, લોકો હજી તૈયાર નથી, અમુક લોકો સાથે આવશે તો પછી અમે આમાં પડીશું અગર તો મોટો કાર્યક્રમ આવશે ત્યારે શાંતિ સ્થાપવા જઈશું.’ એ બધું ખોટો અનાયાસ (આયાસથી અટકવું) છે. ૮. મહાવીરે એટલા માટે જ કહ્યું : ‘મા પડિબંધ કરેહ’ (સત્યકાર્યમાં ઢીલ ન કરો). ૯. કેટલાક લોકો અકાળે અનાયાસનું વિધાન કર્યા કરે છે. કોઈ ખોટી વસ્તુ કે ખોટો કાર્યક્રમ ચાલતો હોય ત્યારે માત્ર ના પાડીને રહી જાય છે, તેની અવેજીમાં સારી વસ્તુ કે સારો કાર્યક્રમ આપતા નથી. ૧૦. આગ્રહ-અનાગ્રહનો વિવેક પણ અનાયાસ-આયાસમાં વિચારણીય છે. ૧૦. એવો જ પુરુષાર્થ ઊલટી દિશામાં પણ ન થવો જોઈએ. આજે અવકાશયાત્રાના પુરુષાર્થો, સ્ફુટનિક કે પરમાણુ ખોખોની હરીફાઈ માટેનો પુરુષાર્થ પુરુષાનર્થ છે. એવી જ રીતે સાંપ્રદાયિકતા, જાતીયતા, પ્રાંતીયતા કે અધરાષ્ટ્રીયતા વધારવાનો પુરુષાર્થ પણ પુરુષાનર્થ છે. (તા. ૩૦-૧૦-૬૧)

૧૭

ભારતીય સંસ્કૃતિના ચાર ગુણોનું સંકલન

૧. શીલનિષ્ઠા, માતૃપૂજા, સત્ય અને પ્રામાણિકજીવન વ્યવહાર, એ ચાર ગુણો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો વણાયેલા જ છે, પણ સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાવવા હોય તો કયા બળો દ્વારા કામ કરી શકીશું? આજે ચારે બાજુથી ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ થઈ રહ્યું છે,

ભારતમાં પણ એની સામે વિરોધી પરિબળો ઊભાં છે, તેમને ખાળવાં શી રીતે ? એ મુશ્કેલી છે, પણ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. ગામડાં, પછાતવર્ગ અને નારી જાતિ, એ ત્રણ બળો ભારતમાં છે જ, પશ્ચિમમાં પણ છૂટાછવાયાં એવાં તત્ત્વો પડ્યાં છે. ૨. માતૃ-પૂજા અને શીલનિષ્ઠા માટે દાખલાઓ—૧. અમેરિકાથી મિસસ્લેડ (મીરાં બહેન) ગાંધીજી પાસે આવ્યાં, સાંતા લૌતિક અને છૂટછાટવાળા વિલાસી સંસ્કારોમાં ઉછરેલાં, એ બહેન ભારતમાં ગાંધીજીના આશ્રમમાં સંયમ, સાદાઈ અને વાત્સલ્યમય જીવન સ્વીકારે છે; ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઓગાળી દે છે. ૨. જર્મનીનાં એક બહેન ‘ઓગાસ્તા ઝલાતાર’ જેમને હિંદના એક બહેન મળ્યાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય આપ્યો. એ બાઈના પતિ ૬ મહિના પહેલા લડાઈમાં ગુજરી ગયા હતા, એમની જ્ઞાતિમાં પુનર્લગ્ન થઈ શકે છે, પણ આ બાઈએ વૈધવ્યજીવનમાં બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું. હિંદુસ્તાનમાં આવી. મારી સાથે ચર્ચા વિચારણા કરી. ૩. એક સ્વીડિશ દંપતિએ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી હિંદના બાળકોને દત્તક લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને અમદાવાદના અનાથાશ્રમમાંથી દત્તક લઈને ગયા. ૪. દુર્ભાગ્યે વચગાળામાં આ બન્ને ગુણો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવામાં આવી. નારીને અશ્લિલ રીતે ચિતરવા માટે સિનેમા, નાટક, પોષ્ટરો, અશ્લિલ સાહિત્યનો પુરુષાર્થ થયો, એવી જ રીતે કન્યાવિક્રય, વૃદ્ધવિવાહ, બાળલગ્ન, કળોડાલગ્ન ચારે બાજુનું અશ્લિલ વાતાવરણ માતૃપૂજા અને શીલનિષ્ઠાથી વિરોધી દેખાય છે. એટલે હવે વિધવા બહેનો અને આજીવન બ્રહ્મચારિણી તરીકે રહેવા ઇચ્છનાર કુમારિકા બહેનો માટે સમાજસેવાની એવી પવિત્ર સંસ્થાઓ, આશ્રમોમાં રહીને પોતાનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરી શકે, એવી જોગવાઈ ઊભી કરવી પડશે. કુટુંબનું વાતાવરણ પણ સંયમી, સાદાઈવાળું હોવું જોઈએ. ગાંધીજીએ આશ્રમમાં અનેક બહેનોને પવિત્ર વાતાવરણમાં રાખીને ઘડતર કર્યું, જોખમો ખેડ્યાં,

આક્ષેપો સહ્યા. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળનારાં જોડલાં પણ તૈયાર થયાં. એવી જ રીતે પારસી કુટુંબમાંથી કેટલાંક બહેનો મળી શકે, જેઓ આજીવન કૌમાર્યવ્રત પાળી શકે, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તો ઘણી કુમારિકા બહેનો નીકળે છે, જેઓ સાધ્વી તરીકે રહી પોતાનું જીવન શિક્ષણ કે સેવામાં ગાળે છે. આ રીતે વિશ્વમાં પડેલાં નારી રત્નોને તારવી-તારવીને લેવાં પડશે. ખીજો ઉપાય માતૃસમાજ જેવાં સંગઠનોના માધ્યમથી આંતરરાષ્ટ્રિય ક્ષેત્રે સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓની સાથે અનુબંધ જોડવો, એ છે.

સત્ય અને પ્રામાણિક જીવન વ્યવહારને વ્યાપક બનાવવા માટે નૈતિક જનસંગઠનો (ખેડૂતો, મજૂરો, પશુપાલકો, માતૃજાતિ, મધ્યમ-અને શહેરી મજૂરોનાં) ઊભાં કરવાં જોઈએ. જો આમ થાય તો આ ચારે ભારતીય સંસ્કૃતિના ગુણોનું સંકલન થઈ શકે.

તા. ૨૦-૧૧-૬૧

ક્રાંતિકારોનાં જીવનો

૧

ક્રાંતિકારોનાં જીવનો

૧. જે માણસ સમાજમાં વિશિષ્ટ જવાબદારીપૂર્વક જીવે છે, તેને સમાજની દરેક પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવો જ પડે છે; સમાજમાં જ્યારે જૂનાં ખોટાં મૂલ્યો, અનિષ્ટો પ્રવર્તતાં હોય, ત્યારે જવાબદાર સાધક પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ પરિગ્રહ હોડમાં મૂકીને એમાં પરિવર્તન કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો હોય, એ જ મૂલ્ય પરિવર્તનને ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. સમાજ શુદ્ધિ કે ખોટાં મૂલ્યોમાં પરિવર્તન ન થાય તો વ્યક્તિની આત્મ શુદ્ધિ સર્વાંગી થતી નથી; એટલે આત્મશુદ્ધિ માટે પણ ક્રાંતિની જરૂર છે. ૨. સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે ક્રાંતિનું લક્ષણ થાય છે દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક પગલાં ભરવાં. ૩. ક્રાંતિકાર ધરમૂળથી પરિવર્તન કરતી વખતે, એમાં જે મૌલિક, ઉપયોગી અને સારભૂત મસાલો હશે એને ફેંકશે નહીં, પરંતુ સાતત્યરક્ષાની સાથે પરિવર્તન કરશે. સુધારામાં માત્ર એક કે બે વસ્તુ લઈને માત્ર મરામત પૂરતું કામ કરવામાં આવે છે. ૪. સાચી ક્રાંતિ ચિરસ્થાયી હોય, એમાં ઘણું સહેલું પડે છે, એ અહિંસક હોય છે, પણ જેમાં તાત્કાલિક પરિવર્તન જેવું દેખાય છે, તે જલદ અને અસ્થાયી હોય છે, હિંસક હોય છે, એટલે એમાંથી પ્રતિક્રાંતિના ફળગા ફૂટે છે. ૫. એકાંગી ક્રાંતિમાં

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એ ચારેમાંથી એકને લઈને ચાલવામાં આવે છે જ્યારે સર્વાંગી ક્રાંતિમાં ચારિત્ર્યને લઈને ચાલવામાં આવે છે. ખીન્ન શબ્દોમાં એકક્ષેત્રીય ક્રાંતિ તે એકાંગી ક્રાંતિ, અને સર્વક્ષેત્રીય ક્રાંતિ તે સર્વાંગી ક્રાંતિ. ૬. ક્રાંતિની પ્રેરક એક વ્યક્તિ હોઈ શકે, પણ ક્રાંતિ તો સંસ્થાઓ અને સમાજ દ્વારા થઈ શકે. ૭. આઘ ક્રાંતિકારોમાં આદિમનુ અને ભ. ઋષભદેવના નામો ઉલ્લેખનીય છે. મનુના જીવન વિષે ખાસ ઉલ્લેખ નથી મળતો, પણ તેમણે રચેલી મનુસ્મૃતિ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તેમણે વર્ણશ્રમવ્યવસ્થાનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. ભ. ઋષભદેવે તો ચારે વર્ણોનું સુંદર ઘડતર કર્યું. કુટુંબ વ્યવસ્થા, અને સમાજ વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ આચરીને બતાવી. રાજ્ય વ્યવસ્થા કરી, સમાજને વ્યવસ્થિત કરીને ધર્મક્રાંતિ આગળ વિકસાવવા માટે ચતુર્વિધ સંઘ સ્થાપના પોતે સાધુ દીક્ષા લીધા પછી કરે છે. સમાજ, રાજ્ય, સંઘ વગેરે બધાં ક્ષેત્રોમાં નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા આપે છે. જ્યાં અનુબંધ બગડ્યો હોય ત્યાં તરત સાવધાન કરે છે. ૮. ધર્મ ક્રાંતિકારમાં મુખ્યત્વે પાંચ તત્ત્વો હોવાં જોઈએ. ૧. પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા- પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી ૨. દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવનું યથાર્થ જ્ઞાન. ૩. વ્યવહાર અને આદર્શોના મેળ પાડવાની યોગ્યતા, ૪. જૂના આદર્શો કે સિદ્ધાંતોને સાચવીને નવા ફેરફારો કરવા. ૫. સતત જાગૃતિ રાખીને બગડેલા કે તૂટેલા અનુબંધોને સુધારવા-સાંધવાનો પ્રયત્ન કરવો.

તા. ૧૮-૭-૬૧

૨

સર્વાંગી ક્રાંતિકારો

૧. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર બધાય ક્ષેત્રોમાં જાડો ઉતરે, એમ નથી હોતું, પણ સમાજજીવનનાં બધાંય અંગોમાં પેસી ગયેલાં ખોટાં

મૂલ્યો નીવારી સાચાં ધર્મયુક્ત મૂલ્યોને સ્થાપે છે. સિદ્ધાંતને ટકાવી રાખવા મથે છે. પ્રાચીન પરંપરાઓનાં તત્ત્વોને સાચવી કલેવરનું રૂપાન્તર કરે છે. ૨. એને માટે ક્રાંતિ કરતાં પહેલાં તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ચારેય બુદ્ધિ છે, ભલે પછી તે પોતાની ક્રાંતિમાં નિમિત્ત એક વ્યક્તિ કે વસ્તુને જ બનાવતો હોય. ૩. ક્રાંતિ કરતાં પહેલાં પોતાની શારીરિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓની પૂરી તપાસ કરીને તેમાં વૃદ્ધિ કરે છે. ૪. જૈન તીર્થંકર ભ. અરિષ્ટનેમિએ સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી, તેમાં બે નિમિત્તો મળ્યાં—૧. માતૃ જાતિની મહત્તા અને બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા, ૨. સમાજ જીવનમાં પોતાના ભોગવિલાસ નિમિત્તે થતા પશુવધનો અટકાવ અને માંસાહાર સાગ, કરુણાની પ્રતિષ્ઠા. ૫. જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી તેમાં નિમિત્ત કમઠ તાપસ બન્યો. કર્મકાંડો, વહેમો અને ચમત્કારો તરફ તણાતી પ્રજાને સાચા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તરફ પ્રેરિત કરી. સંઘરચના તો એ બંનેએ કરી. ૬. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર ભ. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં ક્રાંતિનાં કયા તત્ત્વો હતાં એને માટે ભાગવતમાં આલંકારિક રીતે બાલ્યલીલા અને યોગલીલાનું વર્ણન છે. બાલ્યલીલામાં ૧. પૂતના રૂપી અવિદ્યાને નષ્ટ કરી ૨. શકટ ભંગ રૂપે કુરૂદિઓનો ભંગ કર્યો. ૩. વૃત્રાસુરની પ્રતિષ્ઠા તોડી. ૪. ચારે બાજુના વંટોળમાં દબ રહ્યા. ૫. ગોકુળનું મહિયારું સહિયારું કર્યું, સહકારી ભાવના ખીલવી. ૬. માટી ખાધી ત્યારે યશોદામાએ મુખમાં બ્રહ્માંડ જોયું. ૭. બધી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ અધ્યાત્મનો અનુબંધ દોરડાથી બંધાયેલ શ્રીકૃષ્ણે સાધ્યો અને કામ અને લોભરૂપી બે ઝાડો તોડ્યા. આ પછી યોગલીલા કરી તેમાં સમાજ સાથે સ્વચ્છંદતાને લીધે નહીં જોડાનાર અલગતાવાદી અને પોતાના શરીર અને શરીર સંબંધી વસ્તુઓ કે પ્રાણીઓમાં રાચનારા અને પોતાનું વર્ચસ્વ કે સત્તા જમાવવા માટે ખીજઓને હોમનારા, એવા આસુરીવૃત્તિવાળા ઉપર નૈતિક સામાજિક દબાણ સંઘશક્તિ ઊભી કરીને ક્રમે ક્રમે લાવતા

ગયા. તેમાં બકાસુર, અધાસુર, ધેનુકાસુર વ. મુખ્ય હતા. ૨. આ પછી ગોપસંઘને અભિન્ન બનાવીને ગોસંવર્ધનનો કાર્યક્રમ મૂક્યો. ગોવાળીઆ ઇન્દ્રને નૈવેદ્ય ધરતા હતા, તેને બદલે ગોવર્ધન પર્વતની ભૂમિ ખેડવા લાયક બનાવી, ખાતરનું નૈવેદ્ય અપાવ્યું. ઇન્દ્ર ક્રોધે ભરાઈને બધા વાછરડાઓ ચોરી ગયો, એટલે શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રને હરાવ્યો. ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો, અને ઉત્તમ વૃષભના વીર્યને યોગ-શક્તિ દ્વારા ખેંચીને ગાયોને આપ્યું, તેથી ત્રણ લાખ પુષ્ટ વાછરડા થયા. ઇન્દ્ર વિસ્મિત અને મુગ્ધ થયો. ૩. મહિષાસુરને ગોપાલકોની સંઘશક્તિ દ્વારા મહાત કર્યો. ૪. માતૃ જાતિ અને શ્રમજીવીઓને પોતાનું પ્રેમતત્ત્વ સમજાવ્યું. વેણુ વગાડીને સ્યાદ્વાદની જેમ એમાંથી સપ્તસ્વર કાઢ્યા; એનું ૪ વર્ણો, ૫ યોગી, ૬ સ્ત્રીજાતિ, ૭ પ્રાણિ-જાત, એ સાતની સાથે અનુસંધાન કર્યું. એ સાત પૈકી નારી અને પ્રાણી જગત(ગાય વગેરે)ને મોખરે રાખીને બધાને યથાસ્થાને ગોઠવ્યા. યોજકની આગળ મુખ્યત્વે અગુપ્તતા હોવી જોઈએ, એટલે વસ્ત્રહરણના રૂપક દ્વારા હૃદય ઉપર જે કષાયના વસ્ત્રો હતાં, તે હરણ કર્યાં. ૫. આમ અવતારી બની મથુરામાં આવ્યા. ક્રમે ક્રમે કુબ્જને સરળ બનાવી, કંસનો શંખ વગાડ્યો. હાથી, મલ્લ, દાર-પાળ, કંસ વગેરે દાંડ તત્ત્વોને દૂર કર્યાં, મથુરાની ગાદીએ ઉગ્રસેનને ખેસાડ્યો, પોતે મોરમુગુટ ધર્યો, શસ્ત્રને ઠેકાણે બંસી ધારણ કરી. ૧૮ વખત ઉગ્રસેનને દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવા માટે પ્રેર્યો. યુદ્ધને છોડવા— છોડાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. ૧૬૧૦૮ નારીઓએ યુદ્ધ છોડવાનું આંદોલન મથુરાથી ડોકોર સુધી આવીને જગાડ્યું. તેથી રણછોડરાય કહેવાયા. આ પછી મહાભારત યુદ્ધમાં પાંડવોની તરફેણમાં રહ્યા ખરા, પણ પોતે યુદ્ધ ન કર્યું, શસ્ત્રસંન્યાસ કર્યો. કૃષ્ણનો શંખ પાંચજન્ય હોતો, એમાં ચાર વર્ણ અને પાંચમા સાધુસંતો આવી ગયા. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી.

તા. ૨૫-૭-૬૧

સર્વાંગીકાંતિકારો

૧. સર્વાંગીકાંતિમાં ત્રણ વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે. ૧. તે કાંતિ બધાં ક્ષેત્રોને સ્પર્શે ૨. વિશ્વમાં નૈતિક મૂલ્યો ન બોવાઈ જાય, તેની કાળજી રાખે. ૩. સિદ્ધાંત માટે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહના ત્યાગની તૈયારી હોય. આ ત્રણે ઉપરથી આપણે ભ. રામચન્દ્રની સર્વાંગીકાંતિને ચકાસીએ. ૧. કૌટુંબિકક્ષેત્રે—રઘુકુળની ચાલી આવતી પરંપરામાં એક નવો ચીલો પાડ્યો, મોટાભાઈને બદલે નાનાભાઈ ભરતને રાજગાદી અપાવી. એની અસર વિભીષણ, સુગ્રીવ અને ભરત ઉપર પડી. કુટુંબમાં બહુપત્નીપ્રથાનો ચીલો કાપીને એક પત્ની પ્રથાનો ચીલો પાડ્યો. સિદ્ધાંતમાટે કુટુંબવિયોગ સહન કરીને વનવાસની અવધિ પૂરી થયા પછી જ અયોધ્યા પાછા ફર્યા. ૨. સામાજિક ક્ષેત્રે કાંતિ—ચારવણેનિ, સવિશેષે નીચલા થરના, આરણ્યક લોકોને અપનાવ્યા. અનાર્ય ગણાતી રાક્ષસ, વાનર, રીંછ વગેરે જાતિઓમાંથી સારાં સારાં રત્નો તારવ્યાં, આર્ય-અનાર્ય સમન્વય કર્યો. પૂરક-પ્રેરક બળ વ્યવસ્થિત કર્યું. વનવાસ વખતે પ્રજા-સાથે આવતી હતી તેને સમજાવીને પાછી મોકલી કે મારે સ્થાનિક સહયોગ દ્વારા જ કાંતિ કરવી છે, તેમજ સીતાની શોધ કે રાવણસાથે યુદ્ધ વખતે પણ અયોધ્યાની સેના કે પ્રજાને ન બોલાવી. ૩. આર્થિક ક્ષેત્રમાં મહાજનો દ્વારા કાંતિ કરાવી. ૪. ધાર્મિકક્ષેત્રે કાંતિ—પોતે અવતારી પુરુષ હોવા છતાં ધાર્મિકપુરુષોને નમન કરતા, તેમનું વચન માનતા. પછાતગણાતા વર્ગને પ્રતિષ્ઠા આપીને જીંચનીચનો ભેદ મટાડ્યો. ૫. આધ્યાત્મિકક્ષેત્રે અધ્યાત્મ અને વ્યવહારનો મેળ બેસાડીને કાંતિ કરી. ૬. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કાંતિ—નારી જાતિનું સન્માન, શરણાગત રક્ષા, મૈત્રીનિર્વાહ, કર્તવ્યદૃઢતા, સત્યરક્ષા, શીલનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, વચનપાલન વ. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તરવો સાચવ્યાં. ૭. રાજકીય ક્ષેત્રે કાંતિ—વાલીના ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિવાળા રાજ્ય અને રાવણના સરમુખત્યારશાહી રાજ્યને બદલે સુગ્રીવ અને વિભીષણનું નૈતિક

રાજ્ય સ્થાપ્યું. પૂરક પ્રેરકબળ વ્યવસ્થિત અને સંગઠિત નહોતું થયું, પરિણામે પ્રજાપ્રિય રામે પ્રજાના એક ઘોખી જેવા નાના સભ્યના વચનને લીધે સીતાને વનવાસ આપી વિયોગનું દુઃખ અને અપ્રતિષ્ઠા સહી. સાથે જ એ ખતાવી આપ્યું કે પૂરક-પ્રેરક બળના સહયોગ વગર રાજ્ય એકલું ક્રાંતિ કરી શકતું નથી, કરશે તો પણ દંડશક્તિ દ્વારા જ.

તા. ૧-૮-૬૧

૪

સર્વાંગીક્રાંતિકારો

૧. ભ. મહાવીર અને યુદ્ધ બન્નેના જીવનમાં સિદ્ધાંત માટે અને સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હોય તે વખતે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી હતી. ભ. મહાવીરના જીવનમાં સમાજના ચિંતન માટે ૧૨૧ વર્ષની ધોરતપશ્ચર્યા, અનાર્થદેશમાં વિવિધકષ્ટો સહીને વિચરણ, વિશ્વવાત્સલ્યના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવા-કરાવવા ચંડકોશિક સર્પને પ્રતિબોધ, ગોપાલક દ્વારા ગાયો છૂપાવવાનો આરોપ અને કાનોમાં ખીલા ધરપાયા, ઇન્દ્રની સહાયતા લેવાનો સાવ ઇન્કાર, કેવળજ્ઞાન પછી સંઘરચના, અનેક આઘાત પ્રત્યાઘાતો વગેરે એની સાક્ષી પૂરે છે. ભ. યુદ્ધના જીવનમાં સત્યની શોધમાં પ્રાણાંતે પણ પીછેહઠ ન કરવાનો સંકલ્પ, હસતે મુખે કુટુંબને છોડીને વિશ્વમાં ચારે બાજુ પથરાયેલું દુઃખ દૂર કરવા પ્રવર્જ્યાગ્રહણ; તે વખતના ચાલુમાર્ગો-યોગસાધના, ધ્યાન વગેરે તથા દેહદમનના માર્ગોમાં જોડાયા, પણ સમાધાન ન થયું, કારણ કે તેમને તો કલેશકંકાશમાં રચીપચી રહેલ માનવજાતિને સ્થિરસુખ આપી શકે, તેવા માર્ગની શોધ કરવી હતી, એટલે એકલા પડ્યા; ૫. વિશ્વાસુ શિષ્યોએ તેમને છોડ્યા, લોકોમાં નિંદા થઈ; ઘણું કષ્ટ વેઠ્યું પડ્યું, મારની સેના ઉપર વિજય મેળવ્યો, એકલે હાથે ઝમ્ઝમ્યા અને છેવટે સત્ય જડ્યું. સંઘરચના કરી. બ્રાહ્મણોના હિંસામય યજ્ઞોનો વિરોધ કર્યો, તેમાં ઠેર ઠેર અપમાન અને કષ્ટ વેઠ્યું. ૨. ભ. યુદ્ધ અને ભ. મહાવીરે માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રે ક્રાંતિનો સ્પર્શ કર્યો તે આ પ્રમાણે છે :-

ધાર્મિકક્ષેત્રે—યસાદિમાં થતી હિંસા અટકાવી.
સામાજિકક્ષેત્રે—સંઘ સ્થાપના બંન્નેએ કરી.
જાતિવાદનો વિરોધ બંન્નેએ કર્યો.
સ્ત્રી જાતિને ઉચ્ચ સાધનાનો
અધિકાર આપ્યો.

આર્થિકક્ષેત્રે— સમ્યક્ આજીવિકાનું પ્રત આપ્યું.

રાજકીયક્ષેત્રે— વાંજીલોકોની ગણસત્તાક પદ્ધતિને
ટોચે આપ્યો. રાજ્યસાગ કર્યો.
અનેક રાજ્યોને રાજ્યસાગની
પ્રેરણા આપી.

સાંસ્કૃતિકક્ષેત્રે— સત્ય માટે સર્વસ્વ ત્યાગ.

આધ્યાત્મિકક્ષેત્રે— લોક, અલોક, સ્વર્ગ વગેરેની
વાતો કરતાં જીવનમાં સાચું
અધ્યાત્મ લાવવાની વાત કરી
બ્રહ્મવિહારનું સક્રિય આચરણ
ખતાવ્યું.

સ્ત્રીજાતિની દુર્દશા મટાડી.

૧૫ કર્મોદ્ધાનરૂપ આજીવિકાનો ત્યાગ કરાવ્યો. પરિ-
ગ્રહ પરિમાણ કરાવ્યો. વ્યવસાયમાં નીતિન્યાયની
વાત કરી.

૬ મલ્લી અને નવલિચ્છવી વંશના ૧૮ રાજાઓ
એ ગણસત્તાક પદ્ધતિ સ્વીકારી રાજ્યત્યાગ કર્યો.
અનેક લોકોને રાજ્યત્યાગની પ્રેરણા આપી.

માતાપિતાની ભક્તિ. મુનિદીક્ષા પહેલાં માતાપિતા
ની આજ્ઞાની જરૂર બતાવી.

અધિકારી ભેદે અણુ મહાવ્રતોનું વર્ગીકરણ કરીને
અધ્યાત્મનો વ્યવહારની સાથે મેળ બેસાડવા
પ્રાણિમાત્ર પ્રત્યે સક્રિય મૈત્રીભાવ બતાવ્યો. સમ-
ષ્ટિ સુધીનું વાતસલ્ય આચરીને બતાવ્યું.

૩. બન્નેની વિશેષતા—બુદ્ધ યજ્ઞયાગાદિના વિરોધમાં સીધા ઉતરે છે, જ્યારે ભ. મહાવીર નારીજાતિના ઉત્થાન માટે સવિશેષે પુરુષાર્થ કરે છે. બન્ને એક બીજાના પૂરક હતા. તા. ૮-૮-૬૧

૫

સર્વાંગી ક્રાંતિકારની દિશામાં

૧. જેઓ સર્વાંગી ક્રાંતિ કરવા ગયા, પણ ચાર સુસંસ્થા-ઓનો અનુબંધ નહીં હોવાને લીધે સર્વાંગી ક્રાંતિ ન કરી શક્યા; એવા ત્રણ ક્રાંતિકારો હતા—ઇશુખ્રિસ્ત, હજરત મહંમદ, જરથુસ્ત મહાત્મા. ૨. ઇશુ ખ્રિસ્તના ૧૨ શિષ્યો પૈકી યાહૂઆ નામના શિષ્યે વિરોધીઓ સાથે ભળીને કાવત્રું ગોઠવ્યું. ઇશુ ખ્રિસ્તે એને પ્રેમથી બોલાવ્યો, ગુસ્સે ન થયા. વિશ્વપ્રેમના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવા માટે કોઈના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામ્યું નહીં; ને ઉગામવા પણ ન દીધું. કોસ ઉપર લટકાવ્યા, ત્યારે હસતે મોઢે પ્રાણ અર્પણ કર્યા. ૨. ઇશુ એકવાર જેકસ નામના પાપી અને અત્યાચારીને ઘેર જમવા ગયા, એટલે બધા લોકો રોષે ભરાયા, ઇશુની નિંદા કરવા લાગ્યા; છતાં ઇશુ ક્ષમાસિદ્ધાંત ઉપર અડગ રહ્યા; પરિણામે જેકસનું હૃદયપરિવર્તન થયું. ૩. જેરુસેલમમાં વિશ્રામના દિવસે ઇશુએ એક ધાયલના હાથે પાટો બાંધ્યો, આશ્વાસન આપ્યું, તેથી ત્યાંના પંડિતો ભડક્યા અને શ્રીમંતોને ઉશ્કેરીને ટીકા કરવા લાગ્યા. ઇશુએ તેમને વિશ્રામ-દિનનું રહસ્ય સમજાવ્યું; છતાંય તેઓ ઉગ્ર થઈ ગયા, ઇશુએ શાંતિથી સહ્યું. ઇશુએ અપરિગ્રહી જીવન માટે બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું, સાદાઈ અને સ્વૈચ્છિક ગરીબાઈ સ્વીકારી, આ રીતે ઇશુખ્રિસ્તના જીવનમાં પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ ત્યાગની તૈયારી હોવા છતાં અને જૂના કરાર ઉપર નવો કરાર તૈયાર કરી, તેમાં હિંસાને બદલે અહિંસાના વિધાનો કરવા છતાં તે વખતે રાજ્યો જ સર્વોપરિ હોઈ,

રાજ્યસંસ્થા ઉપર લોકસંસ્થા અને લોકસેવકસંસ્થાનો અંકુશ ન હોવાને લીધે સર્વાંગી ક્રાંતિ ન કરી શક્યા. સમાજ ઘડતરમાં રાજ્યનો જ ફાળો હતો, ધર્મસંસ્થાનો ન હતો. રાજ્ય બદલવું, એનું જ નામ ક્રાંતિ છે એમ ત્યાંના લોકો સમજતા. ઇશુ લોક-સંગઠનો કે લોકસેવકસંગઠનો જિભાં કરી શક્યા નહીં, એટલે એમની સર્વાંગી ક્રાંતિ અહીં જ અટકી ગઈ. ૨. હજરત મહંમદે ખ્રિસ્તી, યાહૂદી અને જૂના વિચારવાળા એ ત્રણે જે અસંખ્ય દેવ-દેવોની—કાબાના પથરોની—પૂજા કરતા હતા, તે છોડાવી એકશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો. દારૂ, માંસ અને સ્ત્રીહરણ જેવાં અનિષ્ટોને બહુ જ ઓછાં કર્યાં. મક્કા-મદીનામાં ઇસ્લામધર્મનો પ્રચાર કર્યો. તે વખતે એમના ઘણા વિરોધીઓ હતા, જે એમને તથા એમના સાથીઓને ટકવા દેતા ન હતા, એકવાર તો એમને કેટલાય દિવસો સુધી એક ગુફામાં રહેવું પડ્યું. બધા સાથીઓને મક્કાથી હિજરત કરવી પડી. ખલીફા ઉમર એમને મારવા માટે આવ્યો ત્યારે તેઓ ખુદાને ઉમરની ખુદ્દિ બદલવા અને સત્યપ્રકાશ આપવાની પ્રાર્થના કરતા હતા. આ જોઈ ઉમરનું હૃદય બદલ્યું. ૩. એક વખત નિઃશસ્ત્ર જોઈને એક માણસે પૂછ્યું, અત્યારે તમારો રક્ષક કોણ ? એમણે કહ્યું, અલ્લાહ. એટલો ઇશ્વર ઉપર દઢ વિશ્વાસ હતો. ૪. બે કબીલાઓમાં સુલેહ પાકી કરાવવા માટે પ્રતીક રૂપે ખીજ પક્ષની કદરૂપ કન્યાને પણ પરણીને લોકનિંદાની પરવા ન કરી. ૫. સાદાઈના ખૂબ જ આગ્રહી હતા. પોતાની દીકરીના હાથમાં ચાંદીના કડા અને રેશમી રૂમાલ જોઈને મસ્જિદમાં નમાજ પઢતી વખતે રડી પડ્યા, પશ્ચાત્તાપ થયો. ત્યારથી કુટુંબમાં સાદાઈનું વાતાવરણ જન્મી ગયું. રાજ્ય બદલવા માટે એમણે સત્તા હાથમાં લીધી. પણ પાછળથી એમાં અનેક અનિષ્ટો જિભાં થયાં. એટલે વ્યક્તિગત રીતે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ—ત્યાગની તૈયારી હોવા છતાં ચારે સંસ્થાઓનો અનુબંધ ન થયો એટલે સર્વાંગી ક્રાંતિ અટકી ગઈ. ૩. મહાત્મા જરથુસ્ત

ધરાનમાં લગભગ ૩ હજાર વર્ષ પહેલાં થયા, તેઓ પોતાના ભાગની સંપત્તિ છોડીને માત્ર એક કપડું પહેરીને ઘેરથી નીકળી ગયા. લોકોને પવિત્રમન, પવિત્રવાણી અને પવિત્રકર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. એમના અનુયાયીઓમાં એમના ઉપદેશથી યુદ્ધત્યાગ, ઉદ્યોગ, પરોપકાર, રાષ્ટ્રની નીતિને અનુકૂળ થવું વગેરે ગુણો આવ્યા. એક વખત જરથુસ્તને ધર્મપ્રચારના અપરાધમાં જેલમાં પૂર્યા અને પછી છોડી મૂક્યા. પણ અનુબંધ તદ્દન જોડાયેલ ન હતો, એટલે એમની સર્વાંગી ક્રાંતિ આગળ ન વધી શકી.

તા. ૧૫-૮-૬૧

૬

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

૧. સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારોમાં ત્રણ વસ્તુઓ હોવી જોઈએ. ૧. વિશ્વનું ફલક સામે રાખીને તે સંસ્કૃતિનો વિચાર કરે. ૨. સત્યની જાંડી શોધ કરે. ૩. એ શોધ પછી જ્યારે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિના વિચારો અમલમાં મૂકાય ત્યારે આવતા કષ્ટો, આફતો, પ્રતિષ્ઠા-પ્રાણુ-પરિગ્રહને ભોગે સહન કરે. ૨. સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકાર ઉચ્ચ જીવન જીવે છે, પોતાના જીવન કાળમાં તે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિનાં ખીજ વાવી જાય છે. તેના જીવનકાળમાં તે ક્રાંતિ અવ્યક્ત રહે છે. ૩. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોમાં સોક્રેટિસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, રસ્કિન, ટાલ્સ્ટોય, કોન્ફ્યુશિયસ અને તાઓ વિદેશમાં થયા છે. ભારતમાં લગભગ પાંચ હજાર વર્ષથી આર્થ સંસ્કૃતિ ખીલી છે; અહીંના વૈદિકકાળના ઋષિઓ અને સંસ્કૃતિદૃષ્ટાઓનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ નથી મળતો પણ તેઓએ વ્યાપક ધર્મ અને વિશ્વ દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિનો વિચાર જરૂર કર્યો છે જે ‘યન્ન વિશ્વં ભવત્યેકનીડમ્’ ‘માતા ભૂમિઃ પુત્રો ઽહં પૃથિવ્યાઃ’ જેવાં સૂત્રોમાં ઠેર ઠેર મળે છે. આર્યો વિશ્વના તે વખતના લગભગ બધા જ પ્રદેશોમાં જઈને વસ્યા અને તેમણે

વ્યાપક સંસ્કૃતિનાં ખીજ રેડયા; જે જુદા જુદા પ્રદેશોના સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારોમાં ઊગી નીકળ્યા. તા. ૨૨-૮-૬૧

૭

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

૧. સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિકારની પૂર્વોક્ત ત્રણ કસોટીઓની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં બાકી રહેલા આ છે. ૧. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ૨. રશ્કિન, ૩. એબ્રાહમ લિંકન, ૪. વોશિંગ્ટન ૫. સંત ફ્રાંસિસ. ૨. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે વિશ્વને દૃષ્ટિમાં રાખીને ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. કાવ્ય, નાટક, વાર્તાઓ, નવલકથાઓ વ. લખીને સાહિત્યને સંસ્કૃતિ સભર બનાવ્યું. એમને નોબલ પુરસ્કાર પણ મળ્યો. પણ બ્રિટિશ સરકાર તેમને એક ચન્દ્રક એનાયત કરવાની હતી, પણ ગુલામીમાં ગ્રસ્ત રાખનાર બ્રિટિશ સરકારના આ પદકનો ઈન્કાર કર્યો. વિશ્વભારતી અને શાંતિનિકેતન એમના દ્વારા સ્થાપિત થયેલ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ છે, જેમાં વિશ્વ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા છે. કવીન્દ્ર તરીકે પોતે પ્રસિદ્ધ થયા. ૩. રશ્કિન ઇંગ્લેન્ડમાં થયા, યુરોપની પ્રજામાં લયંકર વિષમતા જોઈને તેમણે ‘અંટુ ધિસ લાસ્ટ’ વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં. ગાંધીજીના જીવનમાં આ પુસ્તકથી મોટો ફેરફાર થયો. ૪. એબ્રાહમ લિંકન અમેરિકામાં થયા. કોટન જોન બ્રાઉન અને એમણે મળીને સદાચાર પ્રચાર માટે એક સંઘ સ્થાપ્યો. જેમાં ચારિત્ર્ય, સુસંસ્કાર, વગેરે ઉપર ભાર મૂક્યો. ગુલામી પ્રથા નાબૂદ કરવામાં એમનો મોટો ફાળો છે. પોતે ન્યાયાધીશ હતા, ત્યારે જૂડને કાદવમાં ફસાયેલ જોઈ બહાર કાઢ્યો. અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ થયા ત્યારે હલકામાં હલકું કામ કરવા માટે અચકાતા નહોતા.

સેન્ટ ફ્રાંસિસ શ્રમનિષ્ઠામાં ખૂબ માનતા. એમણે આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં સારું કાર્ય કર્યું.

તા. ૨૯-૮-૬૧

૮

ધાર્મિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

૧. ધાર્મિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારના લક્ષણો. ૧. પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી, ૨. પોતાના ધર્મનું સંશોધન કરે, છતાં પોતાના ધર્મના મૌલિક નિયમો દૃઢપણે પાળે. ૩. વટાળવૃત્તિ ન હોય, ૪. નવો વાડો જીભો કરવાની પોતાની ઇચ્છા ન હોય, ૫. પોતાના ધર્મ કે સંપ્રદાયને ન છોડે. ૨. આવા ધર્મક્રાંતિકારોમાં મહર્ષિ દયાનંદ, જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય, ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહ, માર્ટિન લ્યૂથર વગેરે થયા. ૩. મહર્ષિ દયાનંદે પરિગ્રહના પ્રલોભનો છોડ્યા, રૂઢિચુસ્ત સનાતની અને વૈષ્ણવ લોકોએ એમને ધણું કષ્ટ આપ્યાં. વૈદિક ધર્મમાં રહેવા છતાં, વેદોના અર્થોમાં સંશોધન કર્યું. સામાજિક ધાર્મિક કુરૂદિઓને ફગાવી. છેવટે એક વેશ્યાએ એમને રસોઈઆ દ્વારા ઝેર પીવરાવ્યું, તેથી એમનો દેહોત્સર્ગ થયો. ૨. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય અદ્વૈતવાદના અન્નેડ પ્રચારક, સંન્યાસી સંસ્થાના પ્રવર્તક અને ભારતમાં સાંસ્કૃતિક એકતા ટકાવનાર હતા. કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો દ્વારા થતી નિંદા અને આક્ષેપો સહન કર્યા. ૩. ધર્મપ્રાણુ લોકાશાહ ૧૫મા સૈકામાં જૈન ધર્મમાં ક્રાંતિકાર થઈ ગયા. એમણે તે વખતની સાધુ સંસ્થામાં પ્રચલિત અંધ વિશ્વાસ, રૂઢ ક્રિયાકાંડ, શિથિલતા, આડંબર વગેરે વસ્તુઓ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ જોઈ જોહાદ જગાડ્યો. તેથી તેમનો ઉગ્ર વિરોધ થયો, અને છેવટે આ ક્રાંતિકારી પુરુષનું રાજસ્થાનમાં વિરોધી લોકોએ ઝેર આપવાથી અવસાન થયું. ૪. માર્ટિન લ્યૂથરે પણ રોમના પોપ અને પાદરીઓના બ્રજાચાર સામે

ખંડ પોકાર્યું. ઇસાઈ ધર્મમાં ક્રાંતિ કરી. એમના અવસાન પછી પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાય ઊભો થયો. તા. ૧૯-૯-૧૧

૯

ધાર્મિકક્રાંતિકારની દિશામાં

૧. ધાર્મિક ક્રાંતિકારનાં ૫ લક્ષણો જોતાં જેમણે વ્યક્તિગત રીતે ધર્મક્રાંતિ કરી અને તેથી અનેક લોકોને પ્રેરણા મળી શકી, એમને આપણે ધર્મક્રાંતિકારની દિશામાં ગયેલા ગણીએ છીએ. એમાં મીરાં-બાઈ, સંત કબીર, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેને લઈએ છીએ. ૧. એકબાબુ વેદાન્તી ઉદાસીનતા પ્રવર્તતી હતી, ખીજી બાબુ શુષ્ક કર્મકાંડો ચાલતા હતા, તે વખતે મેવાડમાં મીરાંબાઈએ કૃષ્ણભક્તિમાં ઓતપ્રોત થઈ ધર્મને પ્રભુભક્તિ દ્વારા જીવનમાં વણી લીધો. નિષ્કાપૂર્વકની કૃષ્ણભક્તિને કારણે તેમના ઉપર કષ્ટો, આક્ષેપો, નિંદા ટીકાના પ્રહારો થયા. તે સહજ ભાવે સહી લીધા. ધર્મને રસમય બનાવ્યો. પણ આ કાર્ય સંસ્થા દ્વારા ન થયું. તેથી એમની ક્રાંતિ ત્યાં જ અટકી ગઈ. ૨. સંતકબીર હિન્દુ-મુસલમાન બંનેનો સમન્વય કરનારા અને હિન્દુધર્મમાં સંશોધન કરનારા ક્રાંતિકારી સંત થયા. એમણે પોતે આ ધર્મક્રાંતિ માટે ઘણાં કષ્ટો સહ્યાં, પણ સંસ્થા દ્વારા આ ક્રાંતિ આગળ ન વધી. ૩. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદ બંનેએ વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જનસેવા સિદ્ધ કરી. સર્વે ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતાની ભાવના ફેલાવી. રામકૃષ્ણ મિશનનો જરૂર ઊભાં થયાં, પણ એના દ્વારા માત્ર શિક્ષણ અને સેવાકાર્ય જ થયું. ધર્મમાં પેસેલાં અનિષ્ટો અને જનસંગઠનો દ્વારા અહિંસક પ્રયોગો કરવાનું ધર્મક્રાંતિનું અસલી કાર્ય ન થઈ શક્યું. સ્વામી રામતીર્થ ઇશ્વર અને અદ્વૈતની મસ્તીમાં રહ્યા પછી અદ્વૈતનો સક્રિયવ્યવહાર બતાવવા માટે વિદેશમાં પ્રવાસ ખેડ્યો,

એટલે વ્યક્તિગત ક્રાંતિ કરી, પણ સંસ્થા દ્વારા એને વ્યાપક ન કરી શક્યા. તા. ૨૬-૯-૬૧

૧૦

સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

૧. જેનાથી સમાજ હિતના કાર્ય કે લાવની પ્રેરણા મળે તે સાહિત્ય કહેવાય છે. સમાજ તો અરીસો છે. સમાજમાં પેસતાં અનિષ્ટો કે અનિષ્ટકારોને ઉઘાડા કરી, એ અનિષ્ટોને નિવારવાનું કામ સાહિત્ય સર્જન દ્વારા કરવું, એ સાહિત્યકારનો ધર્મ છે. સાહિત્યિક ક્રાંતિકારની તો એથીયે વિશેષ ફરજ છે. સાહિત્યિક ક્રાંતિકારનાં ૫ લક્ષણો : ૧. પ્રાણુ અને પરિગ્રહના ત્યાગની તૈયારી, પ્રતિષ્ઠા-ત્યાગની મર્યાદા. ૨. સત્યશોધનની તાલાવેલી. ૩. સમાજમાં ચાલતાં જૂનાં ખોટાં મૂલ્યોને ઉખેડી નવાં સાચાં મૂલ્યોને સ્થાપવાની તથા ધર્મમય નવસમાજ નિર્માણની પ્રેરણા મળતી હોય, ૪. એના સાહિત્યથી અનિષ્ટો કે અનિષ્ટકારોનો ટેકો ન મળતો હોય. ૫. એનું આચરણ સારું હોય. ૨. સાહિત્યિક ક્રાંતિકારોમાં ભારતમાં વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ, જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ વગેરે થયા છે. ૩. ૧. વાલ્મીકિ એક નીચલા થરના વટેમાર્ગને લૂંટનારા ગણાતા ભીલમાંથી સંત નારદના સમાગમથી મહાન ઋષિ બને છે. રામનું રટણ કરતાં કરતાં એમને રામનું ચરિત્ર સ્ફુરે છે, અને એથી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો પ્રતિબિંબિત કરીને એ રામચરિત રચે છે. એ આદિ કવિ ગણાય છે. સીતાજીને એમણે આશ્રમમાં આશ્રય આપ્યો. લવ-કુશને શિક્ષણ-સંસ્કાર આપ્યા. ૨. વેદવ્યાસે વેદમાં અપ્રપેલ વિચારોને સર્વ સામાન્ય માટે સુલભ બનાવવા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તત્ત્વોને સમજાવવા માટે મહાભારત અને ભાગવત રચ્યાં. હિંદના ધર્મોના તત્ત્વોનો સમન્વય કર્યો, જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિનો ગીતા

દ્વારા સમન્વય કર્યો. ભાગવતમાં ખુદ્ધ (બૌદ્ધધર્મના) અને ઋષભદેવ (જૈનધર્મના)ને અવતારોમાં ગણાવી ઉદારતાનો પાઠ શીખવ્યો છે. ૩. આચાર્ય હરિભદ્ર ઉદાર પ્રકૃતિના, સરળ, સૌમ્ય અને સત્ય પ્રત્યે આદરખુદ્ધિવાળા હતા. એમણે ‘યાકિની મહત્તરા’ નામની જૈન સાધ્વી પાસે પ્રતિબોધ પામીને સાધુદીક્ષા લીધી. સાધ્વીને ધર્મમાતા માની. પરદર્શનનો સમન્વય કર્યો. એમણે લગભગ બધા જ વિષયો ઉપર વિશાળ સાહિત્ય રચ્યું છે.

૧૧

સાહિત્યિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

૧. સાહિત્યિક ક્ષેત્રના પૂર્વોક્ત ક્રાંતિકારો સિવાય ખીજ કેટલાક ક્રાંતિકારો થઈ ગયા છે. તે આ પ્રમાણે છે : ૧. આચાર્ય હેમચન્દ્ર, ૨. સિદ્ધસેન દિવાકર, ૩. કુંદકુંદાચાર્ય, ૪. આચાર્ય સમન્તભદ્ર, ૫. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી, ૬. સૂરદાસજી, ૭. કિશોરલાલ મશરુવાળા, ૮. કાકાસાહેબ. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યિક ક્રાંતિકારોમાં સેકસપિયર, મિલ્ટન, ખલીલજિબ્રાન, ગેટે વગેરે થયા. ૨. ૧. હેમચન્દ્રાચાર્યે સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને રાજનીતિ, એ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં પ્રેરણાનું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું. જિંદગીના છેડા સુધી તેઓ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં રત રહ્યા. ૭૦૦ લહિયાઓ પાસેથી ગ્રંથો લખાવવાનું કામ લેતા હતા. ન્યાય, દર્શન, વ્યાકરણ, સાહિત્ય અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, કથાસાહિત્ય, યોગ, ધર્મ, નીતિ, કોષ વગેરે બધા જ વિષયો ઉપર એમણે પુસ્તકો લખ્યાં. તે વખતના સમાજમાં નવામૂલ્યોની સ્થાપના અને ઉન્નતિ થાય, એ કામ કરી બતાવ્યું. ૨. સિદ્ધસેન દિવાકરે સાહિત્યિક ક્ષેત્રમાં નવી ક્રાંતિને જન્મ આપ્યો. એ સ્વતંત્ર વિચારક, પ્રતિભાશાળી, પ્રભાવક આચાર્ય હતા. શ્લેષ્યસ્ત વિચારોની ખિલાફ એમણે તે વખતે અવાજ કાઢ્યો. ૩. જૈનદર્શનને નિશ્ચયનયની

ભાષામાં વેદાંતદૃષ્ટિથી પ્રશ્નનાર પહેલા આચાર્ય કુંદકુંદ હતા. સમયસાર, પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથો લખ્યા. ૪. આચાર્ય સમંતભદ્રે સમ્યક્દર્શનની ૩૯ માન્યતા અને વ્રતોની વ્યાખ્યામાં સંશોધન કર્યું. પ્રમાણુ અને નયનું નવી દૃષ્ટિએ પ્રશ્નણ કરીને જૈન ન્યાયશાસ્ત્રને નવો ઘાટ આપ્યો. અનેક કૃતિો સહન કર્યાં. ૫. ગોસ્વામી તુલસી-દાસજી રામાયણ રચીને સાહિત્યિક ક્ષેત્રમાં અમર થઈ ગયા છે. એ સિવાય ખીજા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તે વખતના સમાજની ડોલતી શ્રદ્ધાને અને ભારતીય સંસ્કૃતિને સાહિત્ય દ્વારા ટકાવવાનું કામ એમણે કર્યું છે. ૬. સૂરદાસજી પોતે જ બિલ્વમંગળમાંથી નવું જીવન મેળવી સૂરદાસરૂપે આવ્યા હતા. એમણે કૃષ્ણ ભક્તિમાં જ સર્વસ્વ સાહિત્ય લખ્યું છે. એમના અનેક ગ્રંથો વ્રજભાષામાં છે. ૮. કિશોરલાલ મશરુવાળા ગાંધીયુગના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહસિક સાહિત્ય-ક્રાંતિકાર થયા છે. એમણે જીવન શોધન, કેળવણીના પાયા, ધર્મ અને સંસાર, સમૂહીક્રાંતિ વગેરે ઉપર યુગદૃષ્ટિથી તર્કશુદ્ધ સાહિત્ય લખ્યું છે.

તા. ૧૦-૧૦-૬૧

૧૨

સામાજિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

૧. સામાજિક ક્રાંતિકારનાં લક્ષણો ૧. પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ છોડવાની તૈયારી ૨. જેનામાં સામાજિકતા હોય, જે સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી વિચારતો હોય ૩. સુસંસ્થાઓ દ્વારા જ ક્રાંતિ કરતો હોય ૪. ધર્મ અને સંસ્કૃતિને સાચવીને ક્રાંતિ કરે, ૫. સાતત્યરક્ષાની સાથે પરિવર્તન-શીલતાનો વિવેક રાખે. ૬. સર્વાંગી ક્રાંતિકારની ભૂમિકા તૈયાર કરે. ૨. સામાજિક ક્રાંતિકારો ભારતમાં જ થયા, કારણ કે ભારતમાં શરૂઆતથી જ સમાજનું ઘડતર વર્ણશ્રમની સંસ્થાઓ દ્વારા થયું, રાજ્ય પણ સમાજનું એક અંગ જ ગણાતું;

વિદેશમાં રાજ્ય મુખ્ય રહ્યું છે, ત્યાં જનસંગઠનો કે જનસેવક સંગ-
ઠનો થયા જ નહીં, ધર્મસંગઠનો થયાં, પણ તેનો અનુબંધ ઉપલી બે
સુસંસ્થાઓ સાથે રહ્યો જ નહીં. ૩. સામાજિક ક્રાંતિકારોમાં ૧.
યાજ્ઞવલ્ક્ય ૨. પારાશરઋષિ ૩. વલ્લભાચાર્ય ૪. સ્વામીસહજનનંદ
૫. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ, ૬. રત્નપ્રભસૂરિ ૭. રાજા રામ મોહનરાય,
૮. વા. મો. શાહ ૯. ને ગણીએ છીએ. ૪. ૧. યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિએ
સમાજમાં પ્રચલિત મૂલ્યોને બદલવા માટે સ્મૃતિ રચી. ગૃહસ્થજીવનમાં
અનાસક્તિનું મૂલ્ય વધાર્યું. મૈત્રી અને કાત્યાયની પોતાની પત્નીઓને
પરિગ્રહત્યાગની પ્રેરણા આપી. ૨. પારાશરઋષિએ પારાશરસ્મૃતિ
રચી, જેમાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલાં કેટલાક વિધાનોમાં ફેરફાર
કર્યાં. સ્ત્રીઓને ન્યાય આપ્યો. ૩. વલ્લભાચાર્યે વેદાન્તમાંથી કૃષ્ણભ-
ક્તિનું રહસ્ય કાઢી, તેના ઉપર જોર આપ્યું. વૈષ્ણવસંપ્રદાયરૂપે
લોકોને સંગઠિત કરી અહિંસા અને શૌચના સંસ્કારો રેડ્યા,
૪. સ્વામી સહજનનંદે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પછાત ગણતા દાડડિયા,
માંસાહારી અને અસંસ્કારી લોકોને અપનાવીને સ્વામીનારાયણ
સંપ્રદાયરૂપે સંગઠિત કર્યા, વ્યસન અને માંસાહારનો ત્યાગ કરાવ્યો.
૫. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાગ્વાટ(પોરવાલ) જ્ઞાતિ અને આચાર્ય
રત્નપ્રભસૂરિએ ઓસવાલ જ્ઞાતિની સ્થાપના કરીને બધાય વર્ણના
લોકોને નીતિ-ધર્મના સંસ્કારો આપ્યા. આ જ્ઞાતિઓમાંથી ક્ષત્રિયો-
ના પ્રેરક અને પૂરક તરીકે ઘણી વ્યક્તિઓ નીકળી. ૬. રાજા રામ-
મોહનરાય બંગાલમાં થયા. હિન્દુધર્મમાં પ્રચલિત સામાજિક કુરૂદિઓ
સવિશેષે સતીપ્રથાને બંધ કરાવી, બ્રહ્મસમાજ સ્થાપ્યો. ૭. વા. મો.
શાહે સાહિત્યમાં પ્રચલિત સામાજિક કુરૂદિઓ સામે જેહાદ જગાડી
અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાત્યાગ માટે તૈયાર હતા, એટલે કેટલીક ક્રાંતિ
કરી.

તા. ૧૭-૧૦ ૬૧

આર્થિકક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો.

૧. આર્થિકક્ષેત્રે ક્રાંતિકારના ૫ લક્ષણો ૧. અર્થ ઉપર ધર્મના અંકુશનો ખ્યાલ રાખે. ૨. માનવદયાથી પ્રેરિત થઈને ક્રાંતિ કરે. ૩. ઋધ્ધિ (અનાજ વસ્ત્ર વ.) સિદ્ધિ (યાંત્રિક શક્તિની સફળતા) અને સમૃધ્ધિ (સહયોગ દ્વારા ઉત્પાદન વ.ની વ્યવસ્થા) એ ત્રણેના રહસ્યનો જાણકાર હોય, માનવહિતમાં એનો ઉપયોગ કરે ૪. જીવનમાં પવિત્રતા હોય ૫. પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહનો મર્યાદિત ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ હોય. ૨. સૌથી પહેલાં ભ. ઋષભદેવે અસિ મસિ કૃષિ એ ત્રણેને સિદ્ધિ, સમૃધ્ધિ અને ઋધ્ધિના પ્રતીકરૂપે બતાવી, માનવજાતિના હિત માટે ૬૪ કળાઓ શીખવીને આર્થિક ક્રાંતિ કરી. ૨. ગણપતિએ ધંધાદારી લોકોને ગણબધ્ધ કરીને ઋધ્ધિ સમૃધ્ધિ વધારવાની કળા શીખવી. ૩. પૃથુરાજએ પર્વત શિખરો તોડી, જમીન સમતલ કરી શ્રમદ્વારા ખેતી અને ગોપાલના વિજ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કર્યું ૪. દિલીપરાજએ ગોસેવા વિજ્ઞાન શીખવ્યું. ૫. સત્યકામ જામલે ગોવંશશાસ્ત્ર ખીલવ્યું. ૬. ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના મંત્રી ચાણક્યે રાજ્ય વ્યવસ્થાની સાથે અર્થવ્યવસ્થા રાષ્ટ્રને દૃષ્ટિમાં રાખીને ગોઠવી. ૭. ભ. મહાવીરના ઉપાસકોમાં ત્રણ પ્રખ્યાત આર્થિક ક્રાંતિકાર થઈ ગયા. ૧. ઉપાસક આનંદે કૃષિ અને ગોપાલન દ્વારા અલ્પારંભી જીવન ગાળવાનો પરિગ્રહ મર્યાદાનો સંકલ્પ કર્યો. ૨. સકડાલ પુત્ર કુંભારે વાસણુ વિદ્યા દ્વારા આજીવિકા મેળવી અર્થનીતિ શુદ્ધ રાખી. ૩. પુણિયા શ્રાવકે વસ્ત્ર વિદ્યાથી થોડુંક ઉપાર્જન કરી આર્થિક સમાનતાની પ્રક્રિયા ઊભી કરી. ૮. ગૃત્સમદ ઋષિ વૈદિક કાળમાં થઈ ગયા, એમણે કૃષિ, વસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ શીખવીને આર્થિક ક્રાંતિ કરી. ૯. જમશેદજી તાતા, દાદાભાઈ નવરોજી, ગોખલે અને રાનડેએ ભારતની ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે ઉદ્યોગ ધંધાઓ

ખીલવ્યા. આ પછી ૧૦. ગાંધીજીએ પરદેશી અર્થતંત્રની નાગચૂડ-
માંથી શોષાતા ભારતમાં ગ્રામોદ્યોગ, ગૃહોદ્યોગ વિકસાવી, શ્રમનિષ્ઠા
શીખવી મોટી અર્થક્રાંતિ કરી; ત્યાર પછી વિનોબાજીએ માલિકી હક
વિભાજનની અને સંતબાલજીએ માલિકી હક મર્યાદાની પ્રક્રિયા ઊભી
કરી. ૧૧. પશ્ચિમમાં આદમસ્મિથે કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાંથી અર્થતંત્રને
કાઢીને આખા રાષ્ટ્ર માટે અર્થનીતિનો વિચાર ગોઠવ્યો. ૧૨. માલ-
જીસ પાદરીએ અર્થ સમૃદ્ધિ માટે સંયમ દ્વારા સંતતિ નિયમનનો
ઉપાય સૂચવ્યો. વોલ્ટરે ખેતી એ જ સાચું ઉત્પાદન છે, એમ માની
ખેતીનું અર્થશાસ્ત્ર રચ્યું. ૧૩. રાઈટ બ્રધર્સે ઉદ્યોગ સંશોધન દ્વારા
અને સ્ટીવેન્સને વરાળયંત્રની શોધ દ્વારા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને ગતિ
આપી. છતાં માનવતા હણાતી હતી તેને અટકાવવા ૪. જર્મનીના
કાર્લમાક્સે અને એંગલ્સે વૈજ્ઞાનિક ઢબે અર્થશાસ્ત્ર રચ્યું. એમાંથી
સામ્યવાદ આવ્યો. ૧૫. ઇંગલેંડના લોર્ડ કઈન્સે સામ્યવાદને સામે
અવિકસિત પ્રજનનું જીવન ધોરણ જીયું કરવાની મૂડીવાદી યોજના
બનાવી. ૧૬. રશિયામાં સ્ટાલિને સામ્યવાદી ઢબે પંચવર્ષીયયોજના
બનાવી અર્થક્રાંતિનો પ્રયોગ કર્યો. તા. ૨૪-૧૦-૬૧

૧૪

રાજકીય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

(૧) આજીવિકાના સાધનો અને પ્રાણુની રક્ષા માટે રાજ્યની
જરૂર પડી ત્યારે રાજ્યોની પ્રવૃત્તિ પ્રજાહિત માટે થાય, એને લઇને
રાજ્યોની ફરજો, નિયમો ઘડાયા. વચ્ચે જે રાજ્યોએ પ્રજાના
રક્ષણ અને ન્યાય માટે શસ્ત્રાસ્ત્ર દ્વારા લડાઈઓ કરી, પોતાના પ્રાણો
હોમ્યા, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ હોમીને મૂલ્ય પરિવર્તન કર્યું, તેમને
આપણે રાજકીય ક્રાંતિકાર કહીએ છીએ. ૧. દધીયિએ ત્યાગ અને
સર્વિયુ દ્વારા રાષ્ટ્ર રક્ષા પદ્ધતિ દેવાને બતાવી. ૨. સ્વાતંત્ર્ય રક્ષા

માટે પ્રહલાદે યાતનાઓ સહી. ૩. ન્યાય રક્ષા માટે ધ્રુવે તપશ્ચર્યાની પદ્ધતિ ઊભી કરી, ૪. વિષ્ણુકુમાર મુનિએ બલિરાજની દાનવતા દૂર કરવા માટે ત્રણ ડગલાંમાં તેની વાસના, ભોગેચ્છા, દાનવતા ત્રણે લઈ લે છે. એટલે કે વિચાર પરિવર્તન કરે છે. ૫. અસાચારી વેણુ રાજને પદબ્રષ્ટ કરે છે. ૬. રામચન્દ્રજીએ ઉત્તરદક્ષિણ અને શૈવ-વૈષ્ણવને એક કરી રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપી. ૭. ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિરને રાજનીતિનો ઉપદેશ આપે છે. કૃષ્ણે રાજ્યના ટ્રસ્ટી બનીને ન્યાય પૂર્વક રાજ્ય કર્યું, અન્યાયી રાજ્યોને બદલવા માટે મહાભારત યુદ્ધ સુધ્ધાં કરાવ્યું. ૮. આ પછી ભ. મહાવીરે અને યુધ્ધે શ્રમણ-શ્રાવક સંગઠનો દ્વારા રાજ્ય શુદ્ધિનું કામ કર્યું, રાજ્યોને ગણતંત્ર-રાજ્યની પ્રેરણા મળી. ૯. આ પછી ભારત ઉપર બહારના હુમલાઓ થવાથી રાજ્યો વેર વિખેર થઈ ગયા, એ બધાને સંગઠિત કરી ચાણક્યે નંદનવંશનો નાશ કરી ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય આપી ઉત્તર ભારતની એકતા સ્થાપિત કરી. ૧૦. અશોક રાજ્યે તલવાર અને યુદ્ધ છોડીને ધર્મચક્ર પ્રવર્તનમાં સહયોગ આપ્યો. ૧૧. આ પછી મુસલમાનોના આક્રમણ અને લૂંટફાટ થયા, પૃથ્વીરાજે સામનો જરૂર કર્યો, પણ રાજ્યોને સંગઠિત ન કરી શક્યો. ૧૨. અકબરરાજ આવ્યો, તેનું દર્શન સાફ હતું પણ જીવન શુદ્ધ ન હતું, તેથી હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય થયું પણ ટક્યું નહીં. ૧૩. રાણા પ્રતાપે માત્ર અન્યાય સામે અણનમ રહેવાની ટેક પૂરી પાળી, પણ દર્શન વ્યાપક ન હતું, ગુણ વ્યાપક હતો. ૧૪. શિવાજીએ પ્રતાપના ગુણો ઝીલ્યા અને રાજ્યના ટ્રસ્ટી તરીકે રહી અષ્ટ પ્રધાન મંડળ દ્વારા રાજ્ય ચલાવ્યું. ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હતું. ધર્મ સમન્વયની ભાવના હતી, પણ લૂંટ વગેરેના અશુદ્ધ સાધનો લીધાં તે બરાબર ન હતું. ૧૫. રૂપાટાના લાઠીકર ગસે કંચન કામિનીથી નિર્લેપ રહી પ્રજામાં લશ્કરી તાલીમ દ્વારા શૌર્યશક્તિ ભરી. ૧૬. ત્રીસમાં એરિસ્ટે કલીસ સેનાપતિએ નાનારાજ્યોને એક કર્યાં, એમાં ઉદારતા, એકતા અને

એકવચનતાના ગુણો હતા. ૧૭. રોમને ઘડનાર સેનાપતિ કેમિલસ ઉદાર અને શાંતિવાદી હતો. રોમની માતા કેકાઈની પ્રેરણાથી તેના બે પુત્રોએ કષ્ટ સહીને પણ ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી. ૧૮. ઈંગ્લેંડમાં ઝલેસ્ટેએ સામ્રાજ્યવાદમાંથી લોકશાહી ઊભી કરી. ૨૦. અમેરિકામાં ગુલામી પ્રથાને નાબૂદ કરી રાષ્ટ્રીય એકતા ઊભી કરનાર એબ્રાહિમલિંકન અને વોશિંગટન થયા. ૨૧. મજૂરરાજ્યની પ્રેરણા આપનાર માર્ક્સ થયા, એમના વિચારોને અમલમાં મૂકનાર લેનિન હતા. ૨૨. ભારતમાં કોંગ્રેસ દ્વારા જે સ્વરાજ્ય ક્રાંતિ થઈ એમાં રાજા રામ મોહનરાયથી માંડીને મ. ગાંધીજી સુધીનો ફાળો હતો. એમાં છેવટે સાધન શુદ્ધિ, સ્પષ્ટ દષ્ટિ અને રાષ્ટ્રીય એકતા, એ ત્રણેને સામે રાખીને નવું રાજ્ય દર્શન ગાંધીજીએ કરાવ્યું. (૩) રાજકીય ક્રાંતિનો અર્થ માત્ર લડાઈઓ કરીને રાજ્ય જીતી લેવું, રાજ્ય વિસ્તૃત કરવું કે ઘણા ગરીબોને મારી કચડીને વિશ્વવિજેતા બની જવું, એ નથી, પણ રાજ્યની વર્તમાન પધ્ધતિ જનતાને ત્રાસદાયક લાગતી હોય તો તેમાં પરિવર્તન કરવું, તે છે. રાજકીય ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારોના ૬ લક્ષણો ફલિત થાય છે :- ૧. રાજકીય અનિષ્ટોના પરિવર્તન માટે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ ત્યાગની તૈયારી હોય. ૨. એની ક્રાંતિની પાછળ સાત્ત્વિક પ્રેરક બળ હોય, જેથી એને અહિંસક દિશામાં જવાની પ્રેરણા મળે. ૩. રાજકીય ક્ષેત્રના લોકો મોટેભાગે રજોગુણ, તમોગુણ પ્રધાન હોઈ અન્યાય નિવારણ માટે કદાચ સશસ્ત્ર પ્રતીકાર કરે તો તે ક્ષમ્ય ગણાય છે. ૪. એનામાં નિડરતા અને અપલાયન વૃત્તિ હોય. ૫. દક્ષતા (નેતૃત્વશક્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ) હોય, પ્રબલિત યુદ્ધિ હોય. (૪) ભારતના રાજકીય ક્રાંતિકારોમાં કુમારપાલ રાજા ગણી શકાય, એમણે સિધ્ધરાજના સમયની રાજ્યરચનાને બદલીને હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી ધર્મમય રાજ્ય રચના કરી. ભ. રામે વાલીના ભોગવાદી અને રાવણના સરમુખત્યાર રાજ્યનું પરિવર્તન કર્યું. ભ. કૃષ્ણે કંસ, જરાસંઘ અને

કૌરવોનાં રાજ્યોમાં પલટો કરાવ્યો. ભારતમાં મ. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી અહિંસક ઢબે રાજ્ય ક્રાંતિ થઈ. આજે રાજ્યક્રાંતિ કરવી હશે તો પૂરક અને સંસ્થા દ્વારા જ કોંગ્રેસ રાજ્યની શુદ્ધિ કે પરિવર્તન થઈ શકશે.

તા. ૩૧-૧૦-૬૧

૧૫

વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રના ક્રાંતિકારો

જગતમાં વિવિધ અદ્ભુતવસ્તુઓ જોઈને માણસ એને ચમત્કાર માને છે. કાંતો ઇશ્વર કે દેવે એમ કયું છે, એમ શ્રદ્ધાથી માની લે છે, પણ વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીને પ્રયોગો દ્વારા કાંતો એ વસ્તુને સિદ્ધ કરી બતાવે છે, કાંતો એના કાર્યકારણ ભાવની શોધ કરે છે. પણ ભારતમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાન ઝઘડયા જ નહીં જ્યારે વિદેશમાં જે ધર્મો પેદા થયા, ત્યાં બાઈબલ તથા કુરાનથી વિરુદ્ધ જ વૈજ્ઞાનિકે કહ્યું, તેને સળગાવી મૂક્યો, માર્યો, યાતનાઓ આપી. અહીં ભૌતિક વિજ્ઞાન ઉપર ધર્મનો અંકુશ હતો, એટલે બહુ જ ઓછો દુરુપયોગ થયો. વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરે તે રાક્ષસ ગણાતો. રાવણે વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ કર્યો તેથી તે રાક્ષસ ગણાયો. પૃથ્વીએ વિજ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો, શ્રદ્ધવર્ગમાં જન્મવા છતાં અવતારી ગણાયો. ૧. હિન્દુસ્તાનમાં વિજ્ઞાનશક્તિનો પહેલો ઉપયોગ ચરકે કર્યો. બધી જ વસ્તુઓના ગુણદોષ બતાવ્યા. એમને આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના ક્રાંતિકાર કહી શકીએ. ૨. ત્યારપછી મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકાર પતંજલિ થયા. ૩. નાગાર્જુને રસવિદ્યા અને યંત્રવિદ્યાની વ્યવસ્થિત શોધ કરી. ૪. વરાહ મિહિરે ખગોળવિદ્યા આપી. ૫. જગદીશચન્દ્ર બોઝે વનસ્પતિ વિજ્ઞાનની શોધ કરી. ૬. પ્રફુલચંદ્ર રોયે આણુ-પરમાણુની શોધ કરી, માનવહિત માટે ઉપયોગ બતાવ્યો. ૭. ભાસ્કરાચાર્યે અને લીલાવતીએ ગણિત-વિજ્ઞાન આપ્યું. ૮. યુરોપના વૈજ્ઞા-

નિક્ષેપમાં થિસલે ચન્દ્રસૂર્યગ્રહણ વિષે કહ્યું કે પૃથ્વીનો પડછાયો એ બન્ને ઉપર પડે છે; ગેલેલીઓએ કહ્યું ‘પૃથ્વી ફરે છે’, જુનોએ કહ્યું: ‘સ્ત્રીપુરુષના રજનીય સંયોગથી જ સંતાન થઈ શકે,’ કોપરનિકસે દૂરબીનની શોધ કરી. આ બધાને રિબાવ્યા મારી નાખ્યા. ૯. કેટલાક કણ્ણા પ્રધાન વૈજ્ઞાનિકો થયા, દા. ત. જેનેરે શીતલાની રસીની શોધ કરી; પેશ્વેરે કોલેરા નિવારણ માટે રસસીની શોધ કરી, મેડમ ક્યૂરીએ રેડિયમની શોધ કરી. મનોવિજ્ઞાનિકોમાં ફ્રોઈડ, અડડર વ. થયા. ભૌતિક વિદ્યા, યંત્રવિદ્યા, અને કૃષિશાસ્ત્રમાં મોટું સંશોધન થયું. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ મોટું સંશોધન થયું છે, એટલે આજે એ વૈજ્ઞાનિકો ધરતીના દોષો નિવારીને અક્ષયપાત્ર બનાવી શકે, જેથી વિજ્ઞાનથી માનવસંહારને બદલે માનવ હિત થાય અને માંસાહાર અટકી શકે.

તા. ૧૭-૧૧-૬૧

૧૬

સર્વાંગી ક્રાંતિમાં મ. ગાંધીજીનો ફાળો

૧. મ. ગાંધીજીએ માનવજીવનના બધા ક્ષેત્રોમાં સંગઠનો દ્વારા ક્રાંતિ કરી. એમણે સમાજ, રાજ્ય, અર્થ અને ધર્મના ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ કરવા માટે શુદ્ધ અહિંસક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો. બીજાને ખતમ કરીને કે તલવારની જોડે બદલીને, શોષણ દ્વારા કચડીને કે લૂંટફાટ કરીને કહેવાતી ક્રાંતિ કરવાની વાત સામે એમણે પડકાર ફેંક્યો. ભારતની હજારો વર્ષની પરંપરાને ચૂંથીને અંગ્રેજોએ એવું રાજ્ય-તંત્ર ગોઠવ્યું કે એમણે શિક્ષણ, રક્ષણ, ન્યાય, આરોગ્ય વગેરે બધાં ક્ષેત્રો કબ્જે કરી લીધાં. તેવે વખતે ગાંધીજી આવ્યા, એમણે રાજ-કારણની આ પકડમાંથી બીજાં ક્ષેત્રોને મુક્ત કરવા માટે સત્ય-અહિંસાનો ક્રમ રાજકારણમાં દાખલ કર્યો. કારણ કે ભારતમાં ધર્મ, સમાજ, અર્થ, સંસ્કૃતિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં જે ક્રાંતિ થઈ હતી, તે

અહિંસાના બળે થઈ હતી; જ્યારે યુરોપ રશિયા વ. માં ધર્મક્રાંતિ તલવારના બ્લેરે થઈ, અર્થક્રાંતિ શોષણના બ્લેરે અગર તો મૂડીવાદી-ઓને ખતમ કરીને, વર્ગસંઘર્ષ કરીને થઈ. અમેરિકામાં સ્વતંત્રતા માટે અને ગુલામી પ્રથાની નાબૂદી માટે કાયદો અને સત્તાનો આશ્રય લેવો પડ્યો, એ ક્રાંતિઓ ઉપરથી આપણા દેશના ભણેલા-ગણેલા લોકો એમ જ સમજવા લાગ્યા કે સત્તા હાથમાં લીધા વગર કોઈ ક્રાંતિ થઈ ન શકે, આમ બધી જ ક્રાંતિઓનો ઇતિહાસ ગાંધીજીની નજર આગળ હતો. કોંગ્રેસ સંસ્થામાં એમણે નવું બળ ઉમેર્યું. મળૂરો અને રચનાત્મક કાર્યકરોનાં સંગઠનો ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડ, ચરખાસંઘ, નઈતાલીમી સંઘ, ગોસેવાસંઘ વગેરે ઊભાં કર્યાં, પછાત ગણતા હરિજનો અને આદિવાસીઓનાં સંગઠનો ઊભાં કર્યાં, નારી-જાતિને આગળ લાવવા માટે મહિલાસંગઠન ઊભું કર્યું. ધર્મક્રાંતિ કરવા માટે દરેક ધર્મનો સમન્વય તથા પ્રાર્થના, આશ્રમીજીવન, વ્રતબદ્ધતા, માનવસેવા વ. જીવનમાં વણી લીધાં. આમ સંસ્થાઓ દ્વારા રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક બધા ક્ષેત્રોમાં સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી. ગાંધીજીની આ સર્વાંગી ક્રાંતિને મુનિશ્રી સંતબાલજી વિશ્વવાત્સલ્યના માધ્યમથી આગળ ધપાવી રહ્યા છે. બીજી બાજુ સંત વિનોબાજી સર્વોદયના માધ્યમથી વિચારપ્રચાર કરે છે. ત્રીજી બાજુ પં. જવાહરલાલ નેહરૂ કોંગ્રેસના માધ્યમથી આંતર્રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં રાજ્ય ક્રાંતિનું કામ કરી રહ્યા છે. પણ ગાંધી વિચારધારાના આ ત્રણે પ્રયોગકારોની શક્તિ સંકલિત થાય અને રાહતનાં કામોને બદલે ક્રાંતિનાં કામો વધારે લેવાય તો સર્વાંગી ક્રાંતિનો વિકાસ થશે.

તા. ૧૪-૧૧-૬૧

સર્વાંગી ક્રાંતિમાં શિબિરાર્થીઓના ફાળો શી રીતે ?

૧. સાધુસંન્યાસીઓએ ધર્મોપાસનાના સર્વસ્થાનો, જે સાર્વજનિક હોય તેમાં પ્રવેશ કરવો, ઉપાસના કરવી અને જે માત્ર સંકીર્ણ હોય, પોતાના સંપ્રદાય સિવાય બીજાનો પ્રવેશ બંધ હોય, તેમાં ઉપાસના માટે પ્રવેશ ન કરે, બીજા કોઈ સેવાની દૃષ્ટિએ જ્ય તે જુદી વાત છે. એથી આગળનું પગલું ભરે તો સાર્વજનિક સ્થળોમાં જ્યાં હરિજનોને પ્રવેશ કે એમને માટે ખુલ્લાં ન હોય, ત્યાં લોકોને સમજવવા, છેવટે શુદ્ધિપ્રયોગ કરવો. ગૃહસ્થ સાધક કુટુંબ સાથે રહેતો હોય ત્યાં ધીમે ધીમે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના કાર્યક્રમો ઘરથી શરૂ કરે, શરૂઆતમાં વેડવું પડશે, પણ પછી કુટુંબીજનોને ગળે એ વાત ઉતરી જશે.

૨. સાધકસાધિકાઓ અપરિણીત હોય અગર તો બ્રહ્મચર્યવ્રત બદ્ધ હોય તો શાંતિસૈનિકનું કર્તવ્ય બનવે. શુદ્ધિપ્રયોગના કાર્યક્રમોમાં તો શિબિરના દરેક સાધકસાધિકા જોડાઈ શકે છે.

૩. જે સાધકોને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં કે ધંધામાં એક સ્થળે રહેવાનું હોય, તેમણે જનતાનાં સંગઠનો, શુદ્ધિપ્રયોગ અને સર્વધર્મ સમન્વય, એ ત્રણે કાર્યક્રમો પૈકી એક, બે કે ત્રણે લઈ શકે.

૪. સાધુસંન્યાસીઓ જ્યાં-જ્યાં તક મળે ત્યાં-ત્યાં ધર્મપરિષદો ગોઠવે અને અનુબંધ વિચારધારા ગોઠવે અને જ્યાં પ્રેરણાની જરૂર લાગે, ત્યાં પૂઠ મહારાજશ્રી પાસેથી પ્રેરણા મેળવે.

૫. સર્વ સાધકો માટે ત્રણ મુદ્દા અગત્યના છે : ૧. વ્યસન-મુક્તિ, ૨. ખાદીનો પોશાક અને ૩. કાંઈક સક્રિયકામ કરી બતાવવું. આ રીતે સમગ્ર કક્ષાના શિબિરાર્થીઓ આ સર્વાંગી ક્રાંતિમાં ફાળો આપી શકશે.

તા. ૨૧-૧૧-૬૧

અનુબંધ વિચારધારા

૧

અનુબંધ વિચારધારા

૧. ‘અનુબંધ’ શબ્દ નવો નથી. ગીતાના ૧૮મા અધ્યાયમાં ‘અનુબંધ’ શબ્દ આવે છે. અનુબંધ શબ્દ આજે ભ્રાંત અર્થમાં વપરાય છે, તેવે વખતે સાચો અર્થ શોધવો જોઈએ; અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ. ૨. બૌદ્ધદર્શનમાં આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાન એ પ્રકારો બતાવ્યા છે. આલયવિજ્ઞાન સતત ચાલુ આવે છે અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન ક્ષણે ક્ષણે નષ્ટ થતું જાય છે. આ બંને દ્વારા અનુબંધનો અર્થ સૂચિત થાય છે. ૩. જૈનાચાર્ય કહે છે કે શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ બંનેનો અનુબંધ હોવાથી જ સર્વાંગી મુક્તિ થઈ શકે. પુણ્યનો સંગ્રહ કરવાથી સમાજજીવનની પુષ્ટિ થશે, અને સમાજમાં પડેલાં અનિષ્ટોને નાબૂદ કરવાથી શુદ્ધિ થશે. અનુબંધકારને ધર્મ-સારથી બતાવવામાં આવ્યો છે. સ્વ-પર બંનેની અપેક્ષાએ સાચી પ્રવૃત્તિ કરતાં જ્યાં ધર્મરથ બરાબર ન ચાલતો હોય ત્યાં દમન કરે છે, સાથોસાથ તેને બરાબર ચલાવવા માટે પોતે સમય આપે છે, ભોગ આપે છે, ત્યાગ કરે છે. એમ દમન અને પાલન દ્વારા પોતાનું ધર્મસારથિપણું સિદ્ધ કરે છે. ૩. ભ. ઋષભદેવે સમાજરચના કર્યા (જનશાસન સ્થાપ્યા) પછી, રાજ્યશાસન (કાનૂનશાસન) સ્થાપ્યું અને પછી પોતે તીર્થંકર થઈ જિનશાસન સ્થાપ્યું. ત્રણેનો સુંદર

અનુબંધ સાધ્યો. એમાં જે તત્ત્વ ખૂટતું હતું તે ઉમેર્યું, નબળું તત્ત્વ દૂર કર્યું. ૪. જ્યાં સમાજ ઊભો થયો, ત્યાં સવાલો તો ઊભા થવાના, અનિષ્ટો પણ પેસવાના, પણ આ બધાં અનિષ્ટો ન પેસે તેની કાળજી રાખવાની અને અનિષ્ટો પેસી ગયાં હોય તો દૂર કરવાની જવાબદારી સાધુસંતોની છે. ૫. સમાજનું બળ, કક્ષા, ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા, આરોગ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ જોઈને અનુબંધકાર પોતાની ક્રાંતિની સાથે એને જોડી દે તો સમાજનું ઘડતર થશે અને ક્રાંતિ થશે. વ્યક્તિ ગમે તેટલી સારી હોય, પણ સુસંસ્થા દ્વારા ઘડાયેલી નહીં હોય તો એ વ્યક્તિને જાહેર પ્રતિષ્ઠા આપવામાં જોખમ છે. વ્યક્તિના ઘડતરની જેમ રાજ્ય, પ્રજા સાધકોનું ઘડતર પણ સંગઠન અને અનુબંધ વગર નહીં થઈ શકે. ૬. દીકરા-દીકરીના સગપણુ કરતી વખતે જેમ ખાનદાની, કુળ, શીલ, ઘડતર, ઉછેર વગેરેનો વિચાર કરવો પડે છે, તેમ કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા સાથે અનુબંધ જોડતી વખતે પણ એ વિચાર કરવો જોઈએ. ૭. આજે રાજકારણમાં ગંદવાડ વધારે છે, પણ તેને દૂર નહીં કરીને કંટાળશે, ભાગશે તો તે ક્રાંતિ નહીં કરી શકે, ગાંધીજી ભાગ્યા નહીં, પણ રાજકારણની અશુદ્ધિ દૂર કરવા પુરુષાર્થ કર્યો. અનુબંધકારે વિશ્વમાંની સારી સારી સંસ્થાઓ લઈ ખરાબને છોડી, ખોટાં મૂલ્યો નીવારીને નવાં સાચાં મૂલ્યો ઊભાં કરવા માટે એ સંસ્થાઓને યથાક્રમે યથાસ્થાને ગોઠવવી પડશે. અનુબંધકાર ઉપર આમ કરવામાં અનેક આક્રમો, આક્ષેપો આવશે, પણ તે વ્યક્તિગત આક્ષેપોને સમભાવે સહશે, સંસ્થાગત આક્ષેપોને શુદ્ધિપ્રયોગથી ખાળશે.

તા. ૧૮-૭-૬૧

૨

અનુબંધ વિચારનાં વિવિધ પાસાંઓ

૧. અનુબંધ વિચારનાં પાંચ પાસાંઓ : ૧. વ્યક્તિની શુદ્ધિ

અને પુષ્ટિની જેમ રાષ્ટ્ર અને વિશ્વની જોડાયેલી સુસંસ્થાઓ (રાજ્ય-સંસ્થા, લોકસંસ્થા અને સાધકસંસ્થા)માં પેસતા દોષોની શુદ્ધિ તથા સભ્યવૃદ્ધિ દ્વારા પુષ્ટિ કરવી. ૨. વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનું ઘડતર કરવું. ૩. સંસ્થાઓમાંથી નીકળેલાં છતાં સંસ્થાઓને નુકસાન ન કરનારાં તત્ત્વોનું અનુસંધાન રાખવું અને સુસંસ્થાઓથી અલગ થઈ એમનો વિરોધ કરી નુકસાન કરનારાં તત્ત્વો સામે સાવધાની રાખવી અને રખાવવી. ૪. અનિચ્છનીય વ્યક્તિઓ (દાંડ તત્ત્વો, સ્થાપિત હિતો, માથાભારે વ.) તથા અનિષ્ટકારી સંસ્થાઓ (હિંસાવાદી, ઝામવાદી, મૂડીવાદી, સરમુખત્યારવાદી)ની પ્રતિષ્ઠા તોડવી અને સુસંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા આપવી. ૫. સુસંસ્થાઓનું સ્થાન જે જે સ્થળે હોવું ઘટે તેના કરતાં આગળનું સ્થાન ભોગવતી હોય તેને પાછળ પાડી યથાસ્થાને ગોઠવવી, અને તે ગોઠવતી વખતે કાર્યક્ષેત્ર અને વ્યક્તિઓનો યોગ્ય ફેરફાર કરવો પડે તો કરવો તથા નવી સંસ્થાઓ જીભી કરી તેમને યોગ્ય કાર્ય સોંપવું પડે, ટૂંકું કાર્યક્ષેત્ર હોય ત્યાં વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર કરવું પડે તો તે બધું સંસ્થાઓ વાટે કરાવવું. આ બધું થશે તો આજના યુગે સર્વાંગી ક્રાંતિ અને સર્વાંગી અનુબંધ થઈ શકશે. તા. ૨૫-૭-૬૧

૩

અનુબંધ વિચારનાં પાસાંઓ

૧. અનુબંધના દરેક પાસાં એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. ૧. જે પુષ્ટિ સાથે શુદ્ધિ હશે તો જ સમાજનું ઘડતર થઈ શકશે, એટલે શુદ્ધિ સતત ચાલુ રહે, પણ તે સંસ્થા દ્વારા સામુદાયિક રીતે થાય, કાંતો સંસ્થાના અનુસંધાનમાં થાય. ૨. વ્યક્તિ ઘડતરની જેમ સમાજ ઘડતર સુસંસ્થાઓ દ્વારા થાય. ૩. સમાજ ઘડતર માટે સંસ્થાઓને પકડશો કે તરત સવાલ જીભો થશે, સંસ્થાઓથી

બહાર રહેલી વ્યક્તિઓ અગર તો સંસ્થામાંથી નીકળીને નવો વાડો ઊભો કરવા મથતી વ્યક્તિને માટે શું કરવું ? તેમાં કાળજી એ રાખવાની છે કે જે વિભૂતિ છે, જેના દ્વારા સર્વ સામાન્ય પ્રજનું હિત થતું હોય તો તેનો વિરોધ ન કરવો, તેમજ કોઈ વ્યક્તિ સંસ્થામાંથી નીકળીને નવો વાડો ઊભો કરવા ન મથતી હોય તેનો સૈધ્ધાંતિક રીતે હળવો વિરોધ કરવો; પણ જે વ્યક્તિ સંસ્થામાંથી નીકળીને સત્તા, ધન, પ્રતિષ્ઠાનો વ્યક્તિગત કે કોમગત, સંપ્રદાયગત સ્વાર્થ સાધવા નવો વાડો ઊભો કરે છે; તેનો સખત વિરોધ કરવો. જેમ ભ. મહાવીરના શિષ્ય જમાલિ છૂટા પડ્યા, પણ નવો વાડો ઊભો ન કર્યો, તે માટે ભ. મહાવીરે હળવો વિરોધ કર્યો, પણ ગોશાલકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે નવો વાડો ઊભો કર્યો, તેનો સખત વિરોધ કર્યો. ૪. પ્રતિષ્ઠા લાયક વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા આપવી પણ અપ્રતિષ્ઠા લાયક વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા તોડવી, તેને પ્રતિષ્ઠા ન આપવી; એટલું થશે તો સુસંસ્થાઓનું બળ વધશે અને સમાજનું ધકતર થશે. ૨. અનિચ્છનીય વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓને પ્રતિષ્ઠા મળવાના કારણો— ૧. સલાઓમાં આગળનું સ્થાન અપાય. ૨. તે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે સાધુસંતો સાથે ફરે તે વખતે કાળજી ન રાખવામાં આવે તો. ૩. અપ્રતિષ્ઠા લાયક વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓના લેખો, લાષણોમાં પ્રતિષ્ઠા અપાય, અગર તો નાની તખતી મૂકાય તો.

તા. ૧-૮-૧૧

૪

અનુબંધ વિચારનાં પાસાંઓ

૧. વિશ્વનો અનુબંધ જોડવા માટે ૪ વસ્તુઓ લેવી—વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિ. આ ચારેમાં જેનું સ્થાન જ્યાં જ્યાં છે, તેને ત્યાં ત્યાં જોડવવાથી જ આ જગત્ત વ્યવસ્થિત અને શાંતિથી

રહી શકે. બગડેલા અને તૂટેલા અનુબંધોને યોગ્ય રીતે નહિ સુધારવા સાંધવા કે ગોડવવાથી જગતની વ્યવસ્થા બગડે છે, તેનું ફળ બધાયને ભોગવવું પડે છે. એટલા માટે જ અનુબંધ વિચારધારામાં પાંચમું પાસું લીધું છે. ‘જે વ્યક્તિ કે સંસ્થાનું સ્થાન ચાલી ગયું હોય, ક્ષેત્ર ટૂંકું થઈ ગયું હોય તો પાછળ સ્થાનને યોગ્ય અને ટૂંકા ક્ષેત્રને યોગ્ય વ્યક્તિ કે સંસ્થાને પાછળ ખસેડવી અને તેના ક્ષેત્રને ટૂંકું કરવું જોઈએ. ૨. આપણે અનુબંધમાં ચાર સંસ્થાનો ક્રમ આ પ્રમાણે રાખ્યો છે ૧. ધર્મસંસ્થા (સાધુસંન્યાસી સંસ્થા), લોકસેવક સંસ્થા (સાધક સાધિકા સંસ્થા), લોકસંસ્થા અને રાજ્ય સંસ્થા. આજે ધર્મસંસ્થાઓ ટૂંકી અને પાછળ પડી ગયેલ છે. લોક સેવક સંસ્થાના હાથમાં રાહતનું કામ આવેલ છે. લોકસંસ્થાનો કોઈ અવાજ નથી, રાજ્યસંસ્થા જલોદરના રોગીની જેમ ખૂબ ફૂલી ગયેલી છે. (હેલમાછલીના પેટની જેમ રાજ્યના પેટે બધાં ક્ષેત્રો ભરી લીધાં છે.) ત્યાં યથાયોગ્ય સ્થાન અને ક્ષેત્ર અપાવવા પડશે. ૩. રામયુગે રાજ્ય-ઉપર લોકસેવકોનો અંકુશ હતો ખરો, પણ લોકોનું ઘડતર વ્યવસ્થિત નહોતું થયું, એને લીધે ત્રણેયનું યથાયોગ્ય સ્થાન હોવા છતાં ધોખીને ને સમજાવવા કોઈ નહોતું ગયું. કૃષ્ણયુગે બ્રાહ્મણો (લોકસેવકો) રાજ્યાશ્રિત થઈ ગયા હતા, એટલે રાજ્ય સંસ્થા આગળ આવી ગઈ અને લોકસેવક સંસ્થા પાછળ રહી ગયેલ. ભ. બુદ્ધ-મહાવીર વખતે રાજ્યસંસ્થા કરતાં ધર્મ (સાધક) સંસ્થાની મહત્તા વધી, તેથી લોકા ખેંચાયા, રાજ્યો ખેંચાયા અને તેથી બ્રાહ્મણો પણ ખેંચાયા. બ્રાહ્મણોએ શ્રમણોનો તે વખતે ખૂબ વિરોધ કર્યો, પણ ફાવ્યા નહીં, કારણ કે લોકો અને રાજ્યો, સાધકો શ્રમણોના પક્ષમાં હતા.

તા. ૮-૮-૬૧

અનુબંધ વિચારનાં અંગો

૧. અનુબંધ વિચારના ચાર અંગો આજના યુગે આ રીતે વિચારવાં પડશે: ૧. જનસંગઠન (ગ્રામસંગઠન, નગરમાં માતૃસંગઠન અને મધ્યમવર્ગ-મજૂરસંગઠનો), ૨. રચનાત્મક કાર્યકરોનું સંગઠન, ૩. રાજ્યસંગઠન (દેશમાં કોંગ્રેસ અને દુનિયામાં યૂનો) અને ૪. ક્રાંતિપ્રિય સાધુ વર્ગ. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં સાધુસાધ્વી અને ગૃહસ્થ સાધક-સાધિકા એ બન્નેને સાથે લીધા છે, એ દૃષ્ટિએ લોકસંસ્થા, ધર્મસંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થા એ ત્રણ અંગો થાય છે; પણ આજે ચાર અંગો લેવાં પડશે. ૨. આજે દુનિયામાં વ્યવસ્થિત અને અસરકારક કામ કરનારી રાજ્યસંસ્થા છે. એનાં પણ અનેક સંગઠનો છે. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સત્ય-અહિંસાની દિશામાં જોણે પહેલાં કામ કર્યું છે, અને કરી શકે તેવી દેશમાં સંસ્થા છે— કોંગ્રેસ અને દુનિયામાં છે યૂનો (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા). એ બન્નેની સાથે બાકીની ત્રણ સંસ્થાઓનો અનુબંધ જોડવો પડશે, તે માટે પહેલાં રાજ્યસંસ્થાઓને લઈને ઘડતર કરવું પડશે; અને ઘડતર વખતે અનુબંધના પૂર્વોક્ત બધાં પાસાંઓનો વિચાર કરવો પડશે. જો આ રીતે રાજ્યસંસ્થાનું ઘડતર નહિ થાય તો તે બાકીની ત્રણ સંસ્થાઓના કામમાં ડગલે ને પગલે ડખલ કરશે, ત્રણેયના ક્ષેત્ર અને સ્થાનને કબ્જે કરશે, તે આ સંસ્થાઓને જ ભારે પડશે. સામ્યવાદી, તોફાનવાદી, હિંસાવાદી, ક્રામવાદી કે મૂડીવાદી બજો જો ધસી આવ્યા તો સમાજ વ્યવસ્થાને વેર વિખેર કરી નાખશે, મોટામાં મોટા ક્રાંતિકારનું પણ તે વખતે નહિ ચાલવા દે; સંસ્થાનવાદની પકડથી વિશ્વ મુક્ત નહીં થાય, ભારતમાં ત્યાગપ્રધાન સંસ્કૃતિને બદલે ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિ અડો જમાવી લેશે; પંચશીલના ભુકકા બોલાવી દેશે; યૂનો જેવી આંતર્રાષ્ટ્રીય રાજ્ય સંસ્થામાં પણ

પક્ષપાત કે સત્તાવાદ વધતો જશે, એટલે કોંગ્રેસના માધ્યમથી ત્રણેય સંગઠનોને યુનો સુધી પહોંચીને અહિંસા, સત્ય, ન્યાયથી અવાજ કાઢવો હશે તો તે માટે કોંગ્રેસની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ બંને કરવાં પડશે.

તા. ૧૫-૮-૬૧

૬

અનુબંધ વિચારમાં રાજકીય સંસ્થાઓનું સ્થાન.

(૧) અનુબંધ વિચારમાં આમ તો રાજકીય સંસ્થાનું સ્થાન છેલ્લું છે. પણ આજે સમગ્ર વિશ્વમાં રાજકીય સંસ્થાઓએ આગળનું સ્થાન લઈ લીધું છે. ગંદકી જ્યાં વધારે હોય એને પહેલાં દૂર કરવી, નહિતર ભયંકર અનર્થો થાય, એ દૃષ્ટિએ રાજ્ય સંસ્થાઓમાં અનિષ્ટો વધારે હોઈ, એનું નિવારણ કરવા માટે સૌથી પહેલાં ચક્રવર્તી પડશે. તેને માટે અનુબંધ વિચારધારામાં ઉપાય છે—સારી સંસ્થાઓનું ઘડતર અને તેમને કાર્યક્રમો આપવા. તે કાર્યક્રમો પાંચ છે— ૧. જગતમાં જે કાંઈ સારું છે, એમનું કાંઈપણ બાકી ન રહી જાય, તે રીતે સંકલિત કરવું. ૨. એમાં નબળું ન પેસી જાય, તેની કાળજી રાખવી. ૩. યથાયોગ્ય જોડાણની ગતિ અટકી ન જાય, તેનું અનુબંધ સાતત્ય રાખવું. ૪. વ્યક્ત જગત અને અવ્યક્ત જગત બંનેનો તાજો મેળવવો. ૫. વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિ એ ચારેયને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-ભાવની કસોટીએ કસી કસીને એમના સ્થાનોનો વિવેક કરવો. (૨) આ પાંચેય કાર્યક્રમો ઉપર વિચારી રાજકીય ક્ષેત્રમાં દેશમાં કોંગ્રેસ અને દુનિયામાં યૂનો એ બે સંસ્થાઓને ટેકા આપીએ છીએ. એનાં કારણો— ૧. કોંગ્રેસ દ્વારા વિશ્વના રાજકારણની શુદ્ધિ કરાવવી છે. ૨. કોંગ્રેસની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ સતત ન થાય તો જનસંગઠન, જનસેવક સંગઠન અને સાધુસંસ્થા ઉપર એ ચઢી બેસશે, અને જે ક્રાંતિનું કામ કરવું છે, તે અટકી

જશે. અશુદ્ધ અને અપુષ્ટ કોંગ્રેસ આંતર્રાષ્ટ્રીય રાજકારણની શુદ્ધિ કરી શકશે નહીં. ૩. સામ્યવાદ અને મૂડીવાદનો મોટો ભય ઊભો છે. મૂડીવાદ તો લોકશાહી પંખ નીચે છે, એટલે કદાચ ખાળી શકાશે, પણ સામ્યવાદ, જે વ્યાપક ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પાયા વગરનો છે, તે ભયંકરતા જ સર્જશે, માટે ત્યાં કોંગ્રેસની જરૂર રહેશે. ૪. પંચશીલના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવા માટે જે કોલંબોમાં પરિષદ ભરાઈ હતી, તેનો જ વિચાર કરવા અફ્રોએશિયાઈ પરિષદ ભરાઈ ગઈ; પણ આફ્રિકાના નાનાં રાજ્યો વ્યવસ્થિત ન થાય ત્યાં મુઘી એશિયા-આફ્રિકામાં પંચશીલ સક્રિય બની શકશે નહીં. યૂનો દ્વારા પંચશીલને ત્યારે જ સક્રિય બનાવી શકાય, જ્યારે બ્રિટિશ કોમન વેલ્થ યૂનો વ. સાથે સંબંધ રાખવા છતાં સક્રિય તટસ્થ રહીને તેની શુદ્ધિ, પુષ્ટિ કરી શકીએ, પ્રેરણા આપી શકીએ, અને એ કામ કોંગ્રેસ પાસેથી બીજાં ક્ષેત્રો લઈને માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રમાં પાવરધા બનાવવાથી જ કોંગ્રેસ કરી શકશે. તા. ૨૨-૮-૬૧

૭

અનુબંધ વિચારધારામાં રાજકીય સંસ્થાઓનું સ્થાન

(૧) વિશ્વની રાજકીય સંસ્થાઓમાં કોંગ્રેસનું અન્યેક સ્થાન છે. કોંગ્રેસમાં કેટલીક ખૂબીઓ છે અને ખામીઓ પણ છે. સન ૧૮૫૭ના બળવા પહેલાં ભારતમાં પરતંત્રતા દૂર કરવાના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રસંગો બની ગયા. ૧૮૫૭ પછી આખા દેશમાં એક મોબીલ આર્મી. સૌને અધિકાર માગવા માટે હિંસા સિવાય કોઈ રસ્તો જડતો ન હતો. ૧૮૮૫માં દાદાભાઈ નવરોજીના હાથે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો પાયો નંખાયો; એમણે કહ્યું કે “આપણે શાંતિમય બંધારણીય રીતે સ્વરાજ્ય મેળવવું છે.” એની પાછળ પાસીધર્મના યુદ્ધ અને શસ્ત્ર બહિષ્કારના સંસ્કારો હતા. પણ હજી સ્વરાજ્ય વિષે બહુ જ

અસ્પષ્ટતા હતી. તે વખતે કોંગ્રેસમાં ત્રણ પ્રકારની નેતાગીરી હતી. ૧. ધાર્મિક તત્ત્વવાળા (લાલા લજપતરાય, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ અને માલવીયાજી વગેરે)ની. ૨. વિનીત લોકો (જેમાં સપ્ત જ્યકર વગેરે વકીલ લોકો)ની. ૩. ઉદામવાદી લોકો (બંગાલ અને મહારાષ્ટ્રનો પાલ, તિલક, ગોખલે વગેરે)ની. આ ત્રણના મિશ્રણથી કોંગ્રેસનો પાયો ઘડાયો. ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ કરીને આવ્યા હતા. ગોખલેજીએ ગાંધીજીનું અનુસંધાન કોંગ્રેસ સાથે કરાવી આપ્યું. ગાંધીજીના તપ-ત્યાગ-બલિદાનના કાર્યક્રમોમાં લોકો રસ લેવા લાગ્યા; એ રીતે ગાંધીજી આગળ આવ્યા. કોંગ્રેસ ચમકી, વિશ્વ ફલક સામે હોવા છતાં શરૂઆતમાં તો ભાષણો અને ઠરાવો જ કરવામાં આવ્યા; પછી ગાંધીજીએ આશ્રમ સ્થાપી કેટલાંક ભાઈબહેનોને વ્રતબદ્ધ કર્યાં. કોંગ્રેસમેનો માટે ૧૯ રચનાત્મક કાર્યક્રમો મૂક્યા, સંગઠનો અને સત્યાગ્રહો દ્વારા લોકઘડતરનું કામ થયું. કોંગ્રેસનું કાર્યક્ષેત્ર ભલે ભારત બન્યું હોય, પણ એના કાર્યને વિશ્વનો ટેકો મળ્યો. કોંગ્રેસ દેશનું જ નહીં, દુનિયાનું શાંતિમય બંધારણીય બળ બન્યું. (૨) અહિંસક સમાજ રચનાની દિશામાં આગળ ધપી શકે એવી ઘડાયેલી સંસ્થા કોંગ્રેસ છે. આજે એ નબળી પડી છે, એને સબળ બનાવવાના ત્રણ ઉપાયો છે— ૧. મત વિષે નિશ્ચિત કરવી. ૨. ક્ષેત્રો જુદાં જુદાં લોક સંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનોને વહેંચીને એક માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રનો જ બોલો એના ઉપર રહેવા દેવો. ૩. જુદાં જુદાં ગ્રામ અને નગરના નૈતિક જનસંગઠનો ઊભાં કરી લોકશાહી રાજ્યમાં દંડશક્તિ કરતાં જનશક્તિનું બળ વધારવું. આ ત્રણે ઉપાયો નહીં થાય તો કોંગ્રેસ સિદ્ધાંતોથી ચલિત થઈ સત્તા માટે બાંધછોડ કરશે. અને જનશક્તિને નામે ટોળાંશાહી અને આણુ ઘડ લોકો કોંગ્રેસમાં પેસી જશે. એના ઉપર નૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક અંકુશ નહીં હોય તો એમાં શુદ્ધિનું કાર્ય થવાનું નથી, અશુદ્ધ સાધનોથી સત્તા મેળવી કે ટકાવી રાખી ખીજ પક્ષોની જેમ

આ પોતાનું સ્વત્વ ખોઈ બેસશે. એટલા માટે કોંગ્રેસની સાથે પૂરક બળ (જનસંગઠન) અને પ્રેરક બળ (જનસેવક સંગઠન) નો અનુબંધ વહેલી તકે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓએ જોડી દેવો જોઈએ. ક્રાંતિ પ્રિય સાધુઓ અને લોક સેવકોની જવાબદારી છે કે તેઓ આ બધી સંસ્થાઓનું ઘડતર અહિંસા સત્ય ન્યાયની દિશામાં કરે.

તા. ૨૯-૮-૬૧

૮

અનુબંધ વિચારધારામાં જનસંગઠનોનું સ્થાન

(૧) અનુબંધ વિચારધારાના ૪ અંગોમાં પાયાનું અંગ જનસંગઠન છે. આજે રાજ્ય સંસ્થાએ ચારે બાજુથી લીડો લીધો છે, એને નાથવા માટે આશાપ્રદ બળ જનસંગઠન છે. જનસંગઠનોમાં સૌથી પહેલાં ગામડું લેવું પડશે; કારણ કે ગાંધીજીએ સૌથી પહેલાં રાજ્યને પકડીને એમાં શુદ્ધિ કરી, છેલ્લે સેવકસંગઠનની વાત કરી; પણ તેની સાથે લોકોનું સંગઠન ન હોય તો આખી દુનિયાને ભારત ન પહોંચી શકે. કોંગ્રેસ યૂનો કરતાં શક્તિશાળી બની શકે, જો લોકસંગઠનો એમાં પૂરક બને, બીજા દેશો કરતાં ભારત કૃષિ પ્રધાન દેશ છે, સંખ્યા બળ પણ ચીન પછી ભારતમાં છે; જનસંગઠનને અવકાશ પણ ભારતમાં વધારે છે. ભારતનું એકમ, લોકશાહીનું મૂળ, કોંગ્રેસનો આત્મા, ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક ગામડું છે. બ્રિટિશ શાસન પછી ગામડું યંત્રો અને પાશ્ચાત્ય ભોગવાદની ધમાલમાં ચુંથાઈ ગયું છે, વેરવિખેર થઈ ગયું છે. હવે ફરીથી એ તરફ ધ્યાન આપવું પડશે. (૨) ગામડામાં ૫ તત્ત્વો પડેલાં છે— ૧. સરળતા વધારે છે, ૨. જનસંખ્યા વધારે છે, ૩. પ્રકૃતિની નજીક છે. ૪. ખોરાક, પોશાક વગેરેની સામગ્રી જીવનની જરૂરીયાતો શ્રમ અને ભૂમિ છે, ૫. ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિચાર ગામડાના

દિલમાં છે. મ. ગાંધીજીએ ગામડાઓમાં જે પ્રયોગો કર્યા તેમાં સફળ થયા. (૩) રામના ૧૪૪વર્ષના વનવાસમાં ગામડાંઓ અને વનવાસીઓનો વધારે સંપર્ક થયો, તેમણે પ્રેમ અને સેવા આપી. વાનરજાતિએ સાંસ્કૃતિક યુદ્ધમાં સહયોગ આપ્યો. ૪. ભ. કૃષ્ણે સરમુખત્યારશાહી તત્ત્વો સામે નેસડામાં રહેનારાં ગોપ ભાઈબહેનોને પ્રેમતત્ત્વ પાઠને તૈયાર કર્યા અને તેમના સહયોગથી વિજય મેળવ્યો. ૫. ભ. મહાવીર છુદ્ધના યુગમાં સાધુઓ ગામડે-ગામડે પગપાળા ફરતા હતા, તેથી લોકોમાં નવું જ્ઞેમ આવ્યું, લોકભાષામાં ધર્મ તત્ત્વો ગ્રામોએ પીધાં. ૬. સાધુસંન્યાસીઓ, બ્રાહ્મણો, વસવાયાઓ, ઠાકુરો, વાણિયાઓ વ. બધાયને ગામડાં પોષે છે. પોતે ભૂખ્યા રહી વિશ્વને પોષનાર ગામડામાં બે ખામીઓ છે—૧. રૂઢિચુસ્તતા અને ૨. દુનિયાના પ્રવાહોની અણસમજ. આ જાણુપો એના નૈતિક સંગઠનો હોય તો જ પુરાય, અને એની ખૂબીઓ બહાર આવે. દાંડતત્ત્વો, લાંચિયા અમલદારો, શોષક મૂડીવાદીઓ વ. ની સામે ગ્રામસંગઠન હોય તો અહિંસક પ્રતીકાર કરીને એમનાં અનિષ્ટોને નોકારો આપી શકે અને રાજ્યની શુદ્ધિ કરી શકે, કોંગ્રેસનું પૂરક બનીને તેને વિશ્વ સુધી પહોંચાડી શકે.

તા. ૧૯-૯-૬૧

૯

અનુબંધ વિચારધારામાં જનસંગઠનોનું સ્થાન

(૧) ભારતના ગામડાંમાં ૫ તત્ત્વો પડેલ હોવા છતાં, ગામડાંઓની બહુસંખ્યક પ્રજા વેરવિખેર હોઈ, એમનું વ્યવસ્થિત સંગઠન નથી, એટલે જ અહિંસક રીતે ગામનું સર્વાંગી રક્ષણ કરી શકતા નથી. ૨. ચૂંટણીમાં બહુમતિ ગામડાની હોવા છતાં વ્યવસ્થિત સંગઠન ન હોવાને લીધે કોંગ્રેસ ઉપર એનું વજન પડતું નથી અને વજન વગર કોંગ્રેસની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, લોકશાહીનું અસલી

બળ પ્રક્ટી શકતું નથી. એથી કરીને આંતર્રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં એ અસરકારક કામ કરી શકતી નથી, રાષ્ટ્રમાં ઘણા વિરોધી અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિરોધી પક્ષોની સામે કોંગ્રેસ નિશ્ચિંત રહી શકતી નથી, મત મેળવવા માટે સિધ્ધાંતમાં બાંધછોડ કરી બેસે છે. ગ્રામસંગઠન જે સામાજિક આર્થિક ક્ષેત્રે સ્વતંત્ર રહે અને રાજકીય ક્ષેત્રે કોંગ્રેસનું માતૃત્વ સ્વીકારે તો ગામડું કોંગ્રેસને ઘડી શકે અને ગ્રામલક્ષી બનાવી શકે. ૨. ભૂતકાળમાં ગામડું અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, શિક્ષણ-સંસ્કાર, આરોગ્ય, ન્યાય અને સુરક્ષા એ સાતેયમાં સ્વાવલંબી હતું, પણ આજે શહેરો દ્વારા આર્થિક શોષણ અને સરકાર દ્વારા શિક્ષણ, રક્ષણ, ન્યાય અને આરોગ્યનું કામ ચાલે છે. ૪. નદી સમુદ્ર સાથે અનુસંધાન કરવા માટે પહેલાં નદ અને અખાતમાં મળે છે, તેમ ગામડાનું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન કરવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથે, પ્રાયોગિક સંઘ સાથે અને પછી સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા(યૂનેા) સાથે મળે, એ રીતે વિશ્વ સુધી ગામડું પોતાનો અવાજ પહોંચાડી શકે. ૫. ગ્રામસંગઠનને કોંગ્રેસ સાથે રાજકીય માતૃત્વ સંબંધ શા માટે ? એનો સચોટ જવાબ એ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિનું તત્ત્વ વિશ્વ સુધી પહોંચાડવા માટે કોંગ્રેસ જ માધ્યમ બની શકે; બીજું શુદ્ધ અહિંસક સાધનો દ્વારા જનતાએ વિશ્વક્રાંતિ કરવી હોય તો રાજકીય ક્ષેત્રે કોંગ્રેસનું માતૃત્વ ગ્રામસંગઠને સ્વીકારવું જોઈએ. પણ ગ્રામસંગઠન અને કોંગ્રેસ બન્નેની નિષ્ઠાનો સવાલ આવે ત્યાં મુખ્ય નિષ્ઠા ગ્રામસંગઠન ઉપર રહેશે, કારણ સરકાર કરતાં જનતા મોટી છે; ભલે આજે એ જનસંગઠનની અસર ઓછી હોય, ઘડતર ઓછું થયું હોય, છતાં એને મહત્ત્વ આપવું પડશે. નૈતિક-સાંસ્કૃતિક માતૃત્વ પ્રાયોગિક સંઘનું અને આધ્યાત્મિક માતૃત્વ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓનું રહેશે. ૬. ગામડાનું શોષણ મટાડવા માટે સહકારી મંડળીઓ અને એમાં ગ્રામસંગઠનનું પ્રતિનિધિત્વ રહે, શહેરોને ગામડાના પોષક બનાવવા માટે શહેરોમાં

માતૃસમાજને અને વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ ઊભા કરવા જોઈએ. આ રીતે ગામડાની ખામીઓ દૂર કરી, ગ્રામસંગઠનો દ્વારા વિશ્વ-વિચાર ગામડાઓએ કરવો જોઈએ. તા. ૨૬-૯-૬૧

૧૦

અનુબંધ વિચારધારામાં જનસંગઠનોનું સ્થાન

૧. વિશ્વનું કેન્દ્ર ભારત છે અને ભારતનું કેન્દ્ર ગામડું છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ વિશ્વને એક કરવું હોય તો એની સામગ્રી ગામડામાં પડી છે. ગાંધીજીએ ગામડા અને શહેરની અધવચ્ચે રહેવા છતાં ગામડાને લક્ષમાં રાખ્યું. ખાદી-ગ્રામોદ્યોગો અને સ્વદેશી વ્રત ગામડાની સાથે અનુબંધની દૃષ્ટિએ જ ગોઠવ્યાં હતાં. ૨. હિંદુધર્મની જે કૌટુંબિક ભાવના છે, તે હજીય ગામડામાં પડી છે. ગમે તે જ્ઞાતિ, વર્ણ, ધર્મ કે દેશનો માનવ હશે તેની સાથે ગામડાના લોકો કૌટુંબિકભાવે વર્તે. જૂનાવખતમાં ન્યાતજ્ઞતાના ભેદો ગામડામાં એટલા બધા પજવતા ન હતા. હવે સત્તા અને મૂડીની પકડવાળા લોકોની નેતાગીરી અને સ્વાર્થને લીધે અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો પ્રશ્ન જટિલ બની જાય છે. અનુભવે એમ જણાય છે કે કાંતો રાજકીય દૃષ્ટિએ નવ્યબૌદ્ધો બનાવી, કાંતો સંપ્રદાય કે સંખ્યા વૃદ્ધિને લોભે ધસાઈ બનાવી અગર તો વટાળવૃત્તિથી ધર્માંતર કરાવી, કાં તો સ્થાપિત હિંતોએ પોતાની નેતાગીરી ચાલુ રાખવા માટે હરિજનો પ્રત્યે ઘૃણાભાવને ઉત્તેજને ગામડામાં અનેક ભાગલા પાડ્યા છે. નાતજ્ઞતાના ભેદોથી પર અને નૈતિક પાયા ઉપર શુદ્ધ ગ્રામસંગઠનો રચાય અને જૂની નેતાગીરીને સુધારીને અગર ખેસવીને નવી નેતાગીરી દાખલ કરાય તો આ બધી બધીઓ દૂર થઈ શકે. ૩. માત્ર ગ્રામસંગઠનો ઊભાં કરવાથી કામ નહીં પડે, ગામડાના સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય વ. ક્ષેત્રોના એકેએક

પ્રશ્નો લેવા પડશે. સર્વાંગી દષ્ટિવાળા લોકસેવકો દ્વારા શિક્ષણ સંસ્કાર અપાવીને ગ્રામીણ જનમાનસને ઘડવું પડશે. શરૂઆતમાં જૂના સંસ્કારોને આંચકો લાગશે. પછી થોડાક લોકો તૈયાર થશે, સમાજને ધીમે ધીમે આ વાતની ઘેડ બેસશે, કાર્યકરોને પણ આ વાત ગળે ઉતરતી જશે. ૪. ગામડામાં સ્વભાવિક રીતે હિંદુમુસ્લિમ કુટુંબોમાં પ્રેમ હોય છે, પણ કેટલાક કહેવાતા ધર્મગુરુઓ પોતાના અનુયાયીઓને બહેકાવીને આ ભેદ પડાવે છે. જે ગ્રામસંગઠનો દ્વારા ગામમાં કૌટુંબિક ભાવના કેળવાય અને તિરસ્કૃત ગણાતા કુટુંબોને ઉચ્ચ ગણાતા કુટુંબો તરફથી હુંફ મળે તો ધર્મગુરુઓ આવું સાહસ ન કરી શકે. ૫. શહેરોમાં આજે જે આંતર્જાતીય અને આંતર્ધર્મીય લગ્નો થાય છે, તેની પાછળ રૂપ, અર્થ અને બુદ્ધિની દષ્ટિ પ્રાયઃ હોય છે, તે સાચા પ્રેમલગ્ન હોતા નથી, પણ ગામડામાં નિખાલસ પ્રેમલગ્નો થયાં તે સંસ્કૃતિ ઘડતર માટે થયાં હતાં, એટલે પાયામાં જ નાતબતના ભેદ રહિત ગ્રામસંગઠનની વાત મુકાશે તો તેના દ્વારા વિશ્વના બીજા ખંડોમાં સાચું લોકસંગઠન થઈ શકશે.

તા. ૩-૧૦-૬૧

૧૧

ગ્રામસંગઠનની આર્થિક સામાજિક નીતિ

૧. આજના અર્થશાસ્ત્રીઓની પ્રાયઃ એ જ દષ્ટિ છે કે વધારે કેમ પેદા કરવું, વધારે કેમ વાપરવું? પણ ગામડાની અર્થનીતિમાં પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુ પેદા થાય અને યોગ્ય વિનિમય થાય, એ વસ્તુ છે. ગામડાના ખેડૂતો એમ જ વિચારે છે કે આપણે એકલા નથી, આખું ગામ છે, ખેડૂત ખેતરમાં બી વાવવા જતાં કહ્યા કરે છે કે આ અનાજમાં સંતસતી, જોગી, જતી, પશુપંખી, ભૂખ્યામાણસ વગેરે બધાનો ભાગ છે, કારણ કે બધાના પુરુષાર્થ

(યજ્ઞ)થી વરસાદ પડે છે. વરસાદ ન પડે ત્યારે ગામડાના બધા લોકો મળીને પ્રાર્થના કરતા હોય છે. ૨. અન્ન, વસ્ત્ર, વસાહત આ ત્રણેયમાં ગામડું સ્વાવલંબી થાય, ચોમાસા ઉપરાંત કુરસદના સમયે તેઓ કાંતણુ-વણાટકામ, મકાન બાંધવાનું કામ વગેરે કરતા હોય છે. જોકે તેમની આ અર્થનીતિ ગામ સુધી જ છે. વિશ્વની સાથે સાંકળેલ નથી. ૩. ખેડૂત, પશુપાલક અને ગ્રામોદ્યોગી મજૂરોના સંગઠનો નીતિના પાયા ઉપર ઊભાં કરવાં અને આર્થિકક્ષેત્રમાં જ્યાં લોભના પ્રસંગો આવે ત્યાં ડગવા ન દેવા. ભાવનિયમન કરી આર્થિક પ્રલોભન ઉપર સ્વેચ્છિક અંકુશ મૂકાવવો. ૪. ત્રણે સંગઠનોમાં ૧૦ ટકા વ્યાપારી અને બુદ્ધિજીવી લોકોને લેવા, પરંતુ એમનો વિરોધી ધંધો ન હોય ૫. ગામડામાં કાચામાલનું રૂપાંતર થઈ શકતું હોય તો ત્યાં સહકારી ધોરણે કરવાની પ્રક્રિયા ઊભી કરવી. રાષ્ટ્રની અર્થનીતિ યંત્રો અને શહેરોને જોઈને નહીં પણ ગામડાને લક્ષમાં રાખી ગ્રામોની રોટી-રોજ સહકાર કે સંગઠન ઉપરથી ઘડાય. અર્થમંત્રી ગામડાનાં સંગઠનોને પૂછવા આવે કે અર્થનીતિ કેવી ઘડવી છે? જ્યારે આજે આયોજન અને શ્રમમંત્રી શહેરના શ્રમિકો અને યંત્રો ઉપરથી જ રાષ્ટ્રની અર્થનીતિ ઘડે છે; એ બરાબર નથી. ગ્રામસંગઠનની અર્થનીતિ સમસ્વાવલંબન પ્રમાણે ઘડાવી જોઈએ. ૬. ગ્રામસંગઠનની સામાજિક નીતિમાં પૈસાને આધારે સમાજમાં કોઈને પ્રતિષ્ઠા ન અપાય, પણ સંયમશીલ અને ચારિત્ર્યને આધારે પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈએ. સમાજનો સાચો સભ્ય અતિખર્ચ કરનાર કે અનીતિથી કમાનાર નથી. પરંતુ સંયમ અને સાદાઈથી રહેનાર છે. સમાજમાં સૌને વિકાસની સમાન તક મળે, જાંચનીયના ભેદો ન રહે. જુદા જુદા ધર્મ-જ્ઞાતિના લોકો રોટી ખેટી વ્યવહાર દ્વારા નજીક આવે. આખું ગામ એક કુટુંબ બની વાત્સલ્ય દ્વારા હૃદયથી નજીક આવે, એ ગ્રામસંગઠનની સામાજિક નીતિ છે.

તા. ૧૦-૧૦-૬૧

ગ્રામ સંગઠન દ્વારા મૂલ્ય પરિવર્તનની પ્રક્રિયા

૧. અહિંસક ક્રાંતિના આપણે ત્રણ વાહન ગણીએ છીએ— ગામડું, માતૃજાતિ અને પછાત વર્ગો. જો આપણે એમને અહિંસક ક્રાંતિના વાહનો બનાવવા હોય તો રોટી, રોજ, ન્યાય, રક્ષણ અને શિક્ષણની નિશ્ચિંતતા આપવી જોઈએ. આ ત્રણે વર્ગના લોકોને રોંચા, નીચા, અલણ કે ગમાર સમજીને સમાજે વચગાળામાં અવગણ્યા છે, એટલા માટે જ મ. ગાંધીજીએ આ ખોટાં મૂલ્યોને પલટાવવા માટે પાંચ વાર આમરણ અનશન કર્યાં, મુનિશ્રી સંત-બાલજી મહારાજે ત્રણ વખત આમરણ અનશન આદરીને ખેડૂત, ગામડાં અને માતૃજાતિને નિશ્ચિંતતા અપાવી. (૨) ગ્રામોને ક્રાંતિનાં વાહક બનાવવા તથા નિશ્ચિંતતા અપાવવા માટે જુદાં જુદાં મંડળો હોવાં જોઈએ, જેથી એમનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ખીલે, એમનાં હિતો જુદાં હોઈ પ્રશ્નો ગૂંચવાય નહીં, છતાં એકબીજાનાં પરસ્પર પૂરક બને તે માટે એ ત્રણેને પ્રાયોગિક સંઘના સંચાલન નીચે રાખવા માગીએ છીએ, જે લવાદી દ્વારા ઝઘડા પતાવે, તેથીયે ન પતતા હોય તો શુદ્ધિપ્રયોગ દ્વારા નૈતિક, સામાજિક દબાણ લાવીને પણ અહિંસક ઢબે પ્રશ્નો પતાવે; તો જ મૂલ્ય પરિવર્તન થઈ શકશે. ૩. ઉત્પાદક અને ઉપભોક્તા બન્નેને પરવડે તેવા નૈતિક ભાવો રાખ્ય કે સમાજ દ્વારા બાંધી આપવા, ૪. આ ત્રણે મંડળોનું નૈતિક પ્રતિનિધિત્વ સહકારી પ્રવૃત્તિ અને પંચાયત તથા શિક્ષણ-ન્યાયના ક્ષેત્રમાં રહે. સહકારી મંડળોઓમાં ફરજિયાત બચત (નિશ્ચિંતતા માટે) દાખલ કરવી, ૫. નવી ઢબની લવાદી પદ્ધતિ દાખલ કરવી. ૬. સહકારી યંત્રો દ્વારા અર્થનિશ્ચિંતતા, ૭. કાચા માલની રૂપાંતરની પ્રક્રિયા, ૮. મંડળોની લવાજમ પદ્ધતિ આર્થિક શક્તિ પ્રમાણે ગોઠવવી, ૯. સામાજિક-આર્થિક ક્ષેત્રે ગ્રામસંગઠનની સ્વતંત્રતા માટે

સહકારી બેન્કોમાં, પંચાયતોમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરાવવું જોઈએ. રાજકીય ક્ષેત્ર કોંગ્રેસનું માતૃત્વ સ્વીકારે તો કોંગ્રેસ આંતર્રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં નિશ્ચિંતતાથી મૂલ્ય પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ઊભી કરી શકે, પણ એ કામ ગ્રામસંગઠન અને પ્રાયોગિક સંઘનું પૂરક પ્રેરકતત્ત્વ કોંગ્રેસને મળે તો જ થઈ શકે. શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં મૂલ્ય પરિવર્તનનું કામ પ્રાયોગિક સંઘોના હાથમાં રહે. તા. ૧૭-૧૦-૬૧

૧૩

અનુબંધ વિચારધારા અને નગર જન સંગઠનો

૧. પહેલાં તો ગામડાં છોડીને નગરમાં વસવાનું મન ભારતીય લોકોને થતું ન હતું; એટલે નગરો દરિયાકાંઠે વસ્યાં, ત્યારે શાસકોએ વેપાર કરવા માટે માલનો વિનિમય અને આયાતનિકાસ ઉપરના કરવેરા માફ કરીને વેપારી લોકોને શહેરમાં વસવા માટે ખેંચ્યા. પછી તો કમાવાનો લોભ થયો, સાથોસાથ મહેનત ઓછી કરવી પડતી અને વિલાસિતા અને મનોરંજનના સાધનો મળવા લાગ્યાં, એટલે લોકો શહેરમાં ભરાવા લાગ્યા. હવે તો ગ્રામનો બધો જ કાચો માલ શહેરમાં યંત્રો વધવાને કારણે ખડકાવા માંડ્યો. ગામડિયા લોકોને ધૃણાદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા; એટલે નગરો એક બાજુ શોષક અને બીજી બાજુ વિલાસનાં કેન્દ્રો બન્યાં. અર્થ અને કામ બન્ને શહેરોમાં ભેગાં થયાં, નીતિ-ધર્મનો અંકુશ ન રહ્યો; અંગ્રેજોની કહેવાતી સભ્યતા અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને નામે નગરોમાં લોકોને ખેંચ્યા. ગાંધીજીએ નગરોનું શોષણ અટકાવવા ગ્રામોદ્યોગોની વાત કરી, મજૂર-મહાજન તથા ચરખાસંઘ જેવાં સંગઠનો ઊભાં કર્યાં. ગ્રામના પ્રતીક આશ્રમોમાં રહેવા છતાં, તેમણે વધારે સત્યાગ્રહો નગરોમાં જ કર્યાં, પરિણામે આજે કોંગ્રેસમાં વક્રીલ, ડોક્ટરો વગેરે

શહેરી લોકોની નેતાગીરી આવી છે; મજૂર-મહાજન ઉપર પણ આજે નૈતિક-પ્રેરકબળ ન હોવાને લીધે આ સંગઠન અને ઇન્દુક સંગઠનમાં અર્થલાભ અને લોભ ચાલે છે; નીતિનાં તરવો ખૂટતાં જાય છે. એટલે મજૂર-મહાજન, ઇન્દુક તેમજ મધ્યમ વર્ગનાં સંગઠનો અને માતૃસમાજો (જે શહેરોમાં સ્થપાયાં છે) તેમને નૈતિક દોરવણી આપનાર બળ મૂકવું પડશે. આજે એ બળ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ છે. એની સાથે ઇન્દુકના સંબંધો વધતા જશે અને રાજકીય ક્ષેત્રે કોંગ્રેસ સાથે સંબંધ તો રહેશે જ. ૨. નગરજન સંગઠનોમાં અત્યારે જે માતૃસમાજો છે તે બધાં ક્ષેત્રોમાં નારી-જાતિના સર્વાંગી વિકાસ માટે કામ કરશે. એવી જ રીતે મધ્યમવર્ગ અને મજૂરોનાં સંગઠનો થશે તો શહેરો ગામડાનાં શોષક મટીને પોષક ને પૂરક બનશે.

તા. ૨૪-૧૦-૬૧

૧૪

સર્વાંગી અનુબંધવાળું જનસેવક સંગઠન

૧. અનુબંધ વિચારમાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓના માર્ગદર્શનથી સમાજમાં પ્રત્યક્ષ રચનાત્મક કામ કરનારા જનસેવકો હશે. એવા જનસેવકોમાં ગાંધીજીએ દશ ગુણો બતાવ્યા છે. આજે સંદર્ભ અને પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે, આખું વિશ્વ નજીક આવ્યું છે, ત્યારે અનુબંધની દૃષ્ટિએ એમાં કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો હોવા જોઈએ. આમ તો વિશ્વવાત્સલ્ય સાધકની નીતિનિષ્ઠા અને વ્રતનિષ્ઠામાં સામાન્ય ગુણો તો આવી જ ગયા છે, વિશિષ્ટ ગુણો ૮ હોવા જોઈએ, તે આ પ્રમાણે—૧. પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ ત્યાગની તૈયારી હોવા છતાં સર્વાંગી અને સર્વક્ષેત્રિય સ્પષ્ટદર્શન ન હોય તો તે માનવજીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો પૈકી કાં તો સામાજિક, રાજકીય

વગેરે કોઈ એક ક્ષેત્રથી કંટાળીને અતડો રહેશે, અગર તો એના પ્રશ્નોને છોડી દેશે, એ નહીં ચાલે. ૨. કાંતદષ્ટા ઋષિઓની જેમ પહેલેથી શું બનવાનું છે? તે સૂઝી જવું જોઈએ. ચાલવાની તો મર્યાદા રહેવાની. ભવિષ્યમાં શું કરવું? કયાં ક્ષતિ થઈ? કયાં કયા કાર્યક્રમો આપવા? એની સૂઝ નહીં હોય તો સમાજને તે ગતિશીલતા નહીં આપી શકે. ૩. જવાબદારીનું સક્રિય ભાન હોવું જોઈએ. રાજ્ય અને જનતા બધાંય છટકી જાય છતાં, એણે લીધેલી જવાબદારી ન છોડવી. ૪. અવ્યક્ત બળ, સંસ્થા અને વિશાળ સમાજ ઉપર દૃઢ નિષ્ઠા અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. ૫. કપરા અને સંકટના પ્રસંગોમાં પણ એની ધીરજ અખૂટ હોવી જોઈએ. ૬. ગમે તેવો થાક લાગ્યો હોય તોય વિસામો લીધા વગર સૂર્યની જેમ શ્રદ્ધા અને ધીરજપૂર્વક ગતિ કરવી. ૭. આર્થિક પ્રામાણિકતા (પૈસામાં પ્રામાણિકતા અને હિસાબમાં ચોખ્ખાઈ), સામાજિક પ્રામાણિકતા (સમાજમાં એના શીલ-ચારિત્ર્ય વિષે વિશ્વાસ હોય) અને વ્યક્તિગત સામાજિક જીવનમાં એકરૂપતા હોય, એ ત્રણેયને એકમાં સમાવવા હોય તો કહી શકાય કે એનું ચારિત્ર્ય લોકશ્રદ્ધેય હોવું જોઈએ. ૮. નિયમિતતા, વ્યવસ્થિતતા, પ્રામાણિકતા; સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય; પ્રાર્થના, સફાઈ, રેંટિયો; સચ્ચાઈ, વીરતા, અગુપ્તતા એ ચાર ત્રિપુટીઓ એના જીવનમાં વ્યાપ્ત હોય, એ સિવાય સંગઠનોનું ઘડવું, જાગૃતિ, જુદી જુદી પ્રકૃતિના કાર્યકરો સાથે પ્રકૃતિમેળ, નમ્રતા, કાર્યદક્ષતા વગેરે ગુણોનો જવાબદારીના સક્રિયભાનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

તા. ૩૧-૧૦-૬૧

જનસેવકો અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુવર્ગનો અનુબંધ

૧. વ્યક્તિઓ ભેગી થઈ જાય એથી કરીને હૃદયની એકતા થતી નથી, હૃદયની એકતા માટે કોઈ એકલી સંસ્થા પણ સફળ નહીં થઈ શકે. ક્રાંતિપ્રિય સાધુવર્ગ, લોકસેવક સંગઠન, જનસંગઠન અને રાજ્યસંગઠન (કોંગ્રેસ) એ ચારે સંસ્થાઓનું સારી પેઠે જોડાણ થઈ જાય તો દુનિયા હૃદયથી એક થઈ શકે.

૨. આ ચાર સુસંસ્થાઓમાં જનસંગઠન અને રાજ્યસંગઠન એ બે પ્રેરણા ઝીલનારી છે, જ્યારે જનસેવક સંગઠન અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુવર્ગ એ બે પ્રેરણા આપનારા છે. આ બેની વધુમાં વધુ જવાબદારી છે, એ બન્ને ભૂલ કરે તો ક્ષમ્ય ગણાતી નથી. પ્રેરકે પ્રેરણાપાત્રને હિત-બુદ્ધિ પ્રેરણા આપવી જ જોઈએ. શરૂઆતમાં કદાચ પ્રેરણા ન ગમે, પણ ધીમે ધીમે એ ગમવાની જ. ૩. જનસેવકોના વિશિષ્ટ ૮ ગુણોની જેમ સાધુઓમાં આ ૮ ગુણો ઉપરાંત મુખ્યલક્ષણ સમતા હોવી જોઈએ. સમલાવનો અર્થ છે વિશ્વપ્રવાહોમાં સર્વાંગી અને ક્રાંતદષ્ટિ તથા અખંડપુરુષાર્થ (શ્રમ)ની જવાબદારીનું સક્રિયભાન એ બે ગુણો જાળવી રાખવા; એ બે ગુણો જાળવવા જતાં આશા-નિરાશાના અનેક પ્રસંગો આવશે, તે વખતે મન, વચન, કર્મથી સક્રિયસર્વોચ્ચ સમતા અને સ્થિરતા ન ગુમાવે. આ ગુણ ન હોય તો રચનાત્મક કાર્યકર (જનસેવક) એના પ્રત્યે આકર્ષણે જ શી રીતે ? ૪. ભૂતકાળમાં ઋષિમુનિઓ અને બ્રાહ્મણોનો અનુબંધ હતો. આમ તો ચારે વર્ણનો અનુબંધ વ્યક્તિગત રીતે થાય છે. રામયુગમાં વશિષ્ઠ, વાલ્મીકિ અને વિશ્વામિત્ર એ ત્રણ ઋષિઓ પ્રખ્યાત હતા, એમણે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય સાથે અનુબંધ જોડ્યો છે. કૃષ્ણયુગમાં બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોનું સ્વાર્થિક જોડાણ થાય છે; તેમજ વૈશ્ય અને તપસ્વીનું

જોડાણ થાય છે. પૃથુરાજ (શ્દ્ર)ની સાથે ઋષિઓનો અનુબંધ થાય છે. આ પછી ભ. મહાવીર અને છુદ્ધ વખતે જુદા-જુદા પ્રસંગે શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોનો અનુબંધ થાય છે; પણ કાંતો બ્રાહ્મણો શ્રમણ સંસ્થામાં વિલીન થઈ જાય છે, કાંતો અતડા રહે છે. એથી બન્ને વચ્ચે દ્વેષ, ઇર્ષ્યા વ. વધે છે. આજે વૈદિક સંન્યાસીઓ અને શ્રમણો વચ્ચે પણ જે ભેદભાવ છે, તેને તોડવો પડશે. અને એ બન્નેએ નવાં બ્રાહ્મણો (રચનાત્મક કાર્યકરો) સાથે અનુબંધ જોડવો પડશે. આજે આ બન્નેનો અનુબંધ ન જોડાવાનાં કારણો આ છે—

૧. સર્વોદયી, રચનાત્મક કાર્યકરોનો શ્રમણ સંન્યાસીઓ પાસેથી સ્થૂળ ઉત્પાદક શ્રમનો આગ્રહ ૨. સંકુચિત દષ્ટિ અને દુનિયાના પ્રવાહોનું અજ્ઞાન જોઈને કાર્યકરો આકર્ષાતા નથી. સાધુસંન્યાસીઓની ૨. કાર્યકરો પ્રત્યે એ દષ્ટિ છે કે એ તો ગાંધીવાળા છે, ત્યાગી નથી, રાજકારણના માણસો છે. ૫. અનુબંધ વિચારધારાના પ્રયોગમાં સર્વાંગી દષ્ટિવાળા જે કાર્યકરો છે, તેમનું ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસીઓ પ્રત્યે સહજ આકર્ષણ એટલા માટે છે કે આમાં અનુબંધ દષ્ટિ છોડીને કોઈ કાર્યકર ચાલતો નથી. સર્વોદયી કાર્યકરોને મન અનુબંધની કોઈ કિંમત નથી; સાધુસંન્યાસીઓ પ્રત્યે ઘૃણા છે. કોંગ્રેસને શુદ્ધ કરવાથી દૂર ભાગવાની મનોવૃત્તિની જેમ આમાં પણ પલાયનવાદી મનોવૃત્તિ છે. ૬. આજે જે વિશ્વના બધા પ્રશ્નોને તપત્યાગ બલિદાનની અહિંસક પ્રક્રિયા દ્વારા ઉકેલવા હોય તો પોતપોતાની મર્યાદા સમજી એ બન્ને-સાધુ અને જનસેવકો-એ અનુબંધ રાખવો અનિવાર્ય જરૂરી છે. એકથી કામ ચાલશે નહીં.

તા. ૭-૧૧-૬૧

અનુબંધકારની યોગ્યતા

૧. અનુબંધકારની સૌથી પહેલી યોગ્યતા એ હશે કે માતૃ જાતિના સંગઠનો, શહેરી મજૂરો અને મધ્યમ વર્ગીય લોકોના સંગઠનો; એ બે અને બાકીના ૪ પૂર્વોક્ત સંગઠનો; આમ ૬ સંગઠનો દ્વારા તે દુનિયાના બધા પ્રવાહોને સાંકળશે. એને માટે વિશ્વના બધા પ્રવાહોની પૂરી સમજણ, તથા ૬ સંગઠનોને યથાયોગ્ય સ્થાને રાખવાનો પુરુષાર્થ, કુનેહ વ. જોઈશે. કયાંક સિદ્ધાંત માટે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ હોમવા પડશે. નવા બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો બન્નેનો યથાયોગ્ય અનુબંધ તથા રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથેનો રચનાત્મક કાર્યકરોનો તૂટેલો અનુબંધ સાંધવો પડશે. દુનિયાના દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો ઉકેલ ભારતીય સંસ્કૃતિના ધર્મગ્રંથ-રામાયણ, ગીતા, મહાભારત વગેરે ઉપરથી લાવવો પડશે. બુદ્ધ-બુદ્ધ ધર્મોવાળાને તેમની ભાષા અને ધર્મોની દૃષ્ટિએ સમજાવવા પડશે. આ અનુબંધનું મુખ્ય કામ પહેલની દૃષ્ટિએ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ જ કરશે, પણ એમની સાથે સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા જનસેવકો નહીં હોય તો સંપૂર્ણ રીતે કામ નહીં થાય. સાધુઓ અનુબંધકાર તરીકે સંગઠનોની ભૂમિકા તૈયાર કરશે જ્યારે ૨. કાર્યકરો સંગઠનોની રચના અને ઘડતરનું કામ કરશે. એટલા માટે જ જૈન સંઘોમાં સાધુ અને શ્રાવકોનો અનુબંધ પહેલાંથી રાખવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજીએ ગાંધીસેવાસંઘમાં રાજકારણી, અર્થકારણી અને સમાજકારણી (૨. કાર્યકર) એ ત્રણેય ક્ષેત્રોના સારા લોકોનો અનુબંધ રાખ્યો હતો.

લોકસેવકસંઘનું કોંગ્રેસ સાથે સંધાન રાખવા માગતા હતા. આપણે પ્રાયોગિકસંઘની સાથે ગ્રામો અને નગરોનાં જનસંગઠનો અને કોંગ્રેસનો અનુબંધ ગોઠવ્યો છે; જેમાં ૬ સંગઠનો આવી જાય

છે. ૨. અનુબંધકારની ખીજ યોગ્યતા એ હોવી જોઈશે કે જ્યાં જે સંગઠનને કે વ્યક્તિને આંચકા આપવાની જરૂર લાગે, ત્યાં આંચકા આપવો. આને માટે મોટાં જોખમો પણ ખેડવાં પડશે; ત્યારે જ તે સર્વાંગી ક્રાંતિમાં મોટો ફાળો આપી શકશે. તા. ૧૪-૧૧-૬૧

૧૭

વિશ્વવત્સલ સંઘનું સ્વરૂપ

૧. વિશ્વવત્સલસંઘ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ અને ગ્રામ્ય પ્રાયોગિકસંઘ, એ બન્નેને સાંકળનારું અને માનવજીવનના બધાં ક્ષેત્રોમાં નૈતિક સંગઠનો દ્વારા ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજ રચનાનું માર્ગ દર્શક બળ છે. એ બળ વિશ્વવાત્સલ્યનું સર્વોચ્ચ આરાધક અને ક્રાંતિ પ્રિય સાધુસાધ્વીઓનું સર્વાંગી અનુબંધ કરનારું હશે. ૨. વિશ્વવત્સલસંઘનાં સભ્યમાં મુખ્ય ૧૦ ગુણો હોવા જોઈએ— ૧. અવ્યક્ત બળ પ્રત્યે અપાર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. અવ્યક્ત બળનું નામ, સ્વરૂપ ભલે પોતપોતાની દૃષ્ટિએ જુદું જુદું હોય, અનુભવ પણ જુદો જુદો હોય. ભ. યુદ્ધ, મહાવીર, રામ, કૃષ્ણ, ઈશુખ્રિસ્ત અને ગાંધીજીને સંકટ વખતે અવ્યક્ત બળનો જ આશ્રય હતો. ૨. વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ સુધી પ્રયોગો આજીવન કરતો રહે. ૩. અહિંસાનો ઝીણામાં ઝીણો વિચાર કરતો હોય. ૪. પોતાના માર્ગદર્શન નીચે ચાલતી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આત્મીયતા વેદતો હોય, એટલે કે તેના દોષો પોતાના દોષો છે એમ માનીને તેને જગાડવા, શુદ્ધ કરવા તેના વતી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. તેની ગુણવૃદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્ન કરશે. ૫. તે ગમે તે દેશ, વેષ, ભાષા કે સંસ્કૃતિ વજેરેમાં ઉછરેલો હશે, છતાં એ બધાથી પર રહીને વિશ્વ હિતની દૃષ્ટિએ વિચારશે અને તદ્દનુરૂપ આચરશે. ૬. વિશ્વની સેવામાં અહિંનિશ તત્પર રહેશે, એટલે જૂનાં ખોટાં મૂલ્યોને ઉત્થાપવા અને

નવાં સાચાં મૂલ્યોને સ્થાપવા માટે સતત પુરુષાર્થ કરશે. એને માટે અહિંસક ક્રાંતિવાહકો અને પાદ વિહાર લિક્ષાયરી જેવાં સાધનો લેશે. ૭. સર્વધર્મસમન્વયની ખેવના કરશે. ૮. વિશ્વવાત્સલ્યના ધોરણુ મુજબની નીતિનિષ્ઠા, વ્રતનિષ્ઠા અને આચારનિષ્ઠા તો હશે જ, એ મુજબ ચાલનારા સંગઠનોના ઘડતર, માર્ગદર્શન વ. ની જવાબદારી એની રહેશે. ૯. વિશ્વ પ્રત્યે વાત્સલ્ય રાખવાનું હોઈ વિશ્વમાં જે વધારે પછાત, દબાયેલા વર્ગો—નારીજાતિ, ગામડા, પછાતવર્ગો હશે, તેમને સૌથી પહેલાં હુકમ આપી ઉન્નત બનાવવા પ્રયત્નો કરશે. ૧૦. વિશ્વપ્રશ્નોને પળે પળે વિચારશે, ધર્મ—નીતિની દૃષ્ટિએ ઉકેલશે, આમ તે કાળદ્રષ્ટા અને ક્રાંતદ્રષ્ટા હશે, આક્ષેપો સહેવા અને જોખમો ખેડવા તૈયાર રહેશે.

એવા વિશ્વવત્સલ સાધકનો કોઈ એક ચોક્કસ વેષ નહીં હોય, પણ ઉપલા ગુણો અને ચારિત્ર્ય સંપન્નતાથી તેનું મૂલ્યાંકન થશે. સ્થૂળ નિયમોના ચોક્કાવાળો એ સંઘ નહીં હોય, અથવા તો કોઈ સાંપ્રદાયિક વાડો નહીં બને, એના સભ્યોમાં સ્વૈચ્છિક નિયમનો વધારેમાં વધારે હશે.

તા. ૨૧-૧૧-૬૧

વિશ્વદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓ

૧

વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

૧. ઔદ્યોગિક સમાજને વિકાસ કરવો હોય, તો પ્રાણિમાત્ર અને દુનિયાના વિકાસ સાથે તેના સંબંધના જ્ઞાન માટે ઇતિહાસની જાણકારી જરૂરી છે. ભવિષ્યની પ્રેરણા માટે, સાતત્યરક્ષા માટે અને ધ્યેયના ભાન માટે ઇતિહાસનું જ્ઞાન જરૂરી છે. ૨. દરેક ધર્મ-શાસ્ત્રમાં ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; જૈનશાસ્ત્રોમાં ધર્મ કથાનુયોગ તરીકે વર્ણન છે. એટલે ધર્મની દૃષ્ટિએ રામાયણ વગેરેમાં તે તે યુગનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. ૩. સમાજની પ્રગતિ-અવનતિના આંકડા બતાવનાર ઇતિહાસ છે. સમાજને પરિવર્તન કરવા માટે ઇતિહાસ બહુ મદદગાર છે. આપણે બદલવા ન માગીએ તોય કુદરત પરાણે બદલી નાખે છે. દુનિયારૂપી રંગભૂમિ ઉપર જુદો જુદો વેષ લઈને દરેક માણસ નાટક ભજવે છે, એનો આલેખ એ જ ઇતિહાસ છે. ૪. ભારતીય પ્રજા પરાપૂર્વથી આવેલા સંસ્કારો અને સાતત્ય રક્ષામાં માનતી હોઈ ભારતનો સંવત તારીખવાર ઇતિહાસ નહોતો લખાયો. આમ ભારતની દૃષ્ટિ સંસ્કૃતિપ્રધાન હોઈ રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, જાતક, આગમ વગેરેમાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ મળે જ છે. ૨. વ્યક્તિવાદ કરતાં સંસ્થા અને સમાજને મહત્ત્વ આપવાનું લક્ષ્ય એક વ્યક્તિના પરાક્રમમાં તેના બધા સહયોગીઓનો

સહયોગ છે. માટે વ્યક્તિના કરતાં સંસ્થા કે સમાજનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. ૫. અહીંના ઇતિહાસમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનો જ માત્ર વિચાર કરવામાં નહોતો આવ્યો, પણ લોક વ્યવસ્થા અને ધર્મ વ્યવસ્થાનો પણ વિચાર કરીને સમગ્ર ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલું જ નહિ, ભ. બુદ્ધ, રામ અને મહાવીરના પૂર્વના અનેક જન્મોનું વર્ણન કર્યું છે. તે જીવનની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ બતાવવા અને પ્રેરણા લેવા માટે. ૬. પ્રાગૈતિહાસિક કાળ પછી માનવ જાતિ જંગલી અવસ્થામાંથી ધીરે ધીરે સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનો વિકાસ કરે છે, ત્યાર પછી જ ઇતિહાસ સર્જાય છે. ૭. સૌથી પહેલાં એશિયાનો ઇતિહાસ વિચારવો જોઈએ; કારણ કે ૧. એશિયામાં મુખ્ય ધર્મસંસ્થાપકો, મહાન વિચારકો અને કર્મવીરો થયા છે. ૨. એશિયાની સંસ્કૃતિની અસર યુરોપ વગેરે ઉપર થઈ છે. ૩. એશિયામાંથી જ પ્રજા ખીજા ભૂખંડોમાં જઈને વસી છે. ૪. ગ્રીસના આચાર-વિચારની અસર યુરોપ ઉપર થઈ છે. ગ્રીસની રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રજાનો અવાજ નહોતો અને ધર્મસંસ્થા સાથે પ્રજા અને રાજ્યનો અનુબંધ નહોતો, એટલે ત્યાંની સંસ્કૃતિનું પતન થયું.

તા. ૨૦-૭-૬૧

૨

વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

૧. આર્યો ભારતના વાયવ્ય ખૂણામાંથી આવ્યા; હિંદના ઉત્તર ભાગમાં ગંગા અને સિંધુના મેદાનમાં ફેલાયા, મોટી વસાહતો બની કરી. અહીંના મૂળ નિવાસી-દ્રાવિડો સાથે તેમણે સમન્વય કર્યો. ગ્રામવ્યવસ્થા ખીલવી, ચૂંટાયેલી પંચાયતો એનો વહીવટ ચલાવતી. કેટલાંક ગ્રામો કે કસબાઓ રાજ કે સરદારના અમલ નીચે ચાલતા હતા. આર્યોના કાયદા અને પ્રશાસિકા પ્રમાણે ચાલવું પડતું, નહિતર

બ્રજ તેને દંડિત કે પદબ્રજ કરી શકતી. ચારે વર્ણોમાં કામધંધાની વહેંચણી કરી લીધી; પણ શ્રમજીવી અને દબાયેલા લોકોને કોઈ અધિકાર ન હતો, એને પરિણામે અસંખ્ય જ્ઞાતિઓ ઊભી થઈ અને દેશ નબળો થયો અને પતન પામ્યો. વિદ્વાનો, બ્રાહ્મણો અને ઋષિમુનિઓ આ તરફ ઓછું ધ્યાન આપવા માંડ્યા, પરિણામે ભારતની ગુલામીના એંધાણ નજરે પડવા લાગ્યા. ભારતના આર્યો સંસ્કૃતિ-પ્રચાર, વ્યાપાર કે શોધખોળ માટે વિદેશોમાં પણ જતા. કેટલાક દક્ષિણ હિંદ તરફ ગયા. ૨. લગભગ ૫ હજાર વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમ તરફથી ચડાઈ કરીને આવેલી જાતિઓએ ચીનની હોઆંગહો નદીને કાંઠે વસવાટ કર્યો. એ લોકો ખેતી, પશુપાલન અને બાંધકામનું કામ મુખ્યત્વે કરતા; એમાંથી ચૂંટાયેલો કુળપતિ રાજ્યવ્યવસ્થા સંભાળતો. ‘પાઓ’ એક વિશિષ્ટ કુળપતિ હતો. પછી હંસિયાવંશે રાજ્ય કર્યું, છેલ્લો રાજા બહુ ઘાતકી હોવાથી તેને પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો. પછી સાંગવંશ આવ્યો. કુળપતિ પદ્ધતિ તૂટી અને મધ્યસ્થ સરકાર દ્વારા સંગઠિત રાજ્ય ઊભું થયું. પછી તેને ઠેકાણે ‘ચાઉ’વંશ આવ્યો. એ કાળમાં કોન્ફ્યુશિયસ અને લાઓત્સે, એ બે તત્ત્વચિંતકો થયા. એમની નૈતિકપ્રેરણાથી રાજ્ય અને લોક બન્ને વ્યવસ્થા સારી ચાલી. કિત્સેનામના ચાઉ રાજ્યના એક અધિકારીએ નોકરી છોડીને ચીનથી પૂર્વમાં ‘ચોસેન’ નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું, ત્યાં ખેતી તથા રેશમ બનાવવાની, ઘર બાંધવાની કળાનો વિકાસ કર્યો. ચીનથી ઘણા લોકો જઈને ત્યાં વસ્યા. ૩. એનાથીયે પૂર્વમાં જપાન દેશ છે. તેનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો નથી. ત્યાંનો પ્રથમ સમ્રાટ હતો ‘જિમ્મુટેનુ’. એ પોતાને સૂર્યદેવનો ઉપાસક કહેવડાવતો, ત્યારપછીના સર્વે રાજાઓ આ જ વંશના કહેવાય છે. ત્યાં ધર્મ-સંસ્થાની પ્રેરણા ન હોવાથી રાજ્ય અને બ્રજની વ્યવસ્થા ધર્મયુક્ત ન રહી.

તા. ૨૭-૭-૬૧

વિશ્વધર્મિહાસની રૂપરેખા

૧. ઇરાન અને ગ્રીસ એ બન્ને દેશો આર્યોએ વસાવેલ હોઈ બન્ને દેશો વ્યવસ્થા અને સંગઠનની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ હતા. ઇરાનનો વિસ્તાર એશિયામાઈનરથી સિંધુના કાંઠા સુધી હતો. સારા રસ્તાઓ હતા. ઇરાનસમ્રાટ દરાયસે ગ્રીસ ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો, ખીજી વખત હુમલો કર્યો ત્યારે એથેન્સવાસીઓ વીરતાપૂર્વક લડ્યા અને વિશાળ સૈન્યને હરાવ્યું. દરાયસ પછી જર્સીસ ગાદીએ આવ્યો, એણે પણ ગ્રીસ ઉપર આક્રમણ કર્યું. પણ સ્પાર્ટાના યોદ્ધાઓએ ખૂબ હંકાર્યો, છેવટે એ વિશાળ સૈન્યની સામે ગ્રીસ અને એથેન્સ ટકી ન શક્યા. પણ નૌકાયુદ્ધમાં ઇરાનની હાર થઈ. અશોળરથુસ્ત જેવા ધર્મપ્રેરકો સાથે અનબંધ નહીં હોઈ પ્રથમ વિજય પછી ધર્મંડ અને અંતે પતન અને વિનાશ થયો. ગ્રીસના પ્રખ્યાત નગર એથેન્સમાં તે વખતે ૧૫૦ વર્ષના ગાળામાં સોક્રેટિસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, એ ત્રણ તત્ત્વચિંતકો અને ધર્મપ્રેરકો થઈ ગયા; એથી લોકો જગૃત થઈને સમજી ગયા હતા કે આ શાસનકર્તાઓ પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અગર તેા પ્રજાને ઉશ્કેરીને પોતાની વિજ્યાકાંક્ષા પૂરી કરે છે. રાજા દેવ નથી, પરમાત્મા દેવ છે, એટલે આ સત્યને નહીં સાંખીને સોક્રેટિસને રાજ્યદ્રોહી બનાવી મૃત્યુદંડની સજા આપી. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલને હેરાન કર્યા, એટલે ૧૫૦ વર્ષ પછી ગ્રીસનું પતન થવા માંડ્યું. ૨. એ વખતે મેસેડોનના રાજા ફિલિપનો પુત્ર સિકંદર મહાન વિશ્વવિજેતા તરીકે પ્રખ્યાત થયો, એણે ગ્રીસની સેનાનું આધિપત્ય સ્વીકારી ઇરાન ઉપર હુમલો કર્યો, તેને જીતી લીધું. પછી તેહરાન, કાબુલ, સમરકંદ થઈ સિંધુના ઉત્તર ભાગે આવેલ પ્રદેશમાં પહોંચ્યો. મુશ્કેલીથી ત્યાંના રાજા પોરસને જીતી શક્યો, એટલે તક્ષશિલા થઈ ગંગા તરફ

આગળ વધવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો. સૈનિકો કંટાળી ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં બેબિલોનમાં પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સિકંદરનું મૃત્યુ થયું. એ પછી જુદા જુદા ભાગોમાં એનું રાજ્ય વહેંચાઈ ગયું હતું. ૩. એ જ વખતે યન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય ચાણક્યની સલાહથી તક્ષશિલામાંથી સિકંદરની સેનાને હાંકી કાઢી, પોતે કબ્જે લીધો; અને પાટલિપુત્રના રાજા નંદને હરાવી રાજ્ય જમાવ્યું. સિલ્હૂકસે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી, તેને સખત હાર આપી; કાબુલ, તેહરાન, ગાંધાર વગેરે પ્રદેશો કબ્જે કર્યા. આ રીતે કાબુલથી ખંગાલ સુધી મૌર્ય-સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ધીમે ધીમે થઈ ગયો. નહેરો, સડકો, રાજ્ય-વ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા તે વખતમાં બહુ સારી હતી. ચાણક્યે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં તે વખતની રાજ્યવ્યવસ્થા, લોકવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થાનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. એ યુગમાં વૈદિકધર્મ, જૈન-ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ ત્રણેયના પ્રેરક બળો જગૃત હતા. લોકો અને લોકસેવકો (બ્રાહ્મણો) જગૃત થઈ ગયા હતા, એટલે જ મૌર્ય-સામ્રાજ્ય સુદૃઢ બની શક્યું.

તા. ૩-૮-૬૧

૪

વિશ્વધર્મતિહાસની રૂપરેખા

૧. યન્દ્રગુપ્તના અવસાન પછી બિંદસાર ગાદીએ આવ્યો. એના રાજ્યકાળમાં ગ્રીક અને પશ્ચિમ એશિયાની પ્રજા સાથે વધારે સંપર્ક સધાયો. ઈ. પૂ. ૨૬૮માં અશોક ગાદીએ આવ્યો. દ્વિતીય વર્ષે કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરી, તેમાં લાખો લોકો માર્યા ગયા. આ ખૂન-રેણુ જોઈને અશોકને યુદ્ધ પ્રત્યે વિરક્તિ થઈ અને તેણે ધર્મનિષ્ઠ થઈને ધર્મરક્ષા અને ધર્મપ્રચાર માટે પ્રયત્નો કર્યા. રાજ્યમાં ઘણા સુધારા કર્યા. વિદેશોમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો. સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થાપી. વિદ્યાની ખૂબ જ ઉન્નતિ કરી. લગભગ ૫૦ વર્ષ

સુધી અશોકના વંશજોનું રાજ્ય ચાલ્યું. તે વખતે ધર્મસંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થાનો સંબંધ રહ્યો, પણ લોકસંસ્થા કે લોકસેવકસંસ્થા સાથે ન રહ્યો. જગૃતિ પણ બન્નેની ન રહી. એટલે જ પુણ્યમિત્ર નામના બ્રાહ્મણ સેનાપતિએ એમને ગાદી પરથી હાંકી કાઢ્યા; અને બ્રાહ્મણ ધર્મની નવા સ્વરૂપે સ્થાપના કરી. બૌદ્ધ ધર્મ સાથેનો સમન્વય લાંબા કાળ સુધી ન ટક્યો. તે વખતે હિંદ ઉપર બેકિટ્ટન, શક, શિથિયન, તુર્ક, કુશાન વગેરે જાતિઓએ ઉપરાઉપરી હુમલા કર્યા. પણ કુશાનજાતિ સિવાય બીજી જાતિ લાંબા કાળ સુધી ટકી નહીં. કુશાન સામ્રાજ્યનો નેતા કનિષ્ક રાજા હતો. તેના શાસનકાળમાં બૌદ્ધસંસ્કૃતિ ચીન અને મંગોલિયા પહોંચી. બૌદ્ધ સંઘોમાં વાદવિવાદ ચાલ્યો, પરિણામે હિનયાન અને મહાયાન એ બે દળો થઈ ગયા.

૨. આ પછી ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય ચાલ્યું; એમાં અનુક્રમે ચન્દ્રગુપ્ત બીજો, સમુદ્રગુપ્ત, ચન્દ્રગુપ્ત ત્રીજો, કુમારગુપ્ત, સ્કંદગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય, બાલાદિત્ય વગેરે સમ્રાટો થયા. એમના રાજ્યકાળમાં બૌદ્ધધર્મ ક્ષીણ થતો ગયો. હિંદુધર્મનો ખૂબ પ્રચાર થયો; સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે બુદ્ધી બુદ્ધી ભાષાઓ અને કળાઓનો વિકાસ થયો. હજુ લોકોએ મધ્યહિંદ ઉપર રાજ્ય કર્યું પણ છેવટે બાલાદિત્યે તેમને હરાવ્યા. તે પછી ઉત્તરહિંદમાં હર્ષવર્ધન રાજ્ય ઉપર આવ્યો. તે વિદ્યાપ્રેમી અને છેલ્લો બૌદ્ધસમ્રાટ હતો. હર્ષના સમયમાં જ મુસ્લિમઆરબોએ સિંધનો કબજો લીધો. તે જ વખતે દક્ષિણમાં ચાલુક્ય, પલ્લવ, પાંડ્ય, ચોલ વગેરે વંશોનું સામ્રાજ્ય રહ્યું. એ લોકોએ બ્રહ્મદેશ, મલાયા, જાવા, મલેશિયા સુધી પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું. તે વખતે દક્ષિણહિંદમાં ઘણાં મંદિરો બંધાયાં હતાં. આ મંદિરોનો ઉપયોગ ગામની શાળા, ચોરા, પંચાયતની કચેરી, રક્ષણના સ્થાન તરીકે કરવામાં આવતો. એ જ અરસામાં દક્ષિણહિંદમાં શંકરાચાર્ય થયા. તેમણે હિંદની સાંસ્કૃતિક એકતા ટકાવવા તથા સંન્યાસી સંસ્થા સ્થાપવામાં ફાળો આપ્યો. ચારે ખૂણામાં મંદો સ્થાપ્યા. બ્રાહ્મણોનો

ખૂબ વિરોધ થયો, ધર્મો પ્રાયઃ રાજ્યાશ્રિત બની ગયા હતા, લોકો પણ વ્યવસ્થિત ન હતા. તા. ૧૦-૮-૬૧

૫

૧. શરૂઆતમાં રોમ અને ગ્રીસના નગરરાજ્યો વચ્ચે બહુ ફરક ન હતો, પછી બીજી જાતિઓને હરાવી રોમે પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું. ઈટલીના મોટા ભાગનો સમાવેશ કર્યો. આખા મુલકનો વહીવટ રોમ-માંથી થતો. આ એક મર્યાદિત તંત્ર જેવું હતું. આમાં જમીન-માલિકોનું પ્રભુત્વ હતું. રાજ્યવહીવટ સેનેટ ચલાવતી, તેના સભ્યોની નીમણુક બે કાઉન્સિલરો કરતા હતા. આમ રોમની પ્રજા બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. ૧. પેટ્રિશિયન (જમીનદાર, અમીરવર્ગ), ૨. પ્લેબિયન (સામાન્ય પ્રજાવર્ગ). પ્લેબલોકોની પાસે સત્તા કે ધન ન હતા. આ બે વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલતો. પ્લેબલોકોને ભાગે નાના ટુકડા આવ્યા. ગુલામી પ્રથા અહીં વ્યાપક રૂપમાં હતી. રોમ અને કાર્થેજ વચ્ચે લડાઈ જમી, તેમાં રોમ જીત્યું. રોમ હવે બધાને જીતીને સર્વોપરિ સામ્રાજ્ય બની ગયું હતું. આટલા મુલકો જીતવાને પરિણામે રોમમાં વૈભવ-વિલાસ વધ્યા. ગરીબલોકો ગરીબ જ રહ્યા, ધનિકલોકો આ લોકોને ફાસલાવવા માટે રમતગમત, સર્કસો, હરીફાઈ વ. ગોઠવતા. પ્રેક્ષકોના મનોરંજન માટે ગ્લેડીએટરો-ગુલામો તથા કેદીઓને આમરણ લડાવતા; પરિણામે સ્પોર્ટ્સ નામના ગ્લેડીએટરની સરદારી નીચે દલિત લોકોએ બંડ કર્યું. એ લોકોને નિર્દયતાથી દાખી દેવામાં આવ્યા. એક જ દિવસમાં ૬ હજાર ગુલામોને ક્રૂસ ઉપર વીંધી નાખવામાં આવ્યા. આ પછી રોમમાં સાહસિકો અને સેનાપતિઓનું મહત્વ વધ્યું. એમાં પોંપી અને જ્યુલિયસ સીઝર પ્રખ્યાત થયા. જ્યુલિયસસીઝર પછી ઓક્ટેવિયસ ઍપર (સર્વસત્તાધીશ) બન્યો. તે વખતના કવિઓ અને સાહિત્યકારો

રાજ્યકર્તાની સ્તુતિ કરતા. રોમની સંસ્કૃતિ મોજમજ, આડંબર અને ભપકાવાળી બની. ધીમેધીમે સૈન્યના હાથમાં સત્તા આવી; તે મરજીમાં આવે તેને સમ્રાટ બનાવે અગર તો પદભ્રષ્ટ કરે. આમ થવાથી લોકતંત્રની પરંપરામાં પણ છળકપટ, લાંચરશ્વતથી ચૂંટણી લડવામાં આવતી. આ માટે નાણાં પ્રજા અને જીતાયેલા મુલકો પાસેથી કઢાવવામાં આવતાં, ગુલામોનો વેપાર મોટો ચાલતો, ડેલોઝનો ટાપુ એનું મોટું મથક હતું, જ્યાં ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ ગુલામો દરરોજ વેચાતા. બર્બરોને પકડીને લશ્કરમાં ભરતી કરતા. ૩૨૬ની સાલમાં કોંસ્ટાંટિનોપલ શહેરની સ્થાપના થઈ. નવારોમની આ રાજધાની બન્યું. આમ રોમ સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બે ભાગ પડી ગયા. પશ્ચિમ સામ્રાજ્યનો ધીમેધીમે અંત આવ્યો. એનો એક ટુકડો ટર્કી થયો, ‘મુસ્તફા કમાલપાશા’ પ્રથમ પ્રજાતંત્ર પ્રમુખ થયો. પીટર નાનકડા રોમસામ્રાજ્ય ઉપર આવ્યો. પીટરની ગાદી ઉપર બિશપોને બેસાડવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. રોમનકેથોલિક સંપ્રદાયનો ઉદય થયો. ચાર્લ્સના સમયે રોમને ‘પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્ય’ કહેવાડાવ્યું. ૧ હજાર વર્ષ સુધી આ ચાલુ રહ્યું. ‘મહાન ચાર્લ્સ સોલોમન’ અને ‘માકર્સ ઓરેલિયસ’ શાંતિવાદી રાજા થઈ ગયા. છેવટે ૧૪ વરસ સુધી નેપોલિયન સાથેના મહાયુદ્ધમાં રોમનું પતન થાય છે. ૨. આ રીતે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગ્રીસની અસર થઈ. ધર્મ સંસ્થા રાજ્યસંસ્થાને આશ્રિત થઈ ગઈ હતી; સામાન્ય લોકો તદ્દન દબાયેલા રહ્યા. લોકસેવકોનું કામ કરનારા કવિઓ અને સાહિત્યકારોનો ઉપયોગ રાજ્યની સ્તુતિ કરવામાં થયો, રોમના કાનૂન-કાયદા દુનિયાને માટે માર્ગદર્શક બન્યા. યુરોપ રાજ્યની દૃષ્ટિએ રોમન-સામ્રાજ્યને જ પોતાનું પૂર્વજ માને છે. આ દૃષ્ટિએ યુરોપીય દેશોમાં ‘ક્રાંતિ રાજ્ય જ કરી શકે અને તે પણ હિંસા દ્વારા,’ એ માન્યતા બંધાઈ.

તા. ૧૭-૮-૬૧

૧. રોમના પતન પછી પશ્ચિમયુરોપ થાળે પડવા લાગ્યું. નવાં રાજ્યો ઊભાં થયાં. બેલ્જિયમ અને જર્મનીના અમુક ભાગમાં કલોવિસ રાજાની આગેવાની નીચે ફ્રેંક લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું. થોડા જ સમયમાં રાજમહેલના કારોભારી લોકોએ આ રાજ્ય કબ્જે કર્યું, એમનો હોદ્દો વંશ પરંપરાગત ચાલ્યો. આ પછી ચાર્લ્સ મારટેલ નામનો મેયર ફ્રાંસને હરાવીને ખ્રિસ્તી જગતનો તારણહાર બન્યો. એના પૌત્ર સોર્લમોને પોપને ક્રોન્સ્ટેટિનોપલ સાથે લડવામાં મદદ કરી. એથી કરીને સોર્લમોન પશ્ચિમ યુરોપમાં ખ્રિસ્તી જગતનો વડો કહેવાવા લાગ્યો. આ પછી પોપ ધર્મની બાબતો સંભાળતો અને સમ્રાટ રાજ્યની બાબતો. સોર્લમોને ફ્રાંસ, બેલજિયમ, હોલેંડ, સ્વિટઝરલેંડ, અડધું જર્મની અને ઇટાલી વગેરે જીતી લીધાં. એનાં મૃત્યુ પછી સામ્રાજ્ય અને સંપત્તિની વહેંચણી માટે ઝઘડા ઊભા થયા. ફ્રાંસ અને જર્મની બુદ્ધ રાષ્ટ્ર તરીકે ગણાવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તી પ્રજાને ધર્મને નામે ઉશ્કેરીને લડાવવામાં આવી. એ જ અરસામાં યુરોપના લોકો વહાણમાં બેસીને પશ્ચિમ તથા દક્ષિણના દેશોમાં જઈ લૂંટફાટ, રંજડ વ. કરવા લાગ્યા, ધીમે ધીમે ફ્રાંસ, ઇટાલી અને સિસિલીનો કબ્જો કર્યો. ઈંગ્લેંડને જીત્યું, રોમને પણ લૂંટ્યું; અને મોટા ઉમરાવો બની ગયા. એથી રોમની જૂની વ્યવસ્થા પડી ભાંગી. બળજબરી, અરાજકતા અને હિંસા પ્રવર્તવા લાગી. બળિયા લોર્ડ લોકો બીજાના પાસેથી જે હાથ આવે તે આંચકી લઈ કિલાબંધી કરવા લાગ્યા; ગરીબ ખેડૂતો અસંગઠિત હોઈ પોતાનું રક્ષણ પોતે કરી શકતા ન હતા, એટલે આ લોર્ડોને ઉપજતો અમુક હિસ્સો તથા બીજી સેવાનું વચન આપી પોતાના રક્ષણનો બંદોસ્ત કર્યો. એથી એ જાંચા

નોબલો અને છેવટે આ વ્યવસ્થામાં ટોચ ઉપર રાજ્ય રહેતો. આને ક્યૂડલ (સામંતશાહી) વ્યવસ્થા કહેવામાં આવતી. એમાં સમાનતાને સ્થાન ન હતું. ખેડૂતો, વેપારીઓ અને કારીગરોને ખૂબ સહેલું પડતું. એમણે પોતાના મહાજનગૃહો (શીલ્ડ હોલ) બાંધ્યા અને લોર્ડો સાથે સંઘર્ષ કરતા. ૨. બીજી બાબુ યુરોપના ખ્રિસ્તી ધર્મ-સંઘ તરફથી વિરોધીઓ ઉપર જીલમ કરવામાં આવ્યા; જેરૂસલમના પવિત્ર તીર્થસ્થાનને કબ્જે કરવા માટે ખ્રિસ્તી પ્રજાને ઉશ્કેરીને આરબો સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું. આ ક્રૂરો (ધર્મયુદ્ધ)માં લાખો માણસો માર્યા ગયા. ૨. યુરોપથી અમેરિકા છેડું અને અતડું હતું. કોલંબસ એની શોધ કરે છે. અમેરિકામાં સોનું, ચાંદી, ત્રાંબુ, લોહું વગેરે ધાતુઓની ખાણો પુષ્કળ હતી, તેથી ત્યાંની સંસ્કૃતિમાં ભોગ વિલાસનું આકર્ષણ વધ્યું. તે વખતે અમેરિકામાં સંસ્કૃતિનાં ત્રણ કેન્દ્રો હતાં- મેક્સિકો, મધ્ય અમેરિકા અને પેરૂ. મધ્ય અમેરિકામાં ત્રણ રાજ્યોનો સંઘ સ્થપાયો, એ પાપન કહેવડાવતો. બાકી તે વખતે રાજ્ય વ્યવસ્થા સારી હતી. બીજી ત્રણ સંસ્થાઓ તો હતી જ નહીં. પાછળથી અમેરિકામાં બ્રિટિશ લોકો જઈને વસ્યા અને નવી રાજ્ય વ્યવસ્થા જિભી કરી.

તા. ૨૪-૮-૧૧

૭

વિશ્વઇતિહાસની રૂપરેખા

૧. અરબસ્તાને ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ ન ભજવ્યો, કેમકે ત્યાં રણપ્રદેશ હોઈ રસાળ અને સમૃદ્ધ ન હતો. દરિયા કાંઠે બે નાના શહેરો હતા. રણવાસી બુધ્ધુઓ કહેવાતા, અને તેમના સાથી જિંટો, ઘોડા અને ગધેડા હતા. આ લોકો કબ્રિયાખોર હતા. જીવન-માં કાંઈ જગૃતિ ન હતી. આરબમાં નવી જગૃતિ લાવવામાં ઇસ્લા-મધર્મ અને મહંમદ પયગંબરનો ફાળો હતો. આરબોમાં એમણે

આત્મવિશ્વાસ અને ઈશ્વરશ્રદ્ધાનાં તત્ત્વો ભર્યાં; એથી એ લોકો ઝડપથી યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ફરી વળ્યા. ઘણા પ્રદેશો જીતી લીધા. પાછળથી એ લોકોમાં સત્તાલિપ્સા, વૈભવ, વિલાસ વધતા ગયા. પરિણામે એ લોકો આપસમાં ઝઘડતા. ૨. ૧૧ મી સદીમાં આગ લગાડતો, કતલ કરતો તલવાર લઈને ગઝનીનો મહમૂદ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો. એણે ૨૭ વાર હિંદ ઉપર હુમલા કર્યા. મથુરા, થાણેશ્વર, સોમનાથ વગેરે મંદિરો લૂંટ્યાં. અઢળક દ્રવ્ય અને કેદીઓને લઈને તે ગઝની પાછો ફર્યો. ૩. ૧૨ મી સદીના અંતમાં ગઝનીને કબજે કરી અફઘાન સરદાર શાહબુદ્દીન ગોરીએ હિંદ ઉપર હુમલો કર્યો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને હરાવ્યો અને માર્યો. પરિણામે હિંદમાં મુસ્લિમ રાજ્યની સ્થાપના થઈ. ક્ષત્રિયો વિલાસ અને ફૂટમાં પડી ગયા. બ્રાહ્મણો ક્રિયાકાંડમાં પડ્યા. લોકો નબળા થઈને અનેક કુરૂદિઓમાં ફસાઈ ગયા. સ્ત્રીઓને પડદામાં પૂરી. ધર્મસંસ્થા નિસ્તેજ થઈ ગઈ; પરિણામે હિંદ વિદેશી લોકોનું ગુલામ બન્યું. ૪. ગોરી પછી ગુલામ સુલતાનવંશ રાજ્ય ઉપર આવે છે. એમાં કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ મુખ્ય હોતો. અલાઉદ્દીન ખિલજીએ પોતાના અમલ દરમ્યાન નવી રાજ્યવહીવટ પદ્ધતિ શરૂ કરી; લશ્કરને બળવાન બનાવ્યું. પરિણામે ચિત્તોડ, ગુજરાત અને દક્ષિણનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો. એણે હિંદુઓ ઉપર જઞ્જિયાવેરો નાખ્યો. ઘણા હિંદુઓ જુદાં જુદાં કારણોથી મુસલમાન બન્યા. આ પછી વિદ્વાન છતાં નિર્દયતાનો અવતાર મહંમદ બિન તુગલખ ગાદીએ આવ્યો. દિલ્હીને હેરાન કરી મૂક્યું. તુગલખાવાદ વસાવ્યો. ૫. ૧૪-૧૫ મી સદીમાં સુલતાનશાહી ક્ષીણ થતી જાય છે. બાબરે દિલ્હી જીતીને મોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. પોતાના જીવનમાં એને આરામ ન મળ્યો. આ પછી હુમાયુ આવ્યો. શેરખાન સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં હાર્યો. ત્યારથી રખડતો રખડતો ૧૬ વર્ષ પછી તે દિલ્હીની ગાદીએ આવે છે. એનો પુત્ર અકબર મહાન મોગલસમ્રાટ તરીકે વખણાય છે.

અકબર બહુ જ રાન્યલિખ્તુ અને વિલાસી હતો, છતાં ધર્મસહિષ્ણુ હતો. પ્રજા ઉપર જીલમ નહોતો કરતો. અકબરે હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય માટે પ્રયત્ન કર્યો. એ પછી જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવે છે. તે બધા ક્રૂર અને કટ્ટર ધર્માધિ હતા. ઔરંગઝેબે તો પરાણે મુસલમાન બનાવવા માટે ઘોર અત્યાચાર હિંદુઓ ઉપર કર્યા હતા. ૬. એના શાસનના પાછળના ભાગમાં શીખ અને મરાઠા લોકો જાગ્યા. શીખ જેવો શાંતિપ્રિય સંપ્રદાય મુગલોના અત્યાચારોના પ્રત્યાઘાતોથી લડાયક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. રાજસત્તા તરફ વળે છે, અને મોગલ સામ્રાજ્યને ઉથલાવી પાડે છે. મરાઠા સરદાર શાહજી ભોંસલેના પુત્ર શિવાજીએ મોગલોને હરાવ્યા; કેટલાય શહેરો સર કર્યા. ચોથાભાગ ઉધરાવવાની પ્રથા ચાલુ કરી. એમાંય પેશવાવંશ ઉદયમાં આવે છે. અને દિલ્હી સર કરવા જાય છે. તેવામાં ઇરાનથી નાદિરશાહ આવીને અયાનક હુમલો કરે છે, કતલ તથા લૂંટફાટ ચલાવે છે. એ પાછો ફરે છે. ૬ વર્ષ પછી ખીજો લૂંટારો અહમદશાહ દુરાની આવે છે. એની પેશવાઓ સાથે લડાઈ થાય છે, તેને હરાવે છે. ૭. ૧૭મી સદી દરમિયાન ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ બંને હિંદમાં પગપેસારો કરે છે, ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપની સ્થાપી વહાણો દ્વારા વેપાર કરે છે. ધીમે-ધીમે રાજ્યોને આપસમાં લડાવી, ભાડે સેના આપી, મુલક ઉપર કબ્જો કરતા જાય છે; ફ્રેંચોને હરાવીને ભગાડી મૂકે છે. કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ જેવા શહેરો વસાવે છે. બેવકા હિંદી લોકો પૈસાના લોભે અંગ્રેજોને સાથ આપે છે. છેવટે આખું હિંદ ધીમે ધીમે એ લોકો પચાવી પાડે છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે મુસલમાનો અને અંગ્રેજો પણ રાજસત્તા દ્વારા ક્રાંતિ કરવા માગતા હતા, તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. મરાઠાવંશને પણ આ જ અનુભવ થયો. લોકશક્તિને લોકસેવકા કે સાધુઓ સંગઠિત ન કરી શક્યા. પરિણામે ગુલામીનું ભયંકર દુઃખ ૭૦૦ વર્ષ સુધી ભોગવવું પડ્યું.

તા. ૩૧-૮-૬૧

વિશ્વવર્ધતિહાસની રૂપરેખા

૧. ૧૭મી સદીના મધ્યભાગમાં વેસ્ટફેલિયાની સંધિ થઈ. પરિણામે ૩૦ વરસના ઇંગ્લેંડના આંતરવિગ્રહનો અંત આવ્યો. પહેલા આર્લ્સને માથું ગુમાવવું પડ્યું. એ પછી અમેરિકા અને ખીજા સંસ્થાનો સાથે વેપારને લીધે પુષ્કળ ધન ધસડાઈ આવ્યું. વિભિન્ન વર્ગો વચ્ચે તંગદિલી ઓછી થઈ. મધ્યમ વર્ગના લોકોને રાહત મળી. ૧૬૮૮માં રાજા જેમ્સને હાંકી કાઢ્યો. પાર્લામેંટનો વિજય થયો; પણ હજી ફ્રાંસનો રાજા ૧૪મો લુઈ આપખુદ અને જીલમગાર હતો. એવામાં ફ્રાંસમાં રાષ્ટ્રીય જગૃતિ થઈ. ધર્મનું સ્થાન રાષ્ટ્રીયતાએ લીધું. આધુનિક વિજ્ઞાનનો પાયો નખાયો, તેથી વેપાર તથા માલનું જળર જગદ્વ્યાપી બની ગયું. ૨. આ પછી ૧૮મી સદીમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે સામ્રાજ્યવાદની હરીફાઈ હિંદ અને કેનેડામાં જમી; તેમાં ઇંગ્લેંડનો વિજય થયો. પણ એથી સામાન્ય જનસમુદાય ગરીબાઈની હાડમારીથી ક્ષુબ્ધ થઈ ગયો હતો, થોડાક ઉપલો વર્ગ સુખ ભોગવતો હતો. એટલે ફ્રાંસ તથા યુરોપના ખીજા દેશોમાં પરિવર્તનની ભૂમિકા ઊભી થઈ. ધર્મગુરૂઓ ગરીબોના પાપ અને ધનિકોના પુણ્યની તથા પર લોકમાં ફળ મળવાની વાતો કરી અસમાનતાને ટેકા આપવા લાગ્યા; એ જ અરસામાં વિજ્ઞાનને લીધે ૩૯ ધર્મની સર્વગ્રાહી પકડ ઢીલી પડી. નવા ઉદ્યોગો અને અર્થ વ્યવસ્થામાં ઉત્પન્ન થતાં નવા પ્રશ્નો ઉપર લોકોનું ધ્યાન ચોંટ્યું. તે કાળમાં વોલ્ટેયર, રૂસો વગેરે કેટલાક વિચારકોએ રાજકારણ, અર્થકારણ, કાનૂન વગેરે ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં, જેમાં ધર્મની સાથે એ બધા વિષયોનો અનુબંધ તરછોડી નાંખ્યો. તેથી ૧૮મી સદીમાં ત્રણ ક્રાંતિઓ થઈ—૧. અમેરિકામાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. ૨. ઇંગ્લેંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ. ૩. ફ્રાંસમાં સામાજિક ક્રાંતિ થઈ. એ ત્રણે

ક્રાંતિઓની અસર દુનિયા ઉપર થઈ; એ ત્રણે રાજ્ય દ્વારા થઈ. તેને પરિણામે નીચલાથર કે સાચા ધર્મનું બળ ન વધ્યું. ક્રાંતિનાં સાધનો હિંસક હતા; તેથી તેના ખોટા પ્રત્યાઘાતો ઊભા થયા. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે મૂડીવાદ વધ્યો; શોષણ વધ્યું. સામ્રાજ્યવાદ અને સંસ્થાનવાદ વધ્યા. ૧૯૧૪માં ૪ વરસ સુધી યુદ્ધ થયું ૪. ૧૯મી સદીમાં જર્મનીમાં કાર્લ માર્ક્સ થયો. એ સામ્યવાદનો જનક થયો. એણે રાજકીય તથા સામાજિક પદ્ધતિમાં પરિવર્તન કર્યું. પણ ધર્મની સાથે એનો અનુબંધ ન રહ્યો, પરિણામે હિંસા, ભય, ત્રાસ અવિશ્વાસ વગેરે દૂષણો રહી ગયા. ૫. હિંદમાં અંગ્રેજોનું શાસન હતું તે વખતે કારીગરો, ખેડૂતો, મજૂરો વગેરેની દુર્દશા હતી, શોષણ સરિયામ ચાલતું હતું. હિંદુધર્મમાં સામાજિક સુધારા થયા ખરા, પણ રાજ્ય સાથે સારી પેઠે અનુબંધ નહોતો જોડાયો, ગાંધી-જીએ ચારે અનુબંધોનો મેળ ખેસાડ્યો, કોંગ્રેસ સંસ્થા દ્વારા શુદ્ધ સાધનોથી સર્વોંગી અહિંસક ક્રાંતિ કરી, જેને પરિણામે હિંદ સ્વ-તંત્ર થયું. અહીંની ક્રાંતિ જનતા દ્વારા થઈ છે, જ્યારે ખીજ દેશોમાં રાજ્ય દ્વારા ક્રાંતિ થઈ છે.

૯

વિશ્વભૂગોળનું દિગ્દર્શન

૧. ખીજ ગ્રહોની જેમ પૃથ્વી પણ એક ગ્રહ છે. ખીજ ગ્રહો કરતાં પૃથ્વી-ગ્રહ આપણાથી વધારે નજીક હોવાને લીધે તરત અને વધુ અસર થાય છે. વિશ્વની સાથે વાતસલ્ય સાધવા માટે વિશ્વની પૃથ્વી તથા ત્યાં વસતા પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, સંસ્કૃતિ, રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, ધંધાઓ, જીવન જીવવાની રીતો વગેરેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એટલા માટે જ આર્યો પૃથ્વીને માતા તથા પોતાને તેના પુત્રો માનીને સમગ્ર પૃથ્વીમાં વસતા લોકો સાથે આદાનપ્રદાન કરી વાતસલ્ય સાધવા પ્રેરાયા હતા. ઇતિહાસ સર્જન, રાજ્ય વ્યવસ્થા, સર્વોંગી વિકાસ, સંસ્કૃતિની ખીલવણી વગેરેનો આધાર પણ લૌગી-

૯

લિક પરિસ્થિતિ પર છે, માટે ભૂગોળનું જ્ઞાન ધર્મ, અધ્યાત્મ, સમાજ રચના વ.ની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે. એટલા માટે જ જૈન, બૌદ્ધ, હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં ભૂગોળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કર્મગ્રંથમાં કરેલ ક્ષેત્રવિપાકી કર્મપ્રકૃતિનું વર્ણન ભૂગોળનું મહત્ત્વ બતાવે છે. મોટે ભાગે માનવજીવન ઉપર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની અસર થાય છે, માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન ઘડી શકતો નથી; ઘણે ભાગે પોતે જે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં રહેતો હોય, તે જ તેના જીવનને ઘડે છે. ૨. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં ૫ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે:— ૧. જમીનનો પ્રકાર, ૨. આબોહવા, ૩. સ્થાન, ૪. વનસ્પતિ, ૫. પ્રાણીઓ. ૩. આખી દુનિયાને આજે ૫ મહાદ્વીપોમાં વહેંચીએ છીએ:—૧. એશિયા, ૨. આફ્રિકા, ૩. યુરોપ, ૪. ઓસ્ટ્રેલિયા અને ૫. બંને અમેરિકા. જમીનો ત્રણ પ્રકારની છે: પહાડી, ઉચ્ચપ્રદેશવાળી અને મેદાનોવાળી. આ ત્રણે પ્રકારની જમીનની જુદી-જુદી વિશેષતાઓને લીધે જુદા-જુદા પ્રકારની સંસ્કૃતિ ખીલે છે. જ્યાં નદીઓ અને મેદાનો વધારે હોય ત્યાં ગીચ વસતિ હોય છે, વહેપારધંધા, ખેતી, ઉદ્યોગો વગેરે વધારે ખીલે છે. ૪. આબોહવાની માનવજીવન ઉપર ૭ પ્રકારની અસર થાય છે: ૧. શરીર ઉપર, ૨. ખોરાક ઉપર, ૩. વસ્ત્રો ઉપર, ૪. ઘરની બાંધણી ઉપર, ૫. ધંધા ઉપર, ૬. વસતિ ઉપર, ૭. પ્રકૃતિની વિલક્ષણતા ઉપર, ૮. સંસ્કૃતિના વિકાસાવિકાસ ઉપર. ૫. દુનિયાના મુખ્ય કુદરતી પ્રદેશો (જેમને દેશ, રાજ્ય કે ખંડના બંધનો નથી) આ પ્રમાણે છે: ૧. વિષુવવૃત્તના જંગલો, ૨. ઉષ્ણ-કટિબંધના ઘાસના મેદાનો, ૩. ગરમ રણનો પ્રદેશ, ૪. મોસમી પવનોનો પ્રદેશ, ૫. ભૂમધ્ય સમુદ્રની આબોહવાનો પ્રદેશ, ૬. પાન-ખરંતા જંગલોનો પ્રદેશ, ૭. સ્ટેપ પ્રદેશ, ૮. શંકુદ્રુમ જંગલોનો પ્રદેશ, ૯. ટુંડ્રા પ્રદેશ, ૧૦. ચીનપ્રકારની આબોહવાનો પ્રદેશ. ૧૧. સેન્ટ લોરેન્સ પ્રકારની આબોહવાનો પ્રદેશ. આ બધા પ્રકારના

પ્રદેશોના સ્થળો, પ્રદેશો, આબોહવા, વરસાદ અને લેકો વગેરે પાંચે ભૂખંડોમાં ભુદ ભુદ પ્રકારના હોય છે. તા. ૨૮-૬-૬૧

૧૦

વિશ્વભૂગોળનું દિગ્દર્શન

૧. વાતાવરણમાં રહેલી વરાળો પૃથ્વી ઉપર માનવજીવનનો વસવાટ કરવામાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સહારાના રણમાં માણસ રહી શકતો નથી, તેનું કારણ રણ કે વરસાદનો અભાવ જ નથી, પણ વાતાવરણ (જે ભેજલું છે) મોટું કારણ છે. પૃથ્વીની સપાટીનો પોણો ભાગ મહાસાગરોએ રોકેલો છે. સૂર્યની ગરમીથી આ પાણીની વરાળ બની વાતાવરણ સાથે ભળી જાય છે. જે જમીનમાં વરાળ સંઘરવાની શક્તિ વધારે હોય, ત્યાં વધારેમાં વધારે વરસાદ પડે છે.

૨. પૃથ્વી ઉપર ઉગતી કુદરતી વનસ્પતિ પણ માનવજીવન ઉપર મોટી અસર કરે છે. કુદરતી વનસ્પતિ ઘાસ, મોટાં વૃક્ષો કે સેવાળ વગેરેના રૂપમાં થાય છે, એમાં ગરમી, વરસાદ, પવન, પ્રકાશ અને જમીનના પ્રકારો મોટી અસર કરે છે. જંગલો, ઘાસ અને રણ એમ ત્રણે સ્થળે ભુદી-ભુદી જાતની વનસ્પતિ ઉગે છે. ૩. પ્રાણીઓની અસર પણ માનવજીવન ઉપર થાય છે. જ્યાં ખોરાક-પાણી વધુ હોય ત્યાં પુષ્કળ પ્રાણીઓ હોય છે. એક કાળે બધા પશુઓ ગીચ જંગલોમાં જંગલી હાલતમાં ફરતા હતા, ધીમે ધીમે માણસોએ ઘણા ઉપયોગી પ્રાણીઓને પાળવાનું અને ઉછેરવાનું શરૂ કર્યું. એ પ્રાણીઓ માનવજીવનમાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યા. ૪. વિશ્વવાત્સલ્ય સાધક જેમ વિચાર અને ભાવના પરિવર્તનનો વિચાર કરે છે, તેમ પરિસ્થિતિ પરિવર્તનનું પણ વિચારે છે. પરિસ્થિતિ

ત્રણ પ્રકારની છે- ૧. પ્રકૃતિએ સરજેલી ૨. સમાજે ઊભી કરેલી ૩. કામ-ક્રોધ વગેરે વાસનાને કારણે ઊભી થયેલી. આ ત્રણેને વિ. વા. નો સાધક તપ દ્વારા પલટાવવા માગે છે. બૂગોળમાં પ્રકૃતિ અને તેના દ્વારા સર્જેલી પરિસ્થિતિનું વર્ણન હોય છે. પણ પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિને પલટાવવા માટે માત્ર ઉપવાસ યોગ્ય નથી, પણ કાય-કલેશ (શરીરશ્રમ) સાતત્ય (પ્રતિસંલીનતા) અને સતત સ્વાધ્યાય (પરિસ્થિતિના જ્ઞાન) ની જરૂર છે. દા. ત. ભાલમાં ખારી જમીનને મીઠી કરવાનો પ્રયોગ મનુષ્ય પુરુષાર્થ તથા નિષ્ણાતોની મદદથી કરવામાં આવે તો ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ શકે. ઉત્તર અમેરિકામાં જ્યાં ટૂંકા ઘાસની જમીન હતી, ત્યાં આજે ઘઉંનો પાક બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. મેંગો પાસેનું જંગલ સાફ કરવાથી હવે ચૂરેનિયમ જેવી ખનિજ સંપત્તિ મળી આવી છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના રણમાં પાતાળકૂવા ખોદતાં સોનાની ખાણ મળી આવી. જન સારામાં સારી પેદા કરે છે. રાજસ્થાનના રણની ૭૦૦ એકર જમીન લીલીછમ કરી નાખી. માણસને દુઃખ ભાન થાય ત્યારે તેનો ઉપાય વિચારે અને શ્રમરૂપી તપ કરે તો દુઃખ દૂર થાય અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પરિવર્તન થઈ શકે. તા. ૫-૧૦-૬૧

૧૧

૧. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ જગતને જોવાનાં સાધનો છે. વિશ્વ શું છે, ? કયા તત્ત્વથી બન્યું છે ? એનો નિયામક કોણ છે ? એ પ્રશ્નોમાંથી જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર એ ત્રણ વસ્તુઓ નીકળી. આ ઉપર વિજ્ઞાની અને તત્ત્વજ્ઞાની બન્ને વિચારે છે. તત્ત્વજ્ઞાની ભાવાત્મક એકતાની દૃષ્ટિએ વિચારે છે કે હું અને વિશ્વ એક છીએ, ચિત્રકાર જેમ પોતપોતાની કળા સાથે એકરૂપ થઈ જાય તેમ છે. માતા પોતાના બાળકોને રમાડે ત્યારે એકરૂપ થઈ જાય છે જ્યારે વિજ્ઞાની

જગતમાંથી થોડા દ્રવ્યોને લઈને એનું પૃથક્કરણ કરે છે, અને દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મનો વિચાર કરે છે, એ રીતે વિજ્ઞાની અનુલવજન્ય પ્રયોગ કરે છે, તત્ત્વજ્ઞાની આર્ષદ્રષ્ટા બની તત્ત્વોનો અનુલવ કરે છે. ૨. તત્ત્વજ્ઞાનીએ વિશ્વનાં તત્ત્વોનો વિચાર કર્યો. પંચમહાભૂત અને એનું મૌલિક સત્ય એમાંથી જડયું. આ તત્ત્વો મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચાયા-૧. જડ અને ૨. ચૈતન્ય; પ્રકૃતિ અને પુરુષ. જડ તત્ત્વો કેટલા છે, એમાં મતભેદ હોઈ શકે, પણ ચૈતન્ય તત્ત્વને તો બધા માને છે. ૨. વિજ્ઞાન એટલે સત્ય શોધ માટેનો પુરુષાર્થ. એ વસ્તુમાં તત્ત્વજ્ઞાની અને વિજ્ઞાની બન્ને એક મત છે. પરંતુ વિજ્ઞાનીઓએ આજ સુધી દ્રવ્ય અને મન સુધીનું શોધન કર્યું છે, અધ્યાત્મની શોધ સુધી, એ ગયા નથી, એનું કારણ બાઈબલમાં ‘ગાયમાં આત્મા નથી’ આ બાઈબલનું વાક્ય છે; એને લીધે ત્યાં ખ્રીસ્ત પ્રાણીઓને અકસ્માત બનેલી વસ્તુઓ ગણે છે; એને લીધે જ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો પાયો વસ્તુવિજ્ઞાન છે, જ્યારે પૂર્વનું ભારતીય વિજ્ઞાન અધ્યાત્મને પાયો માને છે. આત્માને જાણવા માટે આત્માની સાથે લાગતાવળગતા દ્રવ્ય; ગુણ કર્મોનું જ્ઞાન કરતા ખરા. ૪. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનમાં સમગ્ર પદાર્થોમાં ત્રણ તત્ત્વો માનવામાં આવ્યાં છે: ૧. પદાર્થ શક્તિનું જીવન ૨. સંયોગોના સંવેદનમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે ૩. ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતાં તે પદાર્થમાંથી શક્તિ જન્મે છે. ૫. દરેક પદાર્થના ત્રણ રૂપ હોઈ શકે: વાયુ (વરાળ વાયવીય), ઘન (જડ) અને પ્રવાહી. પણ દરેક પદાર્થમાં સાત ગુણો સરખા છે: ૧. આકાશ (પોલાણ) ૨. ગુરુત્વાકર્ષણ ૩. જડતત્ત્વ (સ્થિતિ તત્ત્વ) ૪. ગતિ આપનાર તત્ત્વ (ધર્ષણ), ૫. પદાર્થ માત્રનું વિભાજન, ૬. બે પદાર્થો (અણુઓ સુદ્ધાં)ની વચ્ચે પોલાણ હોય, ૭. વસ્તુ માત્રનો નાશ નથી થતો. આ સાત ગુણો દરેક દ્રવ્યને લાગુ પડે છે. આ વિષે વિજ્ઞાનીઓ અને આજના દાર્શનિકો કે જૈન તત્ત્વજ્ઞોમાં માત્ર ગણતરીનો ફરક છે, બાકી દ્રવ્યના ગુણોમાં ખાસ ફરક નથી.

૬. પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકો આરોગ્ય અને રક્ષણના ક્ષેત્રે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે; એવો ઉપયોગ ભારતમાં આયુર્વેદ અને શાસ્ત્ર-વિજ્ઞાનના માધ્યમથી એ બંને ક્ષેત્રે થયો જ છે. ભારતમાં જ્યારે સિદ્ધિઓ મેળવવા અને નરસંહાર કરવામાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો, ત્યારે એનો છેદ ઊઠાડવો પડ્યો. આમ દ્રવ્ય વિજ્ઞાનમાં બંને વચ્ચે કાંઈ ફરક નથી. ૭. ખીજું રાસાયણિક વિજ્ઞાન છે. ભારતમાં નાગા-ભૂત વગેરેએ અનાસક્તિ દ્વારા વિમાનો ઊડાવવા, જંતુનાશ કરવા, છર્દન-મર્દન દ્વારા ભસ્મો બનાવવા, અણુ-પરમાણુમાં રસવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો. યાત્રિક લોકો અને કર્મકાંડીઓ ચમત્કાર અને અંધ વિશ્વાસ ફેલાવવા લાગ્યા અને લોકોને છેતરતા. એટલે રસાયણિક વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ પણ ભૂતકાળમાં આ રીતે થયો. આજે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ નરસંહારમાં થાય છે, માટે આજે વિજ્ઞાનની સાથે અધ્યાત્મના જોડાણની જરૂર છે.

તા. ૧૨-૧૦-૬૧

૧૨

૧. ભૌતિક વિજ્ઞાનનાં બે અંગો- પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રાસાયણિક વિજ્ઞાન ઉપર આપણે વિચારી ગયા. ભૂગર્ભ વિજ્ઞાનમાં પૃથ્વીનાં પેટાળમાં કયા કયા પદાર્થો છે? કેવી રીતે બને છે? એનો શો ઉપયોગ છે? એ બધા વિષયો આવી જાય છે. ભૂગર્ભ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ માનવ જાતિના હિત અને સહયોગમાં કરવામાં આવે તો વિકાસ ઝડપી થાય. ૨. જ્યોતિષ વિજ્ઞાન-આકાશમાં રહેલા ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાઓ વ.ની શોધ ભારતમાં થઈ પણ અહીં એને દેવો અને ચમત્કારો સાથે જોડવામાં આવ્યા; તેથી જ્યોતિષ વિજ્ઞાનથી વિશેષ ફાયદો ન થયો, પરંતુ પાશ્ચાત્ય જ્યોતિષ વિજ્ઞાનીઓએ સૂર્યના કિરણો દ્વારા તાપ, વીજળી, પ્રકાશ, વિટામીન વગેરે તત્ત્વોની શોધ કરી. ચન્દ્રલોક અને મંગળગ્રહની યાત્રા અને વસાહત માટે પુરુષાર્થ

કરી રહ્યા છે. ૩. વનસ્પતિ વિજ્ઞાનથી માણસને મોટા લાભ એ થયો કે માણસ વનસ્પતિ ઉપર જ જીવે છે. એટલે એની શોધ, એમાં રહેલાં જીવાં જીવાં પોષક તત્ત્વો અને એના દ્વારા જીવી જીવી જરૂરિયાતોની પૂર્તિ થઈ શકે. હવે તો એવી શોધ થઈ રહી છે કે માણસને અન્ન, માંસ કે દૂધ ન મળે તોય વનસ્પતિ ઉપર જીવી શકે. વનસ્પતિમાં જીવ છે, એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માનતું હતું, પણ હવે જગદીશચન્દ્ર બોઝ દ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિત થયા પછી પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો માનવા લાગ્યા છે. ૪. શરીર વિજ્ઞાન- માણસના શરીરમાં કયા અંગો છે? તે શું કામ કરે છે? ભોજન અને તેનું પાચન શી રીતે થાય છે? કયા કારણે બગડે છે? એ બધું શરીરવિજ્ઞાનમાં બતાવાય છે. ભારતમાં હઠયોગ અને આયુર્વેદ વિદ્યામાં આ વસ્તુ હતી, પણ જિંડાણથી પ્રત્યક્ષીકરણ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યું હતું. ૫. આરોગ્ય વિજ્ઞાનમાં આહાર-વિહારનું, પથ્ય-અપથ્યનું, ખાસ વસ્તુના ગુણ-અવગુણનું, ખોરાકમાં જોઈતાં પોષક તત્ત્વોનું, પાચન-ક્રિયાનું તથા આરોગ્ય બગડેલું હોય તો તેને સ્વસ્થ કરવાનું જ્ઞાન હોય છે, જે માનવજીવન માટે જરૂરી છે. ૬. અધ્યાત્મ વિજ્ઞાનનો મેળ એ બધાં વિજ્ઞાનોની સાથે હોય તો જ માનવહિતમાં એમનો ઉપયોગ થઈ શકે; નહિતર વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિ કાં તો પૈસા કમાવા તરફ, કાં તો સંકીર્ણ સ્વાર્થ તરફ અથવા આંધળા રાષ્ટ્રવાદ તરફ હોય, જેથી ખીજ રાષ્ટ્રોનું અહિત કરી નાખે. તા. ૧૯-૧૦-૬૧

વિશ્વમાં રાજનીતિના પ્રવાહો

૧. જ્યાં સમાજ આવ્યો ત્યાં સમાજના અનેક પ્રશ્નો આવ્યા. અને એ પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે ધર્મસંસ્થા ઉપરાંત રાજ્યસંસ્થાની જરૂર પડી. નિશ્ચિત પ્રદેશમાં રહેલી પ્રજા નક્કી કરેલા નિયમ પ્રમાણે

સત્તા દ્વારા પોતાનું તંત્ર ચલાવે, તે જ રાજ્ય છે. પ્રદેશ નિશ્ચિત ન હોય, વસતિના નિયમો ન હોય તો રાજ્ય ન ચાલે. રાજ્ય આવ્યું ત્યાં કાયદા આવ્યા, કાયદા પળાવવા માટે દંડવ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી, રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવા માટે કરવેરા દ્વારા પ્રજા પાસે પૈસા ઉઘરાવવામાં આવ્યા. જો રાજ્યનો કોષ ન હોય તો રક્ષણ અને ન્યાયનું કામ કરવા માટે માણસો ક્યાંથી રાખી શકે? ભારતમાં રાજ્ય ઉપર અંકુશ રાખવા માટે બ્રાહ્મણો અને મહાજનો (પ્રજા-સંગઠનો) રહેતાં, આમ રાજશાહીમાં રાજા સારો હોય તો ઠીક પણ રાજા નબળો હોય અગર તો અત્યાચારી હોય તો તેથી આખી પ્રજા પીડાય, માટે તેવા રાજાને પદચ્યુત કરવાનો અધિકાર પ્રજાને રહેતો. બળવાન રાજા હોય પણ નિરંકુશ હોય તો એને બદલવા માટે ડીસમેટિક રાજ્યવ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી, એમાં અમુક રાજકીય પક્ષ તરફથી રાજ્ય ચાલે, પણ શાસક ઉપર પક્ષનો કોઈ અંકુશ નથી હોતો, તે સેનાપતિ જ સર્વેસર્વા થઈ જાય. ઇજિપ્તનો નાસર, રશિયાનો કુશ્ચેવ, ચીનનો માઓત્સે તુંગ, સાઉદી અરેબિયા, જોર્ડન, ઈરાક, ઈરાન વગેરેના શાસકો સરમુખત્યાર છે. આફ્રિકાના ઘણા ભાગોમાં અત્યાર સુધી કુળનાયક પદ્ધતિ હતી, એથી આગળ વધીને હવે અંગ્રેજોના શાસનને બદલે આપખુદ આફ્રિકનો શાસન કરવા આવ્યા. ૩. યુરોપમાં રાજાઓ ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ, એ વાત સ્વીકારાઈ. ધર્મગુરુઓ અને તાલુકદારો મળીને વહીવટ ચલાવતા. તાલુકદારો રૈયતને ત્રાસ આપતા. રાજવંશ અને ધર્મ-ગુરુઓ વિલાસી બની ગયા. એમાંથી ભદ્રશાહી ઊભી થઈ. એ લોકશાહી જ કહેવાતી, પણ એમાં વર્ચસ્વ સ્થાપિત હિતો અને મૂડીદારોનું જ રહેતું. મૂડીદારોએ ગરીબો અને શ્રમજીવીઓને સમજાવવા માટે ધર્મગુરુઓને સાધ્યા. ધર્મગુરુઓએ ગરીબો અને શ્રમિકોને સમજાવ્યું કે તમારા ઉપર લગવાનનો શ્રાપ છે. તમારા પાપકર્મનાં ફળ છે વગેરે. ૪. એટલે આમાંથી કેટલાક વિચારકો ઊભા થયા અને

તેમણે મજૂરો અને ગરીબોને સમજવ્યું કે આ તો મૂડીવાદીઓનું સ્ટંટ છે. ધર્મ એ જ અફીણની ગોળી છે, એનો નસો ચડાવીને તમને ફેસલાવે છે. તમારો ખરાખરનો હક છે. એ માટે સામ્યવાદી કલ્પના મૂકી મજૂરોને તૈયાર કર્યા. કેટલાકને વળી એમ લાગ્યું કે કદાચ આ મજૂરો મૂડીવાદી (નકલી) લોકશાહીથી અંતર્ગત જાય, માટે આ લોકશાહીને પણ ખતમ કરો, શ્રીમંત વર્ગને મત ન આપો, મજૂરોને જ મત આપો. આમ રશિયામાં મજૂરસરમુખ-ત્યારશાહી આવી. એમાં પણ મૂડીવાદીઓ જેમ ધર્મનો નશો ચઢાવી સ્વર્ગસ્થપનું પ્રલોભન આપતા હતા, તેમ સામ્યવાદીઓએ રાજ્યસ્થપનો નશો ચઢાવી વૈલવ વિલાસનું પ્રલોભન આપ્યું; અને શ્રીમંત વર્ગનો નાશ કરવા માટે વર્ગ વિગ્રહ કરાવ્યો અને તે માટે કાયમી અસંતોષ જિભો કર્યો. પરલોકની જેમ સામ્યવાદીઓએ આવતી કાલ આપણી છે, એમ મજૂરોને સુખસ્વપ્ન બતાવ્યું. મૂડી-વાદીઓ બાઈબલ કે કુરાનને જ સાચાં શાસ્ત્રો કહે. આ લોકો માર્ક્સના કેપિટલને જ સાચું માને. પેલાઓએ ધર્મગુરુનું ન માને તો દોજખ, નરક કે જમખાનું બતાવ્યું, જ્યારે એમણે અહીં જ નેતાઓના હાથે જમખાનું તૈયાર કર્યું. પેલા લોકોએ પરલોકની સત્તા ધર્મગુરુઓને સોંપી જ્યારે મજૂર રાજ્યવાળાઓએ બધી સત્તા નેતાઓના હાથમાં સોંપી એટલે એ બન્ને લગલગ સરખા જ છે. ૫. કેટલાક દેશોએ પ્રજાને ખૂબ કમાવાની અને ગમે ત્યાં મોજ શોખમાં ખર્ચ કરવાની છૂટ આપી. આ સ્વતંત્રતાની સાથે ભારે કરવેરા નાખ્યા, અને અવિકસિત તથા નબળા લોકો તથા દેશોને પોષવા લાગ્યા; એને તેઓ કલ્યાણ રાજ્ય કહે છે. અહીં સુખ સગવડ, ખાવાપીવાનું સારું મળે અને ગરીબો પણ કાંઈક મળે છે કે મળશે, એ આશાથી સમાજમાં પરિવર્તન કરી શકતા નથી. સામ્યવાદની સામે દીવાલો જીલી કરવા માટે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોને ચઢાવ્યે રાખે છે. આ એક ગ્રુપ સામ્રાજ્યવાદી કે સંસ્થાનવાદી

નીતિ છે. આ બધા આજની વિશ્વરાજનીતિના બુદ્ધ બુદ્ધ ફળગા છે. ભારત સક્રિય તટસ્થ બળ છે. મુસ્લિમ સમ્રો હબ્બુ ધાર્મિક અનૂતને લીધે આ સક્રિય તટસ્થ નીતિમાં સ્પષ્ટ નથી.

તા. ૨૬-૧૦-૬૧

૧૪

ભારતના રાજકીય પક્ષો

૧. વિશ્વના રાજનીતિક પ્રવાહો જોયા પછી હવે ભારતના રાજનીતિક પક્ષો કયા કયા છે ? અને તેમાં અનુબંધ વિચારધારાને મોજ્ય કયો પક્ષ છે ? એ વિચારવાનું છે. ૨. રાજકીય પક્ષોમાં ત્રણ વસ્તુઓ જોવી જોઈએ. ૧. એનો પાયો શું છે ? ૨. એનું પ્રેરક-બળ શું છે ? ૩. એનો ઉછેર ક્યાં અને કેવા સંયોગોમાં થયો છે ? સામ્યવાદનો પાયો મજૂર સત્તાવાદ છે; એટલે કે સત્તા દ્વારા મજૂર સરમુખત્યારી જીતી કરીને, કેટલાક બુદ્ધિ જીવીઓ દ્વારા સત્તા ભોગ-વવી, એ પાયો છે. એનું પ્રેરક બળ છે શ્રમિકોમાં તીવ્ર અસંતોષ જિભો કરાવી વર્ગ સંઘર્ષ (અશુદ્ધ સાધનોથી) જિભો કરાવવો. સામ્ય-વાદનો ઉછેર અહીં નથી થયો. આ હિંસાવાદી કે તોફાનવાદી પક્ષ ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુકૂળ નથી. કોમવાદી પક્ષોમાં હિંદુમહાસભા, મુસ્લિમલિગ, રામરાજ્ય પરિષદ, જનસંઘ વગેરે છે. એમનો પાયો હિંદુ કે મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપવું, હિંદુરાષ્ટ્રવાદ કે મુસ્લિમ-રાષ્ટ્રવાદ છે. એનું પ્રેરક બળ મૂડીવાદીઓ, ધર્મજીવીઓને પંપાળવા, ધર્મને નામે લોકોને ઉશ્કેરવા; એ છે. એનો ઉછેર જો કે હિંદુસ્તાનમાં થયો છે, પણ ભારતની વિકૃતિને અનુરૂપ થયો છે. કોમવાદ ભારતને માથે કાળા કલંક સમો છે. કોમવાદને લીધે ભારતે બાપૂજી જેવા રાષ્ટ્રપિતાને ગુમાવ્યા. કોમવાદી રમખાણોથી દેશને અપાર નુકસાન થયું છે, દેશના ભાગલા પણ એનાથી જ પડ્યા છે. મૂડીવાદી પક્ષોમાં

સ્વતંત્ર પક્ષ જેવા બધા જ પક્ષો આવી જાય છે. એનો પાયો સ્થાપિત હિત છે, પ્રેરક બળ મૂડીવાદ છે; એનો જન્મ હિંદમાં હોવા છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ નથી; કારણ કે જે જાગીર દારો, જમીનદારો, શ્રીમંતોએ અત્યાર સુધી ગરીબોને ચૂસ્યા છે, જિંદગી આપવા દીધા નથી, તેવાઓને પંપાણીને સત્તા મેળવવાનો આમાં પ્રયાસ થાય છે; તે ભારતીય રાજનીતિની વિરુદ્ધ છે. હવે રહ્યા પ્રજાસમાજવાદી અને સમાજવાદી પક્ષ, એ બંનેનો પાયો સત્તા દ્વારા ક્રાંતિ કરવી, એ છે. ભારતીય રાજ્યની આ નીતિરીતિ કોઈ દિવસ નથી રહી. અહીંના રાજ્યો પ્રજાને રક્ષણ અને ન્યાય આપવા માટે જ સેવાર્થે સત્તા ગ્રહણ કરતા હતા; વચ્ચે કેટલાક વિલાસી અત્યાચારી અન્યાયી રાજ્યો જરૂર થયા પણ રાજના ધર્મમાં ઉપલી વસ્તુ આવે છે. એ બંને પક્ષોનું પ્રેરક બળ ચૂંટણી લડવી, સત્તાસીન પક્ષનો વિરોધ કરવો, તેને વગોવવા પ્રયત્ન કરવો, એ છે. એ બંનેનો ઉછેર વિદેશમાં થયો છે; એટલે એમની નીતિ ભારતીય સમાજવાદને અનુકૂળ નથી. ભારતીય સમાજવાદમાં રાજ્ય ઉપર પ્રજા અને પ્રજાસેવકોનો અંકુશ પહેલાંથી રહ્યો છે. જ્યારે વિદેશના આ સમાજવાદમાં રાજ્ય જ હંમેશા બળવાન રહ્યું છે. ત્યાં પ્રજા અને પ્રજાસેવકોનું વ્યવસ્થિત સંગઠન ન હોઈ, રાજ્ય ઉપર અંકુશ ન રહ્યો. જે કે એ પક્ષો કોમવાદમાં નથી માનતાં પણ કેટલીક વખત સામ્યવાદવાળી નીતિને અપનાવી લે છે. દેશ વ્યાપી કર્મચારી હડતાલ અને ભાંગફેડ વખતે એ પક્ષોનો હાથ હોતો. એ બંનેનો ઉછેર વિદેશમાં થયો છે. કોંગ્રેસે જે કે સમાજવાદી ભાઈઓને સમાવિષ્ટ કર્યા છે, પણ ભારત સ્વતંત્ર થતાં જ સત્તા કાંક્ષાની વાત નજર સમક્ષ આવી. કોંગ્રેસનો પાયો સંસ્થાનવાદથી દેશને અને દુનિયાને મુક્ત કરવાનો રહ્યો છે. એનું પ્રેરક બળ ચૂંટણી દ્વારા સત્તા મેળવવાનું નથી, પણ સેવા કરવા માટે સ્વરાજ્ય મેળવવું અને લોકશાહી દ્વારા શાંતિમય બંધારણીય રીતે અહિંસક

દિશામાં જનતાનો વિકાસ કરવો, એ રહ્યું છે. એનો ઉછેર ભારતમાં થયો છે, ભારતીય સંસ્કૃતિનું દૂધ પીને એ ઉછરી છે. તપ-ત્યાગ-બલિદાનના કાર્યક્રમો દ્વારા એ ઘડાઈ છે. સ્વરાજ્ય પહેલાંનો એનો ભવ્ય ઇતિહાસ છે. ભારતના ઊંચ કોટિના સેવાભાવી અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તથા મહાત્મા ગાંધીજીનો એના ઘડતરમાં મુખ્ય ફાળો છે. આજે પણ આંતર્રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં ભારતની તટસ્થનીતિ અને સંસ્કૃતિને અનુકૂળ ખીજો કોઈ પક્ષ કામ કરી શકે એમ નથી. કોંગ્રેસની સામે વિરોધ પક્ષો હોવા જોઈએ, એમ પાશ્ચાત્ય લોકશાહી તરફ મીંટ માંડનારા લોકો કહે છે, પણ ભારતીય લોકશાહી પ્રમાણે પૂરક બળ અને પ્રેરક બળ હોવાં જોઈએ, વિરોધ પક્ષની જરૂર નથી.

તા. ૨-૧૧-૬૧

૧૫

વિશ્વમાં અર્થનીતિના પ્રવાહો

૧. ભારતમાં અર્થકારણ સાથે ધર્મબુદ્ધિ રહી છે, એટલે આર્થિકક્ષેત્રમાં સત્ય-અહિંસા, ન્યાય વ. ની દૃષ્ટિએ કામ થયું છે. ‘ત્યાગ કરીને ભોગવ’ એ સૂત્ર ઉપનિષદ્ધકારોએ આપ્યું. વસ્તુપાલ, તેજપાલ, વિમલશાહ વગેરેએ સંપત્તિ કમાવી, પણ એમણે પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ સ્થાપત્યકળા અને સંસ્કૃતિનાં સ્થળો માટે કર્યો. પોતે કળા અને ધર્મારાધનાનો આનંદ માણવાને બદલે સૌ એનો આનંદ માણી શકે, એમ જ પોતે જ સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો સ્વાદ લેવાને બદલે સૌ થોડોથોડો પ્રસાદ લઈ સ્વાદ લઈ શકે, એ વસ્તુ મંદિરોમાં ગોઠવાઈ. નૃત્ય અને સંગીતકળાનો આનંદ સૌ સરખી

રીતે મેળવી શકે એ માટે મંદિરો સાથે સાથે એ વસ્તુ સાર્વજનિક રીતે ગોઠવાઈ. એટલે આપણે ત્યાં અર્થ-પુરુષાર્થની સાથે ધર્મનો અંકુશ રહ્યો છે. ૨. યુરોપમાં અર્થવ્યવસ્થા જુદી રીતે વિકસે છે. ધરની અર્થનીતિમાંથી અર્થશાસ્ત્ર રચાયું, પછી વ્યાપારિક અર્થશાસ્ત્ર રચાયું. ખર્ચ કરતાં આવક કેમ વધે? એ વસ્તુ ઉપરથી નફાની દૃષ્ટિ આવી. દરેક વસ્તુ નફા માટે બનાવવી, એ સૂત્ર આવ્યું. પછી જે બજારમાં હરીફાઈમાં ટકી શકે, તેના હાથમાં અર્થતંત્ર રહે. આ હરીફાઈમાંથી વિશ્વયુદ્ધો થયાં. ત્રીજી વસ્તુ એ આવી કે સંપત્તિવાળો મન કાવે તેમ તેનો ઉપયોગ કરે. ચોથી વસ્તુ મુક્ત હરીફાઈની આવી. એમાં જે વધારે સાધનોવાળા હતા તે ટક્યા, સાધનહીનોની શક્તિ ખૂટવા માંડી. આ પછી ગરીબ લોકોની ખરીદ-શક્તિ વધારવા માટે પૈસા ઉધાર આપવાની ઉદ્યત બતાવી. એમાંથી અર્થશાસ્ત્રીઓનું નવું સૂત્ર આવ્યું કે, વસ્તુઓ ખૂબ વાપરો, વાપરશો એટલે માલ ખતમ થશે. વધારે વસ્તુઓ વાપરવાથી, વસાવવાથી જ જીવનધોરણુ ઊંચું થશે; આ આખી વસ્તુમાં પાયાની ભૂલ છે. અમેરિકા વ. દેશોએ અવિકસિત રાષ્ટ્રોને ખેડા કરવા અને જીવન-ધોરણુ ઊંચું કરવાનું આ બ્રામક સૂત્ર ફેલાવ્યું; એની પાછળ તેની દૃષ્ટિ પોતાના દેશનો માલ ખપાવવાની વૃત્તિ છે. દુર્ભાગ્યે આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓ પણ જીવન-ધોરણુ ઊંચું કરવાના આ ભ્રમમાં તણાઈ રહ્યા છે. વિલાસ, પરાવલંબન કે અસંયમ ઉપર જીવન-ધોરણુ વધારવા કરતાં સાદાઈ, સંયમ અને સ્વાવલંબનથી જીવન-ધોરણુ વધારવાની વાત જ ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ છે. ગાંધીજીએ આખી અર્થનીતિને પાયાથી બદલવાનાં સૂચનો કર્યાં. પહેલું સૂચન એ હતું કે ઉત્પાદન ઉપયોગ માટે હોય, નફા માટે નહીં. ખીજો મુદ્દો એ હતો કે એ વસ્તુ તરફ સદ્ભાવ રહે, તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; ત્રીજો મુદ્દો એ હતો કે જેનાથી આજીવિકા બરાબર ચાલી

શકે, તે પ્રમાણે માલના ભાવ નક્કી કરે; ચોથો મુદ્દો એ હતો કે વસ્તુના ભાવ આયોજન ઉપર સહકારી ધોરણે નક્કી થવા જોઈએ, રાજ્યના ધોરણે કે હરીફાઈના પાયા ઉપર નહીં. પાંચમો મુદ્દો એ હતો કે મોટા ઉદ્યોગો ઉપર સાર્વજનિક માલિકી અને નાના ઉદ્યોગો ઉપર સહિયારી માલિકી હોવી જોઈએ. ગાંધીજીએ આ બધું પ્રયોગ કરીને અનુભવથી સૂચન કર્યું હતું. વિશ્વની અર્થનીતિને બદલવી હોય તો ગાંધીજીની ભારતીય અર્થદૃષ્ટિ પ્રમાણે કમમાં કમ ભારતનું અર્થતંત્ર ગોઠવવું જોઈએ.

તા. ૧૬-૧૧-૬૧

સ્મૃતિ-વિકાસના માર્ગો

૧

અવધાનદ્વારા સ્મૃતિ વિકસાવવાની કળા

૧. સ્મૃતિ વિકસાવવાના અનેક માર્ગો છે, તે પૈકી અવધાન પણ એક માર્ગ છે. લોકો એને ચમત્કાર માની બેસે છે, પણ ખરું જોતાં અભ્યાસથી બુદ્ધિમાં યાદ રાખવાની શક્તિ વધી જાય છે. બીજો ઉપાય છે એકાગ્રતાનો. એકાગ્રતાથી ઘણી વસ્તુઓ યાદ રહી જાય છે. એક અઢીવર્ષનું બાળક પુસ્તકાલયનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચી શક્યું. અભિમન્યુએ માતાસુભદ્રાના ગર્ભમાં ચક્રવ્યૂહ ભેદનની કળા શીખી હતી. આમ નાનું બાળક થોડા વખતમાં ઘણું શીખી શકે છે.

૨. અવધાન એકલે એકાગ્રતાપૂર્વક ધારણ કરી રાખવું તે. યોગ દ્વારા કે યમનિયમ દ્વારા સ્મૃતિ વિકસાવવાની વાત સામાન્ય માણસ માટે અઘરી છે, પણ કલ્પના દ્વારા યાદ રાખવાની વાત સહેલી છે. જે માણસને જે વિષય વધારે ગમતો હોય, તેની યાદ રહી જાય છે, તેમજ તમે મગજના ખાનામાં ગમે તેવી વસ્તુની કલ્પના કરીને ગોઠવી રાખો તો તે યાદ આવી શકે. ‘એક સંબંધી સ્મરણ’ અપર સંબંધી સ્મારકમ્’ એક વસ્તુ કોઈ માણસની જોઈને સમગ્ર વસ્તુ કે વ્યક્તિનો ખ્યાલ આવી જાય છે. યાદ રાખવાની બીજી રીત એ છે કે દુનિયામાં લાખો લોકો જુદી-જુદી હોય, પણ આંકડા તો બધે સરખા જ છે. આંકડા સાથે આકાર, ઉચ્ચાર અને સંયોગનો વિચાર કરી શબ્દોને ગોઠવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે :-

અંક	અક્ષર	સંકેત	અંક	અક્ષર	સંકેત
૧	ન, મ, ભુ	૧ મા	૬	છ, ક, ફ, ખ	૬ ફઈ
૨	ગ, ર	૨ ગા	૭	ત, થ	૭ સીતા
૩	ધ ધ દ	૩ ધી	૮	ટ, ઠ, ડ, ઢ	૮ સોટી
૪	ચ જ ઝ	૪ ચા	૯	લ, લી, લે, લા, ભ ૯	સાલ
૫	પ ય વ	૫ પાઉં	૦	શ, ષ, સ	૧૦ નસ

તા. ૨૭-૭-૬૧

૨

અવધાનનો પ્રયોગ

૧. આ જીવનમાં કેટલીક વાતો યાદ રાખવા જેવી અને કેટલીક ભૂલવા જેવી હોય છે. યાદ રાખવા જેવી નો યાદ રાખવી હોય અને ભૂલવા જેવીને ભૂલવી હોય તો તે માટે અવધાનકળા શીખવી જોઈએ. એથી માણસમાં એકાગ્રતા આવે અને જીંડો ઉતરે તો પ્રભુપ્રાપ્તિ કે આત્મજ્ઞાન થાય. દરેક માણસમાં સ્મરણ શક્તિ તો પડેલી છે માત્ર એને વિકસાવવા માટે પ્રથમ એકાગ્રતા જોઈએ. સ્મરણ શક્તિના અગાઉ બતાવેલ બે માર્ગોમાંથી કલ્પનાનો માર્ગ સહેલો છે. એમાં ચાક્ષુષ શક્તિ અને શ્રવણશક્તિ એ બે કામ કરે છે. એક પાત્રને યાદ કરવું હોય તો તેને માથે શું હતું, પગે શું હતું, એ ઉપરથી બીજી તત્સંબંધિત વસ્તુઓ યાદ આવી જાય છે. એટલે પહેલાં બતાવેલ સંકેતો અને અક્ષરો યાદ રાખી તે તે શબ્દોની સાથે ગોઠવી દેવા જોઈએ. દા. ત. ક્રાઈએ કહ્યું કે ૯ આંક સાથે સુખશબ્દ યાદ રાખવો છે, હવે ૯ની સાથે સંકેતશબ્દ સાલ છે, એની સાથે સુખને ગોઠવવું પડશે કે 'સાલ ઓઢવાથી સુખ થાય છે.' એનું ચિત્ર પણ ભેજમાં કદી લેવું પડશે કે સાલ ઓઢેલો માણસ છે, તે સુખ ભેગવે છે. આમ જ અંકની સાથે જ શબ્દ ગોઠવવાનું કહે તેની

સાથે ગોઠવી લેવું અને ભેજના ખાનામાં મૂકી દેવું, પછી જ્યારે પૂછે ત્યારે બતાવી આપવું, એનું નામ જ અવધાન ક્રિયા છે. આમાં ૧ થી માંડી ૧૦૦ અને ૧૦૦૦ સુધીના અવધાન કરનારા માણસો દુનિયામાં થયા છે; એટલે એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

તા. ૩-૮-૬૧

૩

અવધાન દ્વારા સ્મૃતિવિકાસ

૧. સ્મૃતિ કલ્પનાથી ખીલી શકે છે, એટલા માટે જ કલ્પના-ચિત્રો અવધાનપ્રયોગમાં મૂકયા છે. સ્મરણશક્તિનો વિકાસ કલ્પનાના વિકાસને આધારે રહેલો છે. ૧ થી ૧૦૦ સુધીના કલ્પના ચિત્રો યાદ રહે અને તેની સાથે નવા શબ્દોનો સંબંધ જોડી દેવામાં આવે તો દરેક શબ્દ યાદ રહી શકે.

આપણાં ૧૧ થી ૪૦ સુધીના સંકેતો આ પ્રમાણે છે-

૧૧—મનુ	૧૪—મોબુ	૧૭—માથુ	૨૦—રસ
૧૨—નાગ	૧૫—માવો	૧૮—નટ	૨૧—રણુ
૧૩—નદી	૧૬—માછી	૧૯—નળ	૨૨—ગોર
૨૩—રાધા	૨૭—રથ	૩૧—ધાણા	૩૬—ધોડો
૨૪—રાજ	૨૮—રોટી	૩૨—ધર	૩૭—દાંત
૨૫—રાંપ	૨૯—ગાલ	૩૩—દાદા	૩૮—દડો
		૩૪—ધજી	૩૯—દાળ
૨૬—રીંછ	૩૦—ધાસ	૩૫—દવા	૪૦—ચાસ

તા. ૧૦-૮-૬૧

અવધાન પ્રયોગ

૧. જો સ્મૃતિ સહજ છે તો પછી પૂનર્જન્મની વાત કેમ યાદ રહેતી નથી ? એનું કારણ એ છે માણસ આજે અસહજ જીવન જીવે છે. દા. ત. કોઈએ ઠપકો આપ્યો હોય તો તે યાદ રહી જાય છે, પણ યાદ રાખવા જેવી વસ્તુ યાદ રહેતી નથી, એનું કારણ આસક્તિ છે. અનાસક્તિ અને પવિત્રતા હોય તો સ્મૃતિ વિકાસ થાય. ૨. સ્વપ્નમાં આગાહી, સ્ફુરણ અને કલ્પના એ ત્રણે શબ્દો સમાઈ જાય છે. સ્વપ્નમાંથી જે આગાહી થાય છે, તેને આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં તુરીયા કહે છે. નિદ્રા, તંદ્રા અને જાગૃતિ એ ત્રણેમાં શરીરનો નિદ્રા સાથે, મનનો તંદ્રા સાથે અને ચેતનનો જાગૃતિ સાથે સંબંધ છે. કેટલાક સ્વપ્નનો આગાહી સૂચક હોય છે, કેટલાક નજરે જોયેલી, કલ્પેલી કે પૂર્વજન્મમાં જોયેલી વસ્તુના સ્વપ્ન આવે છે. એમાં જે સ્વપ્નો બેચેનીમાં થાય છે, તે ગ્રાહ્ય નથી. ૨. હવે આપણે કેટલાક શ્લોકો-(છંદો) લઈએ. છંદ બે પ્રકારના હોય છે : ૧. માત્રિક અને ૨. અક્ષરીય. અનુષ્ટુપ શ્લોક માત્રિક હોય છે. એમાં આ પ્રમાણે જાણવું :—

આખાયે શ્લોકનો છઠ્ઠો ગુરુ, ને લઘુ પાંચમો
ખીજે ચોથે પદે હ્રસ્વ, ખાકીમાં દીર્ઘ સાતમો.

દાખલો— બહાદુર થજે ખેટા, દિલનો દરિયો થજે;
દર્દો દલિત દુઃખીના તું, બિનાં આંસુ લૂંછજે.

અવધાન પ્રયોગ

વ્યક્ત જગત અને અવ્યક્ત જગતનો તાળો મેળવવા માટે જૈન ધર્મમાં અભિગ્રહ શબ્દ વપરાય છે. એમાં ધારણા ન ફળે ત્યાં સુધી ખોરાક ન લેવાનો સાધક નિર્ણય લે છે અને પ્રાણમોહ છોડી અવ્યક્ત જગતમાં રહેલા વિશ્વચૈતન્યની સાથે વ્યક્તિચૈતન્યનો તાળો મેળવે છે. લ. મહાવીરે એક ક્ષત્રિયકન્યા માટે એવો અભિગ્રહ કર્યો હતો, જેને ફળવામાં ૫ માસ ૨૫ દિવસ લાગ્યા હતા; તેથી અવ્યક્ત જગતમાં એનો ઊંડો પડઘો પડ્યો હતો. અવધાન પ્રયોગમાં પણ સ્મૃતિની આવી એકાગ્રતા સાધી ધન અને સત્તા તરફથી નિરપેક્ષ રહી વિશ્વચૈતન્ય તરફ તેને લગાડવાની હોય છે. વિશ્વ સાથે ઐક્ય સાધ્યા પછી પોતાને મળેલ મન, બુદ્ધિ, શરીર વગેરેને વિશ્વ માટે વાપરી દે છે; ચમત્કાર અને સિદ્ધિઓમાં મુગ્ધ નહીં બનીને વિશ્વની સેવામાં અર્પણ કરી દે છે, એ જ અવધાન પ્રયોગનું રહસ્ય છે.

તા. ૨૪-૮-૬૧

૬

અવધાન દ્વારા સ્મૃતિવિકાસ

૧. જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયની પાછળ એક ચેતના શક્તિ પડેલી છે. કેટલીકવાર ચેતના શક્તિને ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વગર જ અમુક અનુભવો થઈ જાય છે. એનું કારણ ચેતના શક્તિની જાગૃતિ છે. દા. ત. ૧. શ્રીમદ્ રાજયન્દ્રજીને ભોજનમાં મીઠું નથી, એ જ્ઞાન ચાખ્યા વગર જ થઈ ગયું હતું. ૨. હેલનકેલર બોબડી, બહેરી અને મૂંગી હોવા છતાં, તેને ઘોડાના ડાબલા સંભળાયા હતા. ૩. હ. મહંમદને ચાદર ઓઢીને સુતાં સુતાં કેટલીક આયતોનું જ્ઞાન થઈ

ગયું હતું. ૪. ધણી ભક્તોને અક્ષરજ્ઞાન ન હોવા છતાં, તેમણે કાવ્યો બનાવ્યા, ભજનો ગાયા. હૈયાઉકલતથી ગ્રંથો લખ્યા. ૫. ૫. સુખ-લાલજી આંધળા ન થયા હોત તો કદાચ આટલું જ્ઞાન ન મેળવી શકત. એટલે હું કાણુ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું? આ પહેલાં શું હતો? અત્યારે કઈ પરિસ્થિતિમાં છું? એ બધાનો તાળો સ્મૃતિ-વિકાસ દ્વારા મેળવવાનો છે. ૨. ઉપજ્ઞતિ છંદમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે. એના બે પ્રકાર છે: ઉપેન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રા. ઉપેન્દ્રવજ્રામાં— ‘જ ભાન તારા જ જ ભાન ગંગ’ એટલે જગણુ, તગણુ, જગણુ અને બે ગુરુ હોય છે. જ્યારે ઇન્દ્રવજ્રામાં ‘તારા જ તારા જ જ ભાન ગંગ’ એટલે બે તગણુ, એક જગણુ અને બે ગુરુ હોય છે. ગણુને ઝોળખવા માટે એક સૂત્ર છે. ‘યમાતા રાજ ભાનસ લમ’ યગણુ, મગણુ, તગણુ, રગણુ, જગણુ, ભગણુ, નગણુ, સગણુ લઘુ અને ગુરુ. દરેક ગણુમાં ત્રણ ત્રણ અક્ષર પ્રમાણે ગુરુ લઘુ સમજી લેવા.

તા. ૩૧-૮-૬૧

૭

અવધાનદ્વારા સ્મૃતિવિકાસ

૧. સાંખ્ય અને યોગદર્શન એ ક્રમશઃ ૨૪ અને ૨૫ તરવે માને છે. જ્યારે ગીતા અને વેદાંત ક્રમશઃ ૩૧ અને ૩૨ તરવે માને છે. જૈન દર્શન ૫ ઇન્દ્રિયો, મન તથા ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો માને છે. છેવટે તો મનદ્વારા આત્મા સાધવાનો છે. સ્મૃતિ માટે મુખ્ય આધાર બુદ્ધિ અને અન્તઃકરણની નિર્મળતા છે; જેટલી નિર્મળતા વધશે તેટલો જ સ્મૃતિવિકાસ થશે, બુદ્ધિનો ચમત્કાર પણ ચૈતન્યની સ્મૃતિ માટે છે. અભયકુમારની બુદ્ધિ વખણાય છે, તેનું કારણ ચિત્તની એકાગ્રતા અને શ્રદ્ધા હતી. બુદ્ધિ ૪ પ્રકારની છે. ઔત્પાતિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી, પારિણામિકી. અભયકુમાર,

વીરબળ શેહક વગેરેની બુદ્ધિ ઔત્પાતિકી, હાજરજવાબી અને સહજ સ્ફુરણવાળી હતી, તે લોકહિત માટે જ ઉપયોગ કરતા હતા; અંધ-વિશ્વાસ ફેલાવીને પૂજાપ્રતિષ્ઠા કે પૈસા ભેગા કરવા માટે નહીં.

૨. માનો કે એકથી ૫૫ સુધીની રકમનો સરવાળો કરવો છે, તો તેને માટે બંનેની અડધી રકમ (એટલે કે બેઝીવાળી રકમ) ૨૮ લેવી અને ૫૫ ની સાથે ગુણવી તો $28 \times 55 = 1540$ સરવાળો આવે. એ રીતે ૧ થી જેટલી રકમ લેવી હોય તેટલીનો સરવાળો કરવાની આ રીત છે. ૩. સામી વ્યક્તિને કોઈપણ રકમ (શન્યસિવાય) ધારવા માટે કહીએ પછી એને તે રકમ સાથે ૯ આવે એવી કોઈપણ રકમ સાથે ગુણાકાર કરવાનું કહેવું, જે ગુણાકાર આવે તેમાં શન્ય સિવાયની રકમ હોવી જોઈએ પછી જે સરવાળો આવે તેમાંથી એક આંકડો છુપાવીને બાકીનો આંકડો કહે તો એમાં ૯ આવી શકે એટલી રકમનો આંક છુપાવ્યો છે, એમ કહેવું. દા.ત. કોઈએ ૨૨ની રકમ ધારી, એની સાથે એણે ૧૮ ને ગુણી તો $22 \times 18 = 396$ નો સરવાળો આવ્યો, એણે એક આંક (૩)નો છુપાવીને તમને ૯૬ કહ્યું તો તમારે $96 - 9 = 87$ થયા, એમાં ૩ ઉમેરવાથી $87 + 3 = 90$ થઈ શકે એટલે ૩નો આંક છુપાવ્યો છે, એમ કહેવું. (૪) વસંતતિલકા છંદનું લક્ષણ—એમાં ૧૪ અક્ષરો, (૧ તગણ, ૧ ભગણ ૨ જગણ અને બે ગુર) હોય છે. દાખલો—

‘ તારાજલા—નસજલા—નજલાન ગંગ ’

‘ પ્રાત : સ્મરામિ હૃદિ સંસ્કુરદાત્મ તત્ત્વ ’

તા. ૨૧-૯-૬૧

૮

અવધાન દ્વારા સ્મૃતિ વિકાસ

૧. અવધાન શબ્દમાં ધા ધાતુ ધારણ કરવાના અર્થમાં છે.

એટલે આપણું પોતાનું વિશ્વસહિત સમ્યક્ દર્શન નિસર્ગથી અને અધિગમ (બીજા નિમિત્તે)થી થાય છે. અધિ ગમથી જેમ જેમ સ્મરણ થતું જાય છે, તેમ તેમ બુદ્ધિ ઉપરના આવરણો દૂર થતાં જાય છે. દા. ત. કપિલ બ્રાહ્મણ સ્મૃતિને ચક્રોળે ચડાવે છે, છેવટે તેને ઉહાપોહ કરતાં પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થઈ આવે છે, અને અવ્યક્ત શક્તિના આનંદમાં મગ્ન થઈ જાય છે. ૨. દોહરામાં પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ૧૩ માત્રા અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં ૧૧ માત્રા હોય છે. સોરઠામાં એથી બલકુલ સમજવું. પહેલા ત્રીજા ચરણમાં ૧૧ અને બીજા ચોથામાં ૧૩ માત્રા જાણવી. દા. ત. ‘નિરખીને નવયૌવના, લેશન વિષય નિદાન’ આ દોહરાનું ઉદાહરણ છે, એને બલકુલને ‘લેશન વિષય નિદાન નિરખીને નવયૌવના’ આમ કરશે તો સોરઠો બની જશે. ચોપાઈમાં ચારે ચરણો પૈકી દરેકમાં ૧૬ માત્રા હોય છે. દા. ત. ‘રઘુ કુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાય પર વચન ન જઈ.’ તા. ૨૮-૯-૬૧

૯

અવધાન દ્વારા સ્મૃતિ વિકાસ

૧. આપણને સૌથી પહેલાં પોતાના શરીરનો વિચાર આવે છે; એ અન્નમય કોષની ભાવના, ત્યાર પછી હું અને મારા સૌને પોષવાની ભાવના આવે છે. પ્રાણમય કોષની ભાવના, એ પછી થોડીક ઉદાર ભાવના જાતિ કે ગ્રામ માટે ધસાવાની આવે છે, તેને મનોમય કોષની ભાવના, ત્યાર પછી વિજ્ઞાનમય ભાવના આવે છે, એમાં પ્રાકૃતિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ પરિવર્તન કરવા માણસ પ્રેરાય છે; દુઃખો સહે છે. આપણે વિજ્ઞાનમય કોષ સુધી સ્મૃતિનો વિકાસ કરીને આનંદમય કોષ સુધી પહોંચવું છે. માણસ શરીર અને શરીરથી સંબંધિત દોષોને ભૂલી વિશ્વના આત્માઓના શુદ્ધ ગુણોનો વિચાર

કરે તો આનંદમય કોષની ભૂમિકા આવી શકે. ૨. વંશસ્થ છંદમાં ૧૨ અક્ષર આવે છે. ‘તારા જ તારા જ જ જ લાન રાજ લા.’ એટલે બે તગણુ, એક જગણુ અને એક રગણુ હોય છે. ભુજંગી છંદમાં ૧૨ અક્ષર, જેમાં ચારે યગણુ હોય છે. ય માતા ય માતા, ય માતા ય માતા. ૩. લાગકારનો એક કોયડો— ‘એકથી નવ સુધીની સંખ્યામાં કોઈપણ ૯ આંકડા માગવા. માનો કે તેણે ૭૭૭૭૭૭૭૭ નવ સાતડા આપ્યા તો આપણે એક આંકડાને નવે ગુણી જે રકમ આવે તેને લાગવી. એટલે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ની સંખ્યા આવશે. નવ એકડા હોય તો નવ એક નવ એટલે નવે લાગવી એટલે એ જ રકમ આવશે. કોઈને વધારે ઇતેન્નર કરવી હોય તો લાગવાની રકમ ડબ્બલ કરવી, તેનો લાગાકાર તેનાથી અડધો એટલે ૬૧૭૨૮૨૯ ૧/૨ આવશે. આ મોંઢે યાદ રાખવું જોઈએ.

તા. ૫-૧૦-૬૧

૧૦

અંતરના સ્મરણ સાથે બહારના સ્મરણનો સંબંધ જોડવાથી સ્મૃતિવિકાસ થાય છે, કેટલીક વખત કુદરતી રીતે પોતાને સ્મરણ થાય છે, કેટલીક વખત સાચી વાતની સ્મૃતિ ભૂલવાથી ખીજના ઇશારાથી, મૌનથી કે વાણીથી એ આવી જાય છે. દા. ત. સિદ્ધસેન દિવાકર પાલખીમાં બેસીને ફરતા હતા, ત્યારે વૃદ્ધવાદી આચાર્ય એતવ્યા. તુકારામ અને એકનાથ બન્નેએ નદીકાંઠે ઊભા રહી ઇશારો કર્યો, લોકો પહેલાં તો સમજ્યા નહીં, પછી સમજી લોકો સમજી ગયા. ૨. આ પછી સાલ અને તારીખમાં કયો વાર હતો એના અભ્યાસ માટે નીચે પ્રમાણે કોઠો અને સનના વાર યાદ રાખવા—

સન ૧૭૦૦ની જન્યુઆરી ૧લી તારીખે શુક્રવાર.

સન ૧૮૦૦ની જન્યુઆરી ૧લી તારીખે બુધવાર.

સન ૧૯૦૦ની જન્યુઆરી ૧લી તારીખે સોમવાર.

દર ચાર વરસે એક લીપધર આવે છે, એ રીતે સો વરસે એક લીપધર ઘટે છે એટલે ૨૪ લીપધર સોની અંદર ઉમેરવા.

સન ૧૯૦૦ની શરૂઆત સોમવારે થયેલ, એ ઉપરથી ૧૯૬૧ ની ૧લી જન્યુઆરીએ કયો વાર આવે ? એનો જવાબ આપવો હોય તો દર ચાર વરસે એક લીપધરના હિસાબે ૧૫ આવ્યા, પછી ૬૧માં ૧૫ ઉમેરવાથી ૭૬ થયા, તેને સાતે ભાગીએ, એટલે ૬ વધ્યા. હવે સોમવારથી છઠો દહાડો એટલે મંગલ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ પછી રવિવાર આવશે. ૧૯૬૧ની ૧લી જન્યુઆરીએ રવિવાર આવશે. ૩. દ્રુતવિલંબિત છંદમાં બાર અક્ષરો હોય છે. નગણ, બે ભગણ અને રગણ એટલે નસલ-ભાનસ, ભાનસ રાજભા. ‘શશિ દિવાકર ચોર્ટાહપીડન’, ગજભુજંગ મયોરપિ બંધન’, મતિમર્તા ચ વિલોક્ય દરિદ્રતા, વિધિરહો બલવાનિતિ મે મતિઃ’ એ ઉદાહરણ છે.

તા. ૧૨-૧૦-૬૧

૧૧

અવધાન દ્વારા સ્મૃતિવિકાસ

૧. અવધાન દ્વારા આત્મહિતની સ્મૃતિ કરવામાં આવે તો એ સફળ થાય, દા. ત. રાજમતી અરિષ્ટનેમિ સાથે પાછલા આઠ ભવોમાં સાથે રહી. આ નવમા ભવમાં જ્યારે અરિષ્ટનેમિ તેની સાથે લગ્ન કરવા નીકળ્યા અને પશુદયા નિમિત્તે તોરણથી પાછા ફરી ગયા, ત્યારે રાજમતીને ચિંતન કરતાં કરતાં પાછલા આઠ ભવોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને નવમે ભવે પણ અરિષ્ટનેમિને જ અનુસરું એ

નક્કી કરી આત્મલગ્ન કર્યું. ચિત્તમુનિએ પોતાના પૂર્વલવોના સ્નેહી ભાઈ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને મળીને ઉપદેશ આપ્યો. સ્મૃતિનો સાચી દિશામાં વિકાસ કર્યો. ૨. માલિની છંદમાં ૧૫ અક્ષરો હોય છે. બે નગણુ, મગણુ, બે યગણુ. ‘નસલ નસલ માતા’ રાય માતા ય માતા’ દા. ત. ‘અહહ અધમ આંધી આ ગઈ તૂ કહાંસે’. ૩. ૧૧ કોડીઓ લઈ બે મૂઠીઓમાં વહેંચી નાખવી, પછી ડાબી બાજુમાં જેટલી રાખી હોય એના ડબલ કરવા અને જમણી મૂઠીના ત્રણ કરવા, તે બેનો સરવાળો કરી, જે થાય તે પૂછવું. આમ કરતાં ઓછામાં ઓછા ૨૩ અને વધુમાં વધુ ૩૨ સુધીનો સરવાળો આવશે. સરવાળો ૨૩ હોય તો ડાબામાં એક અને જમણામાં ૧૦ હશે. એ જ રીતે સરવાળો ૨૫ થાય તો ડાબામાં ૩ અને જમણામાં ૮ હશે. એ રીતે ગણતરી કરવી અને બતાવવું. તા. ૧૯-૧૦-૬૧

૧૨

અવધાનદ્વારા સ્મૃતિવિકાસ

૧. સ્મૃતિના બે પ્રવાહો છે—આત્મતત્ત્વનો અને જડતત્ત્વનો. આત્મતત્ત્વનો પ્રવાહ કાયમ કેમ ટકી શકે તે માટે એટલી સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપો—૧. કોઈપણ વ્યક્તિ, સંપ્રદાય, રાષ્ટ્ર, જ્ઞાતિ, વર્ગ વ. પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ ન રાખો ૨. અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી કોઈને નેશો નહીં. ૩. કોઈના દોષો જોવાને બદલે ગુણો જોવા. ૪. સાવધાન રહેવું પણ છેતરવું નહીં, છતાં છેતરાઈ જાય તો નુકસાન છેતરનારને છે. ૫. દરેકનું સાંભળવું, છતાં કરવું સ્વતંત્ર વિચારપૂર્વક (૨) ૪૦ થી આગળના સંકેતો આ પ્રમાણે છે :—

૪૧ જમો	૪૫ ચાંપ	૪૯ જળ	૫૨ પારો
૪૨ ચોર	૪૬ ચાક		
૪૩ ચાંદો	૪૭ જતિ	૫૦ વાસ	૫૩ વાદી

૪૪ ચાંચ	૪૮ જટા	૫૧ માન	૫૪ વાળુ
૫૫ પાવો	૫૯ પાળો	૬૩ કાંદો	૬૭ કાથો
૫૬ પીંછું	૬૦ છાસ	૬૪ કાળુ	૬૮ ફુટ
૫૭ પોથી	૬૧ છાણા	૬૫ છીપ	૬૯ ફળ
૫૮ પાટ	૬૨ છારા	૬૬ કાકા	૭૦ ત્રાંસ

તા. ૨૬-૧૦-૬૧

૧૩

સ્કુરણા અને સાક્ષાત્કાર

૧. સ્કુરણા પછી સાક્ષાત્કાર થાય છે. સ્કુરણા થાય ત્યારે ભાવમનના કિરણો પ્રગટ થતા હોય છે, સ્કુરણામાં નવી વસ્તુઓ મળવાથી અવ્યક્ત પ્રત્યે શ્રદ્ધા ટકે તો સાક્ષાત્કાર સુલભ થઈ શકે. ૧. અનાથી મુનિને પોતાની આંખની અસહ્ય પીડાને મટાડવા બધા જ પ્રયત્નો કર્યા છેવટે સ્કુરણા થઈ કે ‘આ ગૃહસ્થજીવનથી નિવૃત્ત થાઉં તો મારી વેદના મટી શકે.’ પછી તો એ મુનિ બની જાય છે, અને શ્રેણિક રાજ્ય પ્રલોભન આપવા આવે છે, પણ મુનિ તણાતા નથી. સ્કુરણા પછી બીજા પ્રલોભનોમાં ન પડે, વિવિધ ભયોથી કંટાળે નહીં તો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એકાગ્રતા મેળવવી જોઈએ, તે અવધાનથી મેળવી શકાય ૨. અવધાનના ૭૦ પછીના સંકેતો આ પ્રમાણે છે—

૭૧ થાણા	૭૯ થાળી	૮૬ ઢાકા	૯૩ લેંઘો
૭૨ તાર	૮૦ ડાંસ	૮૭ ટૂથ	૯૪ લોજ
૭૩ તુંદ	૮૧ ઠામ	૮૮ ટોટો	૯૫ લાવા
૭૪ તાજ	૮૨ ઠગ	૮૯ ઢાલ	૯૬ લંકા
૭૫ તોપ	૮૩ ડાઘા	૯૦ લેંસ	૯૭ લાતી
૭૬ તાકો	૮૪ ટોળો	૯૧ બામ	૯૮ લોટો

૭૭ થોથાં

૮૫ ટોપી

૯૨ બાગ

૯૯ હળ

૭૮ થડ

૧૦૦ નિસાસો

૩. મંદાકાંતા છંદમાં ૧૭ અક્ષરો હોય છે; મગણ, ભગણ, નગણ, ખેતગણ, ખેગૃહ હોય તો મંદાકાંતા કહેવાય છે. ઉદાહરણ— ‘હા, પસ્તાવો વિપુલઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું’ છે, પાપી તેમાં કુબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.’ લલિતછંદ માં ૧૧ અક્ષરો હોય છે. નગણ, ખે રગણ, એક લઘુ, એક ગૃહ હોય તો લલિત કહેવાય. ઉદાહરણ—‘સમજી બાલકી જાય સાસરે, વચન માડિનું ધ્યાનમાં ધરે.’ તા. ૨-૧૧-૬૧

૧૪

સ્મૃતિ વિકાસનો ક્રમ

૧. જૈન સૂત્રોમાં સ્મૃતિ વિકાસનો મુખ્ય ક્રમ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે— ૧. અવગ્રહ, ૨. ઇહા ૩. અવાય અને ૪. ધારણા. અવગ્રહ સ્મરણીય વસ્તુ ઉપર એકાગ્ર થવાથી જ થાય છે. ભૂલવા-લાયક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ન રાખીએ તો તે વસ્તુનું સ્મરણ ન થાય, પણ યાદ રાખવા લાયક વસ્તુ ઉપર પણ ધ્યાન ન રાખીએ તો સ્મરણ ન રહી શકે; માટે અવગ્રહ સ્મરણીય વસ્તુનો જ કરવો જોઈએ. ૧. મહાતિષ્ઠ નામના બૌદ્ધ સાધુને રસ્તામાં જુવાન બહેન મળ્યાં, છતાં એમનું ધ્યાન એ તરફ ન હતું, એટલે પૂછવાથી કહ્યું— ‘મેં એક હાલતો ચાલતો પ્રાણી જરૂર જોયો છે.’ ૨. સંત હખીજ પોતાને ત્યાં રહેતી જુએદાદાસીને વર્ષો સુધી રહેવા છતાં નહોતા ઓળખી શક્યા. ૩. સીતાજીના સમીપે વર્ષો સુધી રહેવા છતાં લક્ષ્મણને ધરેણાનું પૂછતાં તે કહે છે : કુંડળ અને કેયુરને હું ઓળખતો નથી, આંઝરને ઓળખું છું. અવગ્રહમાં આખું દર્શન થાય છે, ઇહામાં એથી વિશેષ, અવાયમાં સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, જ્યેષ્ઠી

સ્મૃતિ લાંબો કાળ ટકી રહે, તે ધારણા કહેવાય છે. ૨. શાર્દૂલ
વિક્રીડિત છંદમાં ૧૯ અક્ષરો હોય છે. ‘ માતારા સલગં જ ભાન
સલગં તારા જ તારા જ ગં ’ એટલે મગણુ, સગણુ, જગણુ, સગણુ,
બે તગણુ અને એક ગુરૂ હોય તે શાર્દૂલ વિક્રીડિત છંદ બાણુવો. ઉદાહરણ—
‘ જ્ઞાને આપ ત્રિલોક વ્યાપક છતાં, સ્વાધીન સંસારથી. ’ શિખરિણી
છંદમાં ૧૭ અક્ષરો હોય છે. ‘ ય માતા માતારા નસલ સલગં ભાન
સલગં ’ એટલે યગણુ, મગણુ, નગણુ, સગણુ, ભગણુ એક લઘુ અને
એક ગુરૂ જેમાં હોય તે શિખરિણી બાણુવો. ઉદાહરણ—‘ અસત્યો
માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા. ’ સ્ત્રગ્ધરા છંદમાં ૨૧ અક્ષરો
હોય છે. ‘ માતારા રાજલા ભાનસ નસલ યમાતા યમાતા યમાતા ’
એટલે મગણુ, રગણુ, ભગણુ, નગણુ, ત્રણ યગણુ જેમાં હોય તે
સ્ત્રગ્ધરા બાણુવો. ઉદાહરણ— ‘ નો રોગા, નૈવ શોકા, ન કલહ કલના ’
નારિ મારી પ્રચારો. ’ ત્રોટકમાં ચાર સગણુ આવે. ઉદા.— ‘ અપકૃત્ય
તણા પથથી વળવું. ’ શાલિની છંદમાં માતારા તા’રા જ તા’રા જ
ગંગં ’ એટલે મગણુ બે તગણુ અને બે ગુરૂ હોય ત્યાં શાલિની
બાણુવો.

તા. ૧૬-૧૧-૬૧

સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા

૧

સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા

૧. સાધુસંસ્થાની ઉત્પત્તિ, જરૂરિયાત સમાજની સ્થાપનાની સાથે સાથે સમાજને નિષ્પક્ષ, નિર્લેપ અને નિઃસ્પૃહ રહીને માર્ગ-દર્શન આપવા માટે ભારતમાં થઈ; કારણકે વાનપ્રસ્થી કે ગૃહસ્થની એક મર્યાદા છે, જ્યારે સાધુ-સંન્યાસીઓ વિશ્વકુટુંબી અને નિઃસ્પૃહ હોઈ અને સિદ્ધાન્ત માટે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ છોડી શકતા હોઈ એ કામ સારી પેઠે કરી શકે. ૨. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પોતે એક વ્યક્તિ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે, મોક્ષ મેળવી શકે, પણ આખા સમાજનું કલ્યાણ કરવા, મોક્ષ અપાવવા કે તેનો માર્ગ ચીંધવા માટે સાધુસંસ્થા અનિવાર્ય છે. એક ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબની સાથે સાથે આખા સમાજ સુધીની અને સમષ્ટિ સુધીની ત્રેવડી જવાબદારી ઉપાડીને લાગ્યે જ અનાસક્ત રહી શકે. દા. ત. જનક વિદેહીએ પોતાના શિષ્ય શુકદેવ સંન્યાસીને સમાજને ચરણે ધર્યાં. ભ. ઋષભદેવે પણ પોતાના ૯૯ પુત્રોને સંન્યાસમાર્ગે પ્રેર્યા હતા. ૩. સ્વ-પર કલ્યાણ દ્વારા જ સાધુસંન્યાસીઓની સાધના સફળ થઈ શકે. જૈનશાસ્ત્ર ઠાણાંગ અને દશવૈકાલિક સૂત્રના પ્રમાણે એ માટે મળે છે. ૪. સંસ્કૃતિ અને ધર્મની પ્રાણ સારે રક્ષા સાધુ જ કરી શકે. વિષ્ણુકુમાર જૈન મુનિએ શ્રમણ સંસ્થાને આક્રમકતાથી બચાવી.

તા. ૨૧-૭-૬૧

સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા

૧. સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતાના બે કારણો:— ૧. આખા સમાજમાં સાચો ધર્મ પોતે આચરીને અચરાવી શકે; ૨. સંસ્કૃતિ અને ધર્મની રક્ષા માટે પોતાનું સર્વસ્વ છોડી શકે. દાખલાઓ:— ૧. ભ. મહાવીરે જ્યારે રાજગૃહી નગરીમાં અર્જુન માળીનું તોફાન ચાલે છે, એવું જાણ્યું ત્યારે તે વખતે હિંસાની સામે અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે પોતે ચાલી-ચલાવીને ત્યાં આવ્યા. શ્રમણોપાસક સુદર્શને જોયું કે રાજ્યે દાંડ તત્ત્વેને છૂટો દોર આપી દીધો છે. પ્રજા પણ સંગઠિત ન હોઈ વેરવિખેર હતી, પરિણામે માયકાંગલી બની ગઈ છે; બ્રાહ્મણો-લોકસેવકો પણ જગૃત નથી; એટલે મારે હવે અહિંસા ઉપર પૂર્ણ નિષ્ઠા રાખીને હિંસાનું બળ ઓછું કરવું જોઈએ. તે નિર્ભય થઈને આસુરી શક્તિ પ્રેરિત અર્જુનમાળીને મહાત કરે છે. ભ. મહાવીરના ઉપદેશને તે અમલમાં મૂકે છે. પણ પોતાનું અને સમાજનું કલ્યાણ કરી શકે તે માટે અર્જુનમાળીને ભ. મહાવીર જ્યારે મુનિદીક્ષા આપી દે છે, ને તે પોતે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ હોમવા માટે તૈયાર થાય છે. ૨. દધીચિ ઋષિએ દેવોના સંગઠન દ્વારા વૃત્રાસુર જેવા દૈત્યોને પરાસ્ત કરાવવા પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન આપ્યું. તા. ૨૮-૭-૬૧

સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા

૧. આ જગત્ સત્ય એટલે સિદ્ધાંત અને ધર્મમય સંસ્કૃતિને આધારે ટકી રહ્યું છે. સામાન્ય ગૃહસ્થ સત્ય કે સંસ્કૃતિની રક્ષા એક હદ સુધી કરશે, સાધક તેથી વિશેષ કરશે, પણ સાધુ સંન્યાસી

તે માટે નિઃસ્વાર્થ લાવે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહને છોડી દેશે. ૨. શ્રમજીવી અને યોજનાકાર બન્નેનો પૂજ્ય લાવ સાધુ પુરુષ પ્રત્યે હોઈ તેની જવાબદારી વધુ તપ-ત્યાગ કરીને બીજને જીવાડવાની છે, માટે જ દુષ્કાળ વખતે આવા પૂજ્ય પુરુષોએ પોતે પ્રાણુ છોડીને પણ બીજને જીવાડવાની સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવા માટે અનશન કર્યા. ૩. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ગુણુ એટલે સામાજિક મૂલ્યોને સાચવવાને બદલે ભોગ વિલાસ, સ્વાર્થ અને લોભમાં પડી ગયા અને સમાજમાં મોભો સાચવી રાખવા મોટા યત્નો કરવા લાગ્યા. ૧. એક વખતે હરિકેશી મુનિ લિક્ષાનિમિત્તે યજ્ઞવાકામાં જઈને ગાળો, અપમાન અને માર વગેરે સહે છે, ટકી રહે છે, છેવટે બ્રાહ્મણો તેમને ચરણે પડીને માફી માગે છે, પોતાની ભૂલ કબૂલે છે, સાચા બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા સાંભળી માર્ગદર્શન લે છે. ૨. આ રીતે જ્ય ધોષ મુનિ પણ વિજય ધોષને તેનો સાચો ધર્મ સમજાવે છે; કષ્ટ, અપમાન વગેરે વેડીને બન્ને મુનિઓ સંસ્કૃતિ રક્ષા કરે છે. ૩. ભ. યુદ્ધના શિષ્ય પૂર્ણ મહા કષ્ટ અને પરિષ્કોની પરવા કર્યા સિવાય અનાર્થ દેશમાં જાય છે. ૩. સાધકો પણ પોતે વ્યક્તિગત રીતે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની પરીક્ષા વખતે ટકી રહ્યા છે, પણ આખા સમાજને ધર્મ અને સંસ્કૃતિને માર્ગે દોરવા અને એ બન્નેની રક્ષા કરવા માટે સાધુ સંસ્થાની જરૂર છે; આજના યુગે તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો ? તે વિચારણીય છે.

તા. ૪-૮-૬૧

૪

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા

૧. ભારતમાં ત્રણ પ્રકારની સાધુસંસ્થા છે— જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક. એમાં ધડતર પામેલી અને જૂની જૈનસાધુ સંસ્થા છે. ભ. પાર્શ્વનાથ વખતે પણ જૈનસાધુ સંસ્થા હતી. બૌદ્ધસાધુ સંસ્થા

ભ. બુદ્ધ દ્વારા સ્થપાયેલ છે, એટલે પાછળની છે અને વિદેશોમાં એનો વધારે ફેલાવો હોવાને લીધે એ ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ઘડાઈ ન હતી અને વૈદિક સંન્યાસી સંસ્થા તો જંગલ ગુરુ શંકરાચાર્ય સ્થાપેલ, એટલે પાછળની નવી અને વધુ ઘડતર પામેલી ન હતી; પાછળથી ધર્મપ્રચારના લોભે રાજ્યાશ્રિત થઈ એટલે પોતાના મૌલિક નિયમોમાં દૃઢ ન રહી શકી જ્યારે જૈન સાધુસંસ્થા આજે પણ પાદવિહાર, ભિક્ષાચરી અને મુદ્રા-(પૈસા)ત્યાગ વગેરે મૌલિકનિયમોમાં ટકી રહી છે. એટલે રાજ્યોની પૂજ્ય હોવા છતાં એણે બધાને સારી વસ્તુ કહી છે; માટે ઘડાયેલી જૈન સાધુસંસ્થાની દૃષ્ટિએ આખી સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા વિચારવી પડશે. ૨. આજે અમુક ગ્રંથોનો જ અને અમુક વ્યક્તિઓને જ માત્ર ઉપદેશથી કામ ચાલશે નહીં. જૈનશાસ્ત્રમાં ‘ધમ્મો કહ્ધિઓ’ એ વાક્ય દ્વારા સિદ્ધ થઈ જાય છે કે સાધુઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ચારેય વર્ણના લોકોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, પાત્ર અને યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ આપતા હતા. ૨. ઉપદેશ અસરકારક ન થાય, ત્યારે પ્રેરણા આપવી પડે. દા.ત. ૧. કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાં શ્રેણિક રાજ્યને ચેલણારાણી પ્રત્યે શંકા ન રાખવાની પ્રેરણા તથા ૨. ધાર્મિક ક્ષેત્રે પોકખલી વગેરે શ્રાવકોને શંખ શ્રાવક પ્રત્યે વ્યક્તિગત અન્યાય ન થાય, તે માટેની તથા ૩. મહાશતક શ્રાવકને પોતાની પત્નીને મર્મકારી કડવા વેણુ કહ્યા બદલ પોતાની ભૂલ સુધારી પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ સુધારવાની પ્રેરણા ગૌતમ સ્વામીને મોકલીને ભ. મહાવીરે આપી હતી. ૪. જ્યારે પ્રેરણા અસરકારક ન થઈ ત્યારે અનિષ્ટને તાત્કાલિક દૂર કરવા માટે આદેશ પણ સાધુઓએ આપ્યો છે. જેમ ગર્દભાલી મુનિએ સંયતી રાજ્યને પોતે પ્રાણીઓને નિર્ભય કરવાનો; ચિત્તમુનિએ બ્રહ્મદત્ત ચક્રીને આયકર્મ કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો. આમ સાધુસંસ્થા આજે યથાયોગ્ય રીતે માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રે ઉપદેશ, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને આદેશ કરશે તો જ તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ શકશે.

તા. ૧૧-૮-૧૧

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ

૧. જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ માર્ગની સ્પષ્ટતા ન થાય, ત્યાં સુધી સાધુસંસ્થા પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ શી રીતે કરી શકે? ૨. આજે સાધુસંસ્થા માટે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ અંગે ૪ વિચારપ્રવાહો ચાલે છે—૧. એકાંત પ્રવૃત્તિપ્રવાહ, ૨. એકાંત નિવૃત્તિપ્રવાહ, ૩. મધ્યમ માર્ગ અને ૪. સ્પષ્ટ માર્ગ. ૩. એકાંત પ્રવૃત્તિપક્ષીનો વિચાર એ છે કે સાધુસંસ્થાએ દરેક ઉત્પાદક શ્રમ કરવો જોઈએ. માત્ર જ્ઞાનની વાતો સામાજિક જીવનને પલટી શકતી નથી. જો ઉત્પાદક શ્રમ ન કરે તો એનો બોબો ખીજા ઉપર પડશે. જો સાધુઓ દરેક કાર્ય પોતે નિર્લેપ રહીને જાતે કરીને બતાવશે નહીં તો નિર્લેપતાનો માર્ગ શી રીતે ચોકખો થશે? લોકો સાધુની આ અકર્મણ્યતાનું ખોટું અનુકરણ કરશે. ૪. એકાંત નિવૃત્તિ પક્ષીનો વિચાર એ છે કે સાધુસંસ્થા તો નિવૃત્તિ માટે જ છે, પ્રવૃત્તિ તો આખું જગત કરે છે. સાધુસંસ્થા પ્રવૃત્તિ કરવા માંડશે તો ગૃહસ્થ અને સાધુમાં ફરક શું રહેશે? પ્રવૃત્તિથી દોષો ચોંટશે, સાધુતા નષ્ટ થઈ જશે. ન છૂટકે જેટલી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તેને પણ દોષરૂપ ગણવી અને એકાંત નિવૃત્તિના આદર્શ શૈલેશી અવસ્થા તરફ દોટ મૂકવી જોઈએ. ૫. આ બન્ને છેડા છે. આ પછી મધ્યમ માર્ગ અને છેવટે સ્પષ્ટ માર્ગથી આ કોયડો ઉકેલાઈ જશે. આ બન્ને છેડામાં વૈચારિક કચાશ ક્યાં રહે છે તે તપાસીએ—૧. ભ. રામ જેવા ક્રાંતિકારી પુરુષ તાપસવેષે વનમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં પોતે ખેતી કે ખીજો ઉત્પાદક શ્રમ કરીને બતાવતા નથી; ઊલટા, અરણ્ય-વાસીઓની મિજબાની ચાખે છે; છતાં ત્યાંના બધા લોકો તેમને અનુસરે છે, તેઓ તે વખતે ઋષિઓ, આરણ્યકો અને અનાય ગણાતા લોકો સાથે અનુબંધ જોડીને સત્ય-પ્રેમ-ન્યાયનું મોટું ઉત્પા-

દન કરે છે. ૨. ભ. કૃષ્ણુ બ્રાહ્મણુ દંપતી પાસે વગર ઉત્પાદક શ્રમ કર્યે યજ્ઞભાગ લેવા જાય છે, તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ સમાજની સંગ્રહ વૃત્તિને સહિયારી કરવાના તથા જનતાને નૈતિક દોરવણી આપવાના પુરુષાર્થ રૂપ યજ્ઞ કરતા હતા. ૩. જનકજી અને ભરતજી જેવા વ્યક્તિગત રીતે નિર્લેપ રહી શક્યા; પણ સાધુસંસ્થા જે ઉત્પાદક શ્રમમાં પડશે તો સમાજના ગૂંચવાયેલા પ્રશ્નોમાં તટસ્થ ચિંતન માટે સમય, નિષ્પક્ષતા અને નિશ્ચિંતતા નહીં રહે તેથી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન નહિ આપી શકે. જનકજી અને ભરતજીએ કોઈને માર્ગદર્શન આપ્યું નહોતું. ૪. નમિરાજર્ષિ જ્યારે માર્ગદર્શક બનવા જાય છે, તે વખતે ઇન્દ્ર તેમને ક્ષત્રિયધર્મની પ્રવૃત્તિ પૂરી કર્યા પછી સાધુદીક્ષા લેવાનું કહે છે, પણ નમિરાજર્ષિ કહે છે કે સાચું ક્ષત્રિયત્વ બધાના હૃદય ઉપર વિજય મેળવવા અને અનુબંધ જોડીને જગતની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં છે. ૬. એકાંત નિવૃત્તિથી સાધુ જીવી શકતો નથી. ભ. ખુદ્ધે અને મહાવીરે રાજસત્તા છોડી પણ સતત અનુબંધ જોડીને સમાજ રચના ધર્મમય બનાવી. સાધુ સમાજ પાસેથી લે છે તો સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી તથા ફરજો બજાવવી જોઈએ. સાધુ વનમાં હશે અને ત્યાં કોઈ બાઈના શીલ ઉપર આક્રમણ થતું હશે તો તે અટકાવશે કે નહીં? ત્યાં લોકો તેની એકાંત નિવૃત્તિને પ્રશંસશે કે પ્રવૃત્તિને? એકાંત નિવૃત્તિથી દંભ, મોહ વગેરે આવવાની સંભાવના છે. પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષિ નિવૃત્ત હતા, છતાં ભ. મહાવીરે તે વખતે તેમને માટે નરક અને નિયાળું કરનારાં સાધુસાધ્વીઓને પ્રવૃત્ત હોવા છતાં તેમના કરતાં સારાં કહ્યાં, તે શા માટે? જનતા કરતાં જિંયા બનવા કે પૂજવા માટે નિવૃત્તિ રાખવી યોગ્ય નથી. એથી બિનજવાબદારી અને અહંકાર વધે છે. પ્રવૃત્તિઓની સાથે તાદાત્મ્ય-તાટસ્થ સાથે અનાયાસ-આયાસ રહે તો તેવી પ્રવૃત્તિઓ સાધુમર્યાદામાં નડતરરૂપ કે દોષજનક નથી થતી.

સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ

૧. કેટલાક લોકો એકાંત પ્રવૃત્તિવાદ તેમજ એકાંત નિવૃત્તિ-વાદ એ બેમાંથી વચલા (મધ્યમ) માર્ગની હિમાયત કરે છે. પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારની છે. સાવધ (સદોષ) અને નિરવધ (નિર્દોષ). સાધુઓ શિક્ષણ, ન્યાય અને આરોગ્ય વ.ની નિરવધ પ્રવૃત્તિ કરે તો શું ખોટું? આપણે આ વિચાર ને સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતાની ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ- ૧. નિઃસ્પૃહતા (દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ લાવની નિર્લેપતા, નિર્બંધનતા) ૨. જિંડાણનો સાર્વત્રિક વિચાર અને ૩. દરેક વ્યક્તિ અને સંસ્થાનો જિંડો સંપર્ક- ઉપરથી ચકાસવી પડશે. એ ત્રણેયની સાધના માટે અપ્રતિબદ્ધ પાદવિહાર (પરિવ્રાજકપણું) અને વ્યાપક ભિક્ષાયરી એ બે સાધનો છે. ૨. જો શિક્ષણ, ન્યાય કે આરોગ્યના ક્ષેત્રે સાધુઓ પ્રવૃત્તિ કરશે તો એક ક્ષેત્રે બંધાર્ધ જવું પડશે, જિંડા-ણથી સાર્વત્રિક અનુબંધ વિચાર કરી શકાશે નહીં, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ લાવ અને સરકારના પ્રતિબંધમાં રહેવું પડશે; જેથી ઉપલી ત્રણે વસ્તુઓ સચવાશે નહીં. ૩. જો વિશાળ જન સંપર્ક કે સાર્વત્રિક વિચાર પ્રચાર માટે વાહનનો સ્વીકાર કરશે તોય મોટે ભાગે શહેરી લોક સંપર્ક જ થશે; અનુબંધનો સાર્વત્રિક વિચાર કરી શકશે નહીં. પૈસાવાળા કે વાહનવાળાની અપેક્ષા રાખવી પડશે; આસક્તિ વળગશે. અપ્રતિબદ્ધતા રહેશે નહીં. ૪. બૌદ્ધ સાધુઓ તથા રામકૃષ્ણ મિશનના સંન્યાસીઓ તથા ખ્રિસ્તી સાધુ સાધ્વીઓ, જૈનયતિઓ, ભદ્રારોકો વગેરે ઉપલી ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી બે કે ત્રણમાં પડ્યા. પરિણામે ઉપર બતાવેલ ત્રણે મુખ્ય વસ્તુઓ સાચવી શક્યા નહીં, મૂળ લક્ષ્ય ચૂક્યા. એક સ્થાને રહેવું, પૈસાના પ્રપંચમાં પડવું, સાંપ્રદાયિકતા વધારવી એ બધાં અનિષ્ટો આવ્યાં; તેથી બગડેલાં અનુબંધો કે

ખોવાતાં સામાજિક મૂલ્યોને સુધારવા જોડવાનું કામ, નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા કે ચોકીનું કામ ભૂલી ગયા, પરિણામે આજે સાધુ સંસ્થાનું સ્થાન છેલ્લું થઈ ગયું છે. ૫. જે સાધુ સંસ્થાએ પહેલું સ્થાન રાખ્યું હોય, બીજી ત્રણેય સંસ્થાઓને યથાયોગ્ય સ્થાને ગોડવવી હોય તો ઉપલાં કાર્યો નિરવધ હોવા છતાં રાહત વૃત્તિને પોષનારાં હોઈ છોડવાં પડશે, અને લોક સેવકોને સમાજરચનાના પ્રત્યક્ષ કામોમાં પ્રેરવા પડશે, લોક સેવકોએ લોકોને અને લોકોએ રાજ્ય સંસ્થાને પ્રેરવી પડશે. મુખ્યત્વે તો સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગ તથા અનુબંધનું કામ સાધુ સંન્યાસીઓએ હાથમાં લેવું પડશે. ૬. જે આમ નહિ થાય તો પેલી નિવૃત્તિવાદી સાધુ સંસ્થા ધાર્મિક ક્ષેત્રના સાંકડા વાડામાં પુરાઈ રહેશે, અને પોતાની ઉપયોગિતા તથા અગ્રસ્થાન ગુમાવી ખેસશે. અને બીજા સાધુઓ, બ્રાહ્મણો કે યતિઓ જ્યોતિષ-બાજી, અંધ વિશ્વાસ, મંત્રતંત્ર બાજીમાં પડીને આખી સાધુસંસ્થાને વગોવશે. જે લોકો લક્ષ્યનો સર્વતોમુખી વિચાર નહીં કરીને અંપલાયા, તેમની દશા પણ બગડી છે. તા. ૨૫-૮-૬૨

૭

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ

૧. હવે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે એકાંતનિવૃત્તિ, એકાંતપ્રવૃત્તિ અથવા મધ્યમમાર્ગ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ બરાબર નથી; અને પ્રવૃત્તિ તો સાધુજીવનમાં જરૂરી છે; એટલે એવો માર્ગ હોવો જોઈએ જેમાં ખે કામો વચ્ચે પસંદગી કરવાની આવે ત્યારે વધારે ઉપયોગી કામોનો, તે કામની ફાવટનો, તે કામ સ્વધર્મની અંદર છે કે નહીં, તેનો; તે કામ બીજી ત્રણ સંસ્થાઓ પૈકી કોઈ સંસ્થા દ્વારા થઈ શકે કે કેમ ? તેનો તથા તે કામમાં દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવનો પ્રતિબંધ છે કે કેમ ? તેનો વિચાર સારી પેઠે કરવામાં

આવતો હોય. એવા માર્ગને આપણે સ્પષ્ટમાર્ગ કહીએ છીએ. ૨. એવા સ્પષ્ટ માર્ગમાં નીચેની પ્રવૃત્તિઓ આવી શકે- ૧. સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, આધ્યાત્મિક વગેરે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં નૈતિક ધાર્મિક મૂલ્યો બગડે નહીં, અનુબંધ તૂટે નહીં, સુવ્યવસ્થા જળવાઈ રહે, તે માટે સતત અનુબંધ પુરુષાર્થ કરવો. ૨. સમાજઘડતર માટે જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો દ્વારા લોકશિક્ષણ, સાર્વજનિક ન્યાય અને સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્યનું કામ વગેરે આ ત્રણે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં સાધુસંસ્થાના ઉદ્દેશ્ય માટે અગાઉ ખતાવેલ ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ— નિર્બંધતા, સાર્વત્રિક જાંડા વિચાર અને સર્વક્ષેત્રીય સંપર્ક સુરક્ષિત રહે છે. એ કામ ફાવટનું છે, સાધુઓની મર્યાદામાં છે; સ્વધર્માનુકૂળ પણ છે; દ્રવ્યક્ષેત્રાદિથી નિર્બંધ છે; કોઈપણ ક્ષેત્રના દૂષણો, હોદા, પ્રતિષ્ઠા વગેરેથી નિર્લેપ રહી, શુદ્ધિ કરી શકશે. એટલે સ્પષ્ટમાર્ગમાં એની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ લક્ષી હશે અને નિવૃત્તિ શુદ્ધપ્રવૃત્તિ લક્ષી હશે મતલબ કે કોઈપણ ક્ષેત્રમાં અનિષ્ટો ચાલતાં હશે તો તે ઉદાસીનતા કે ઉપેક્ષાવાળી નિવૃત્તિ લઈને નહીં બેસે, તેમજ સ્થૂળ ઉત્પાદક શ્રમ કે મધ્યમમાર્ગવાળી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ નહીં પડે. દૂષણો દેખાશે ત્યાં શુદ્ધિ માટેની પ્રવૃત્તિ કરશે અને પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ થાય તેના ચિંતન માટે નિવૃત્તિ કરશે. ૩. તે યોગ્ય જવાબદારીની પ્રવૃત્તિથી વિમુખ થશે નહીં, અગર તો કંટાળશે નહીં, તેમજ સ્વકલ્યાણ કે પરલોકનું બહાનું લઈ એને ટાળશે નહીં. જો એકાંત સ્વકલ્યાણ કે પરલોક સાધવામાં જ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા હોત તો ભ. મહાવીર કેવળજ્ઞાન પછી સંઘરચના, પાદવિહાર, ધર્મપ્રેરણાદિ પ્રવૃત્તિ ન કરત.

ધાર્મિકક્ષેત્રે સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતા

૧. ચોક્કસ અને ઘડાયેલી સાધુ સંસ્થાની દૃષ્ટિએ આજની બધી સાધુ સંસ્થાઓની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ માર્ગ દ્વારા જ બધાં ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધ થઈ શકે. ૨. ધાર્મિક ક્ષેત્રે સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતા વિષે ભૂતકાળના દાખલાઓની પ્રેરણા લેવી જોઈએ. લ. ઋષભદેવ, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર જેવા તીર્થંકરોએ શ્રમણસંઘની રચના કરી, તેમાં સાધુસાધ્વીઓના પ્રેરકપણાનું કામ કરવા આવક આવિકાને ધડ્યા; તેમના દ્વારા બધાં ક્ષેત્રોમાં ધર્મને પ્રવેશ કરાવવાનું કામ કરાવ્યું, ધર્મમાં પેસેલાં અનિષ્ટો દૂર કરાવ્યાં. ૩. ત્યાર પછી એ જ સાધુ સંસ્થાના સભ્યોએ ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓની ધર્મદૃષ્ટિએ સ્થાપના કરી. દા. ત. ૧. આચાર્ય હરિભદ્રે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિની સ્થાપના કરી, એ જ્ઞાતિના લોકોનું ઘડતર અહિંસા સત્યાદિ તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ કર્યું. એમાંથી વિમલ દંડપતિ, આહુ, જગડુ, ચાંપાશાહ, નિનકશ્રીમાળ વગેરે પ્રેરક બળો પાક્યાં, જેમણે રાજ્યો તથા પ્રજાને નીતિ ધર્મને માર્ગે પ્રેરવાનું કામ કર્યું હતું. ૨. રત્નપ્રભસૂરિએ ઓસિયાં નગરીમાં વસતા બધી નાતના લોકોને મુખ્યત્વે રાજ્યને દાડ, જુગાર, માંસાહાર વગેરે કુવ્યસનો છોડાવી ધર્મ અને નીતિના સંસ્કારો આપ્યા; ઓસવાલ જ્ઞાતિની સ્થાપના કરીને ઘડતર કર્યું. એમાંથી ભામાશાહ, ખીમો હડાલીઓ, કર્મચંદ વચ્છવત, નગરશેઠ ચંપાલાલજી વગેરે સારાં રત્નો પાક્યાં, જેમણે પણ ક્ષત્રિયોને પ્રેરણા આપવાનું બ્રાહ્મણોનું કામ કર્યું. ૩. લોહાચાર્યે અગ્રવાલ જ્ઞાતિની સ્થાપના કરી. ૪. શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણોને પ્રેરકપણાથી ઉદાસીન જોઈ ક્ષત્રિયો અને જનતાને સાચા ધર્મમાર્ગે પ્રેરવાનું કામ પોતે

કર્ચું. સ્વામી દયાનંદે પણ આર્ય સમાજ દ્વારા આ કામ કરાવ્યું. ૫. હવે આજના યુગે જ્ઞાતિ સંગઠનો નહિ, પણ સર્વ ધર્મ સમન્વય દષ્ટિએ ‘લોક સેવક સંગઠનો’ ઊભાં કરવાં પડશે અને સારાં સંગઠનો સાથે અનુબંધ જોડીને એ બધા દ્વારા રાજ્ય અને પ્રજાને ધર્મ નીતિને માર્ગે દોરવાનું કામ પ્રત્યક્ષ રીતે કરાવવું પડશે.

તા. ૨૯-૯-૬૧

૯

સામાજિકક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા

૧. સમાજ એટલે એક સંપ્રદાય, ધર્મ કે વર્તુળ નહીં પણ વિચારપૂર્વક પ્રગતિ કરવા અને ધડાવા માટે બનેલો માનવ સમૂહ. જૈનસમાજ, હિંદુસમાજ કે આર્યસમાજ વગેરે સમાજો કહેવાય છે, પણ ખરું જોતાં તો એ બધી ધર્મદષ્ટિએ રચાયેલી સંસ્થાઓ છે. કુટુંબથી માંડીને ગ્રામ, નગર, રાષ્ટ્ર, જ્ઞાતિ વગેરે બધાયનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે સામાજિક ક્ષેત્રમાં જન્મ-મરણ, પર્વ, લગ્ન, કુટુંબ, ગ્રામ, નગર, રાષ્ટ્ર, બહેનો, પછાત વર્ગના ઝઘડાઓ, અન્યાય-અત્યાચાર અને અનીતિ વગેરે અનિજોના પ્રશ્નો આવે છે, સાથે જ સમાજમાં કેાનું સ્થાન કયાં રહેવું જોઈએ? કયાં કયું તત્ત્વ ખૂટે છે, કયો અનુબંધ તૂટે છે, એ બધુંય સાધુસંસ્થા ઊંડા-ણથી વિચારે, ધર્મદષ્ટિએ એનો ઉકેલ, ઉપદેશ, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન, કયાંક આદેશ દ્વારા અને કયાંક જાતે પડીને કરે તથા સંસ્થાઓ દ્વારા કરાવે તો જ સામાજિક ક્ષેત્રે એની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય.

૨. ભ. ઋષભદેવે સમાજમાં સંગઠન ઊભું કર્યું, ભ. કૃષ્ણે ચાતુ-વર્ણ્ય સમાજ કર્મની દષ્ટિએ રચ્યો, વ્રજમહિલાઓનું સંગઠન કર્યું, પણ પાછળથી બ્રાહ્મણોએ અને સાધુસંન્યાસીઓએ સત્તા અને ધનને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં સીધો કે આડકતરો ભાગ ભજવ્યો. જૈનાચાર્યોએ

શાતિસંગઠનો દ્વારા પ્રેરક-પૂરકપણાનું કામ લીધું. હવે સંદર્ભ બદલાયો છે એટલે મ. ગાંધીજીએ જેમ ગાંધી સેવકસંઘ અને મજૂર-મહાજન જેવાં સંગઠનો ઊભાં કર્યાં તેમ ખેડૂત, પશુપાલક, ગ્રામોદ્યોગી મજૂરોના ગામડામાં અને માતૃસમાજ, મધ્યમ વર્ગ અને મજૂરોના શહેરોમાં પૂરક તરીકે જનસંગઠનો અને રચનાત્મક કાર્યકરોના પ્રેરક તરીકે જનસેવક સંગઠનો ઊભાં કરી સાધુસંસ્થાએ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ કરવી પડશે, જેથી અનુબંધનું સર્વાંગી કાર્ય આગળ ધપી શકે અને સમગ્ર સમાજના પ્રશ્નો લઈ શકાય.

તા. ૨૯-૯-૬૧

૧૦

રાજકીય ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા

૧. સાધુસંસ્થા અને રાજકારણનો સંબંધ કેટલાક રૂઢિચુસ્ત લોકોને આશ્ચર્યજનક લાગે છે. પણ ખરું જોતાં ઘડાયેલી ગણાતી સાધુસંસ્થાના આજના સાધુઓ મોટે ભાગે રાજકારણથી અતડા છીએ, એમ કહેતા હોવા છતાં રાજકારણથી છેટા રહી શકતા નથી. બાલદીક્ષા પ્રતિબંધક અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટ બિલ આવ્યું ત્યારે અને રાજ્ય દ્વારા મત્સ્યોદ્યોગ વ. ના પ્રશ્નો આવ્યા ત્યારે જૈન સાધુઓ રાજ્ય દ્વારા આ કાર્યોનો વિરોધ કરવા લાગ્યા આથી રાજકારણમાં રસ લીધા વગર કોઈ સાધુને આજે ચાલતું નથી. છતાં ધર્મ અને નીતિની રાજ્યને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રેરણા આપનાર સાધુને તેઓ વગોવે છે. આચાર્ય હેમચન્દ્ર જેવાનો રાજકારણમાં રસ રાજકારણમાં નીતિ-ધર્મ લાવવા માટે જ હતો. ભ. મહાવીરે તે યુગમાં ૧૮ ગણ-સત્તાક રાજ્યના રાજ્યો, વેશાલીનરેશ એટક, મગધસમ્રાટ શ્રીશુક, તેનો પુત્ર કોશુક, કોશીખીરાજ શતાનીક, ઉજ્જૈનીનો રાજા ચંડ-પ્રદોત, પોતનપુરનો રાજા પ્રસન્નચંદ્ર, વીતલય પાટણના રાજા ઉદય

૧. ને ઉપદેશ, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન ૧. આપી રાજ્યમાં નીતિધર્મનો પ્રવેશ કરાવ્યો. આ રીતે જ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ચન્દ્રગુપ્ત રાજાને ધર્મનીતિની પ્રેરણા આપી. આચાર્ય સુહસ્તીગિરીએ સમ્પ્રતિરાજાને ધર્મપ્રેરણા આપી, ખારવેલ રાજાને પણ તે વખતના જૈનાચાર્યોની પ્રેરણા મળી તેથી એ બધા રાજાઓએ ધર્મપ્રચાર કર્યો. ઉજ્જૈનના રાજા ગર્દભિલ્લ દખ્ખણે સાધ્વી સરસ્વતીને શીલબ્રજ કરવા પ્રયત્ન કરેલ, પરંતુ કાલકાચાર્યે રાજાના આ અનિષ્ટને દૂર કરવા માટે બધા ઉપાયો કર્યા, છેવટે નિરુપાયે તેમને હથિયાર સુદ્ધાં હાથમાં લેવા પડ્યા અને સાધ્વીને મુક્ત કરાવી. હીરવિજયસૂરિએ અકબર બાદશાહને પ્રતિબોધ આપીને અહિંસાનો પ્રચાર કર્યો. હેમચંદ્રસૂરિએ કુમારપાલ રાજાને પ્રતિબોધ આપી ગુજરાતમાં અહિંસાનો પ્રચાર કરાવ્યો. એ બધાં ભૂતકાળમાં રાજકારણની શુદ્ધિ અને નીતિધર્મની પ્રેરણા દ્વારા પુષ્ટિ કરવાના પ્રમાણો હોવા છતાં સાધુસંસ્થા આજના લોકશાહી રાજ્યમાં નીતિધર્મનો પ્રવેશ કરાવી વિશ્વરાજકારણની શુદ્ધિનો નિષેધ શી રીતે કરી શકે ?

તા. ૬-૧૦-૧૧

૧૧

આર્થિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા

૧. અર્થ ત્યાગી સાધુ જ આર્થિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિની પ્રેરણા કરી શકે, કારણ કે સમાજમાં અર્થની બાબતમાં ગોટાળા ચાલતા હોય, અન્યાય અનીતિ, શોષણ જેવા અનિષ્ટો આર્થિક ક્ષેત્રે ચાલતાં હોય, ત્યાં સાધુઓ માત્ર ઉપદેશ આપશે તો એનાથી એ અનિષ્ટો અટકવાના નથી. માટે આર્થિક ક્ષેત્રે સાધુ સંસ્થાએ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે ૧. અર્થત્યાગનો એવો આદર્શ મૂકવો, જેથી સમાજને અર્થત્યાગની કે અર્થમાં અનિષ્ટ ત્યાગની પ્રેરણા મળે. ૨. એવી પરિસ્થિતિ સર્જવી; જેથી અર્થ ક્ષેત્રમાં અનિષ્ટો કરવાનું

મન ન થાય, અર્થમાં પવિત્રતા સાચવી શકે. આ બે મુદ્દા પૈકી પહેલા મુદ્દા માટે સાધુઓ નિસર્ગ નિર્ભય બની, પોતાની અંગત સુખસગવડો માટે નિઃસ્પૃહ બનવું જોઈએ અને અપ્રતિબદ્ધ વિહાર અને ભિક્ષાચરી દ્વારા સંયમ, સાદાઈ અને ત્યાગનો નમૂનો સમાજ સામે મૂકવો જોઈએ. જેથી સમાજ એને અનુસરે અગર તો કર્તવ્ય ભાવે અર્થત્યાગ ન કરી શકે તેને અનીતિથી અર્થોપાર્જનના ત્યાગની પ્રેરણા મળે. બીજા મુદ્દા માટે ભૂતકાળના દાખલાઓની સાધુવર્ગે પ્રેરણા લેવી જોઈએ—ભ. મહાવીરે શ્રમણ વર્ગને આર્થિક ક્ષેત્રે નૈતિક ચૌકી અને ક્રાંતિનું કામ અને શ્રાવક વર્ગને એ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ સહાયક બનવાનું કામ સોંપ્યું. વ્રતનિષ્ઠ બનાવ્યા, પરિગ્રહ મર્યાદા, આજીવિકા મર્યાદા, વ્યવસાય મર્યાદા, ઉપભોગ પરિભોગ મર્યાદા, અતિથિ સંવિભાગ વ.વ્રતો દ્વારા આર્થિકક્ષેત્રે ધર્મની પ્રેરણા આપી. ભ. મહાવીરે અધાર્મિક આજીવિકાવાળાને પ્રતિષ્ઠા ન આપવાની વાત કરી છે. ભ. મહાવીરે પોતે પુણિયા જેવા ધર્મ નિષ્ઠ આજીવિકાવાળાને જેટલી પ્રતિષ્ઠા આપી છે, તેટલી ક્રાણિક-ક્રોણિક વ.ને નથી આપી. પાછળના આચાર્યોએ માર્ગાનુસારીના ગુણોમાં ન્યાયસંપન્ન આજીવિકાનો ગુણ બતાવ્યો છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રની પ્રેરણાથી સમાજઘાતક ધંધાને બંધ કરવાની, તીર્થ યાત્રીકર માફ કરવાની અને અપુત્રનું દાન ન લેવાની ઘોષણા કુમાર-પાલ રાજાએ કરાવી, વૈશ્યો અને રાજાઓએ મંદિરો બંધાવ્યા, સંઘયાત્રા કઢાવી. આજે હવે સંદર્ભ બદલાયો છે, એટલે ગામડામાં નીતિજીવી લોકોના શોષણ નિવારણ માટે નૈતિક સંગઠનો ઊભા કરાવી અને શહેરોમાં મધ્યમવર્ગ, મજૂર અને માતાઓના સંગઠનો ઊભા કરાવવાં જોઈએ, અને રાજ્ય પાસેથી સામાજિક આર્થિક ક્ષેત્રો આંચકી લઈ લોક સંગઠનોને આપી દેવાં જોઈએ. અન્યાય—અત્યાચાર—શોષણ નિવારણ માટે સામુદાયિક શુદ્ધિપ્રયોગ પણ કરવા જોઈએ.

તા. ૧૩-૧૦-૬૧

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિની રક્ષાની જવાબદારી કુટુંબમાં માતાઓ ઉપર, સમાજમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ઉપર અને વિશ્વમાં સાધુસં-
ન્યાસીઓ ઉપર હતી; માતાઓ અને બ્રાહ્મણક્ષત્રિયો કદાચ પોતાની
જવાબદારી ચૂકી જાય તો છેવટે સાધુઓએ પ્રાણ, પરિગ્રહ કે પ્રતિ-
ષ્ઠાને હોડમાં મૂકીને પણ સંસ્કૃતિરક્ષા કરવી જોઈએ. ૨. ભારતીય
સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય તત્ત્વો આ હતાં— ૧. ગુણકર્મ પ્રમાણે વર્ણશ્રમ
વ્યવસ્થા ૨. ચારે આશ્રમોમાં શીલરક્ષા ૩. ગોવંશ, ભૂમિ અને
માતૃજાતિ પ્રત્યે આદર ૪. માતાપિતા, આચાર્ય અને અતિથિનો
સત્કાર ૫. અનાક્રમણશીલતા, ૬. પ્રામાણિક જીવન વ્યવહાર, ૭.
પ્રાંતીયતા, જાતીયતા અને અધરાષ્ટ્રીયતાથી ઉપર ઊઠીને બધાંય
પ્રાણીઓ પ્રત્યે—વિશેષે બધા માનવો પ્રત્યે આત્મૌપમ્યભાવ, ૮. શ્રમ-
નિષ્ઠા અને શ્રમજીવીઓની પ્રતિષ્ઠા ૯. લોકભાષા દ્વારા શિક્ષણસંસ્કાર
૧૦. રાજ્યસંસ્થા ઉપર લોકો અને લોક સેવકોનો અંકુશ તથા
સાધુસંસ્થાનો નૈતિક પ્રભાવ ૩. ભૂતકાળમાં સાધુસંસ્થા દ્વારા
સંસ્કૃતિરક્ષા કરવા કરાવવાના પ્રસંગો ૧. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો
જ્યારે સંસ્કૃતિતત્ત્વો ચૂક્યા ત્યારે હરિકેશી મુનિ, કેશીશ્રમણ જેવા
શ્રમણોએ કષ્ટો સહીને પણ એ બંનેને સંસ્કૃતિમાર્ગે દોર્યા. ૨.
જ્યારે જ્યારે સતીસાધ્વીઓના શીલ ઉપર આક્રમણ કે શીલરક્ષાના
સવાલો આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે શીલગુણ સૂરી, સ્થૂલિભદ્ર, કાલિકા-
ચાર્ય જેવા મુનિઓએ પ્રતિષ્ઠા, પ્રાણ અને પરિગ્રહને હોડમાં મૂકીને
પણ આ સંસ્કૃતિતત્ત્વની રક્ષા કરી છે. જૈનશાસ્ત્ર, જૈનકથાઓ, રામા-
યણ અને મહાભારત જેવા ધર્મગ્રંથોમાં સંસ્કૃતિરક્ષા અને માતાઓ
દ્વારા શીલરક્ષાના ઘણા પ્રસંગો આવે છે. ૪. આજે હવે સંદર્ભ
બદલાયો છે, એટલે સાધુઓએ આંતર્રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ સંસ્કૃતિરક્ષાના

પ્રશ્નને વિચારવો પડશે, અને ચારે સંગઠનોના અનુબંધ દ્વારા સંસ્કૃતિકાર્યો કરવાં પડશે. એ માટે ગાંધીજીએ ગોઠવેલ નવી વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા નૈતિક સંગઠનો દ્વારા ઊભી કરવી પડશે, વેશ્યાઓ અને બહેનોના શીલ, દાંપત્ય, કૌટુંબિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નો માટે માતૃ-સમાજો દ્વારા પ્રયત્ન કરવો પડશે. એ માટે બ્રહ્મચારિણી બહેનો અને ઘડાયેલાં સાધ્વીઓ પ્રયત્ન કરે. કૃત્રિમ સંતતિનિયમન સામે સાચા સંયમ દ્વારા સંતતિનિરોધની જૂંબેશ ઉપાડે, ગોખતિ, ભૂમિ અને માતૃજાતિના પ્રશ્નો લે, એમને ન્યાય અને પ્રતિષ્ઠા અપાવે; વિદ્યાર્થીઓમાં સંયમ, વિનય અને ચારિત્ર્યવૃદ્ધિના ઉપાયો યોજે, સંસ્થાનવાદ, યુદ્ધવાદ, અણુઅસ્ત્રપ્રયોગને સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગ દ્વારા અટકાવે; પ્રામાણિક જીવનવ્યવહાર માટે મધ્યમવર્ગ, માતાઓ અને શ્રમજીવીઓનાં સંગઠનો દ્વારા આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલે, અંગ્રેજી ભાષા-મોહ અટકાવે, જનસંગઠનો દ્વારા રાજ્યની શુદ્ધિ પુષ્ટિ બંને કરે, આ રીતે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે નૈતિકપ્રેરણા અને ચોક્કા સાધુસંસ્થા કરે તો તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ શકે. તા. ૨૦-૧૦-૬૧

૧૩

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા

૩. અધ્યાત્મનો અર્થ વિચરણ કરવું અગર તો આત્મા પ્રત્યે જોવું, એ થાય છે. એ દૃષ્ટિએ આત્મભાવથી સમગ્ર વિશ્વના આત્માઓ સાથે એકરૂપતા, અભિન્નતા અને તાલબદ્ધતા અનુભવવા માટે વિશ્વાત્માઓની દરેક પ્રવૃત્તિઓને જાણવી જોઈએ, નહિતર સિદ્ધનો આત્મા જગતના આત્માઓનું ચિંતન ન કરત, માત્ર પોતાના આત્માનું જ ચિંતન કરત. એવો આધ્યાત્મિક પુરુષ વિશ્વના ચૈતન્ય સાથે અભેદ સંબંધ રાખતો હોઈ વિશ્વચૈતન્ય ઉપર આવેલાં આવરણો દૂર કરવામાં સતત પુરુષાર્થ કરતો હોય છે, એને માટે

પોતાનું બલિદાન આપવામાં આનંદ માને છે. જેમ માતાને પોતે કષ્ટ સહીને પોતાના બાળકને બચાવવામાં આનંદ થાય છે તેમજ આધ્યાત્મિક પુરુષ વિશ્વના પ્રાણિમાત્રનો રક્ષક અને મા બાપ હોઈ તેને પણ તેમની ભાવરક્ષા કરવામાં આનંદ થાય છે. ગજસુકુમાર મુનિને પોતાનું બલિદાન આપવામાં સંપૂર્ણ આત્મવિકાસ થયાનો આનંદ થયો હતો. ૩. જ્યાં જ્યાં આત્મા છે, ત્યાં જ્યાં આધ્યાત્મિકતાનું ક્ષેત્ર છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ એમ વર્ગીકરણ કરીને વિશ્વના આત્માઓ ઉપર આવતા પડજોને દૂર કરવા આધ્યાત્મિક પુરુષ મથશે. માનવ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ગંદવાડ કે અશુદ્ધિ હશે, ત્યાં સાચો આધ્યાત્મિક દૂર ભાગશે નહિ, પણ તેને પોતાના દોષો ગણી વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક રીતે દૂર કરવા પ્રેરાશે. ભ. મહાવીર વગેરે આધ્યાત્મિક પુરુષો અનાયકક્ષેત્ર, વિષધર ચંડક શિક વગેરેને જોઈને સાંથી ભાગ્યા નહીં, પણ આધ્યાત્મને નામે વ્યક્તિવાદ, અલગતાવાદ, ચમત્કાર, સ્વાર્થીપણું વ. જમી પડેલી વિકૃતિઓ દૂર કરી. આધ્યાત્મિકતાની સાચી કસોટી માત્ર આત્માની વાતો કરવામાં નથી, પણ તે બીજા આત્માઓ સાથે કેટલીક આત્મીયતાથી વર્તે છે તે છે. ૫. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે સાધુ-સંસ્થાને ઉપયોગી થવા માટે બધાંય ક્ષેત્રોમાં આધ્યાત્મિકતાનો પુટ અને ચેપ લગાડવો પડશે; માત્ર પ્રવચનોથી નહીં, પણ જ્યાં તક મળે ત્યાં પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ હોમાને સાચી આધ્યાત્મિકતા પ્રગટાવવી જોઈએ.

તા. ૨૭-૧૦-૬૧

ક્રાંતિપ્રિય સાધુવર્ગના પ્રધાન ગુણો

૧. ક્રાંતિપ્રિય સાધુ વર્ગમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સ્પષ્ટ માર્ગ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં બે પ્રધાન ગુણો હોવા જોઈએ- ૧. તેનું પ્રેમચુંબક

આખા વિશ્વને ખેંચી શકે ૨. તેની પ્રતિભાશક્તિ આખા વિશ્વના પ્રશ્નોને ઉકેલી શકે. એ બે પ્રધાન ગુણો હોય તો ખીજા ગુણો, મહા-વ્રતો તપ ત્યાગ વ. તેને પોતાના જીવનમાં કેળવવા જ પડે. સાથો સાથ પાદવિહાર અને ભિક્ષાચરી એ ગુણોને કેળવવા માટે સાર્વત્રિક ભંડો સંપર્ક જરૂરી છે, તે પણ સ્વીકારવું જ પડે. ૨. વિશ્વપ્રેમ યુગ્મકને યોગ્ય બનવા માટે સાત શક્તિઓની જરૂર છે— ૧. વ્યાપક અને ઉદાર હૃદય ૨. નમ્રતા ૩. સત્યગ્રાહિતા ૪. અહિંસક ઢબે પ્રતિકારક શક્તિ ૫. ધૈર્ય ૬. અવ્યક્ત બળ પ્રત્યે દઢ વિશ્વાસ અને ૭. સર્વાંગી સર્વ ક્ષેત્રીય અનુબંધ. ૩. આ ગુણોને કેળવનાર ભ. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર અને ઋષભદેવ થઈ ગયા છે. મ. ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલજી આ યુગના દાખલારૂપે છે. ૪. પ્રેમ યુગ્મક બનવામાં આવરણો મુખ્યત્વે ત્રણ છે— ૧. સંકુચિતતા ૨. સંકુચિત અને અસ્પષ્ટ દષ્ટિબિંદુ અને ૩. અવ્યક્ત પ્રત્યે અશ્રદ્ધાને લીધે ક્રાંતિને વ્યવહારમાં મૂકવામાં અક્રિયતા. ૫. વ્યાપક પ્રતિભા. શક્તિ માત્ર લાગુવા કે વાંચવાથી આવતી નથી. સર્વાંગી અને સર્વતોમુખી પ્રતિભા માટે ભય અને પ્રલોભન, એ બે આવરણોને દૂર કરવાં જોઈએ અને વ્યાપક તથા સર્વભૂત હિતકારી કાર્યમાં પોતાની બુદ્ધિને લગાડવી જોઈએ. તા. ૩-૧૧-૬૧

૧૫

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે શું ?

૧. સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા વ્યાવહારિક પૃષ્ઠભૂમિ પરથી વિચારતાં પહેલાં સાધુસંસ્થા નિરુપયોગી બનવાનાં કારણો વિચારવાં પડશે અને તે આ પ્રમાણે છે:-૧. પોતાની વિશ્વકુટુંબિતાની જવાબદારી પ્રત્યે ઉપેક્ષા, ૨. વિશ્વ અને સમાજની ગતિવિધિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા, ૩. વ્યક્તિવાદની ભ્રાંતિ, ૪. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ભ્રાંતિ, ૫.

નિસર્ગનિર્લસતાનો હાસ, ૬. સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વમાં ચાલતાં અનિષ્ટોના નિવારણ પ્રત્યે આંખમિંચામણા. ૨. સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા માટે ત્રણ મુદ્દાઓ:-દષ્ટિ, શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ. ૩. સર્વાંગી, વ્યાપક અને સ્પષ્ટ દષ્ટિ કેળવવા માટે આટલા બાનાની જરૂર છે—

૧. તાદાત્મ્ય તાટસ્થ્ય વિવેક, ૨. સામૂહિક અને વૈયક્તિક સાધનામાં વિવેક, ૩. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વિવેક, ૪. સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વના વિવિધ ક્ષેત્રોના પ્રશ્નોને સમજવા, જાણવા અને નીતિધર્મની દષ્ટિએ ઉકેલવાનો વિવેક, ૫. અનુબંધ વિચારધારાની પૂરી રીતે સમજ, ૬. નૈતિકધાર્મિક પ્રેરણા, ચોકડી, માર્ગદર્શન, ઉપદેશ અને આદેશનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે વિવેક, ૭. સિદ્ધાંત માટે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ છોડવાનો વિવેક, ૮. તપ-ત્યાગ-બલિદાનના કાર્યક્રમો દ્વારા સમાજ (સંગઠન) ધક્કરનો વિવેક, ૯. જગતના ધર્મો, શાંતિઓ, સુસંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રો વ.માં સુમેળ સાધવાની દષ્ટિ, ૧૦. આધુનિક વાદો, વિચારધારાઓ તથા સર્વ ક્ષેત્રોના પ્રવાહોનું અધ્યયન, ૧૧. પોતાની યોગ્યતા, કાર્યક્ષમતા અને શક્તિને પામવાની કળા. ૪. શુદ્ધિ માટે સ્વાત્મશુદ્ધિ અને વિશ્વાત્મશુદ્ધિ, બન્ને મુદ્દાઓ વિચારણીય છે. પોતામાં જ્યાં પીછેહઠ, નબળાઈ, ઢીલાશ, સ્ખલન, પ્રમાદ, અદૃઢતા, મોહ, અવિવેક વ. આવ્યા હોય, ત્યાં આત્મનિરીક્ષણ કરી તપ-ત્યાગ વ. દ્વારા શુદ્ધિ કરે અને સમાજ, સંસ્થા, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વમાં જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં દોષો, અનિષ્ટો, અનુબંધ હાનિ વ. પેસતાં હોય ત્યાં જનગતિપૂર્વક વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક રીતે તપ-ત્યાગ-બલિદાન વગેરે દ્વારા શુદ્ધિ કરે. ૫. પુષ્ટિ માટે પણ કેટલાક મુદ્દાઓ વિચારણીય છે:— ૧. વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ પ્રત્યે સદ્ભાવથી, આત્મીયતાથી પોતે વર્તે અને માનવ-સમાજને એ માર્ગે દોરે, ૨. ગામડાં, નારીજાત અને પછાત વર્ગને પ્રતિષ્ઠા આપે અને અપાવે, ૩. અનુબંધ માટે સતત પુરુષાર્થ કરે

અને જેનું જ્યાં સ્થાન હોય તેને તે સ્થાન અપાવે, ૪. સાંપ્રદાયિકતાથી દૂર રહે, વટાળવૃત્તિથી દૂર રહે, ૫. સાધુસંન્યાસીઓ પાદ-વિહાર ભિક્ષાચરીના ક્ષેત્રને વ્યાપક બનાવે, ૬. સ્વનાત્મક કાર્યકરોનું ઘડતર, દષ્ટિ અને હૃદય આપવાનું કાર્ય કરે. ૧. એ ત્રણેને લક્ષ્યમાં રાખીને ચાલે તો તેના માર્ગમાં જે મુશ્કેલીઓની ભીતિ છે, તે પણ દૂર થઈ શકશે.

તા. ૧૭-૧૧-૬૧

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો

૧

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો

૧. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગકારની યોગ્યતામાં બે વસ્તુઓની જરૂર છે. ૧. પ્રાણ જામેલી પ્રતિષ્ઠા અને પરિશ્રમને સિદ્ધાંત માટે છોડી શકે ૨. અહિંસાને પોતે આચરીને ખીજીને અચરાવી શકે. ૨. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં બે સાધનોની જરૂર છે. ૧. સંસ્થાનું બળ અને ૨. આમ પ્રજાનો સહયોગ. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસ સંસ્થાનું બળ કોંગ્રેસના પોતે સામાન્ય સભ્યથી માંડીને પ્રમુખપદ મેળવીને છેવટે સર્વેસર્વ બનીને મેળવ્યું. અને આમ પ્રજા પણ એમના અહિંસક પ્રયોગોમાં ભળી. ૩. અહિંસાના પ્રયોગકારમાં ગૂંચવાયેલા પ્રશ્નોનો વ્યવહાર ઉકેલ લાવવાની આવડત અને સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ હોવો જોઈએ. ૪. ભરત અને બાહ્યબલિને ધન્દે દષ્ટિયુક્ત અને પછી મુષ્ટિયુક્ત કરાવી પ્રજાને હિંસામાંથી બચાવી, આ અહિંસાનો સૌથી પહેલો પ્રયોગ થયો. ૫. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં દરેક વસ્તુ ખુલ્લી હોવી જોઈએ. ૬. સમગ્રસમાજમાં સંસ્થાદ્વારા સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ સાધુસંસ્થા જ કરાવી શકે, ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પણ જે નીકળશે તે સંત કે વાનપ્રસ્થી કોટિના જ હશે. ૭. આ યુગે ભુદા ભુદા અને સર્વક્ષેત્રોમાં સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગદ્વારા અહિંસા ઉપર લોકનિષ્ઠા વધારી, અહિંસાનું વાતાવરણ સર્જવું છે.

તા. ૨૧-૭-૬૧

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો

૧. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની પ્રેરક વ્યક્તિ હશે, પણ જો પ્રજા કે સંસ્થાની સાથે સંબંધ નહીં હોય તો તે પ્રયોગ સફળ નહીં થાય. ગાંધીજીએ સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગ કર્યો, તેની પાછળ સમાજ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું જાળ હતું. એક વખતે તેમણે બ્રિટિશ શાસકોના અત્યાચારોથી અકળાઈને વિનોબાજી પાસે બલિદાનની પરંપરા ઊભી કરવાનો વિચાર મૂક્યો હતો. વિનોબાજીએ સંમતિ આપી પણ તે વાત ત્યાં જ અટકી ગઈ. ૨. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં જોડાનારને નોકરી, વફાલાત કે વેપાર વ. છોડવો પડે, અરાગ-અદ્વેષથી બલિદાન માટે તૈયાર રહેવું પડે; રાગ દ્વેષ રાખીને બલિદાન આપવાનું મહત્ત્વ નથી. બાબુજીનું ખટારા વચ્ચે હોમાયા હતા, તેમના અંતરમાં રોષ હતો, એટલે ગાંધીજીને ખૂબ દુઃખ થયું હતું. ૩. ૧. ભ. નેમિનાથે લગ્ન જેવા પવિત્ર કાર્યમાં મિજબાની માટે પશુઓને મારીને માંસાહારનો ઉપયોગ કરાતો હતો, તેને પોતાના ત્યાગ દ્વારા બંધ કરાવ્યો. ૨. ભ. પાર્શ્વનાથે યાત્રિકી હિંસાની પરંપરા તથા નાગ જાતિ પ્રત્યે અન્યાયને નિવારણ કરવા અહિંસા દિષ્ટિ બતાવી. ૩. ભ. મહાવીરે લોકોને યુદ્ધ કે લડા સિવાય પ્રશ્નો પતાવવાનું કહ્યું. નમિ અને ચન્દ્રયશ નામના મદન-રેખા સાધ્વીના ગૃહસ્થ પક્ષના બે પુત્રો કોઈ કારણસર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા, તે વખતે સાધ્વી મદનરેખાને ખબર પડતાં જ તે બન્નેને યુદ્ધથી અટકાવવા જાય છે, સંપ કરાવે છે, એક મહાહિંસા છોડાવે છે. ૪. ભ. છુદ્દના શિષ્ય ઉપગ્રુપ ભિક્ષુ અશોકને હિંસા અને રાજ્ય લિપ્સા માટે કરાતા યુદ્ધથી અટકાવે છે. ૫. દધિવાહન નામના રાજાની પત્ની દીક્ષિત થતી વખતે ગર્ભમાં બાળક હતું તેને પ્રસવીને કંબળમાં વીંટાળીને મૂકી દે છે, એક પછાત વર્ગનો

માણસ લઈ જાય છે, પછી રાજ અને એ બન્ને વચ્ચે તકરાર થાય છે. સાધ્વીજી એ બંનેમાં શાંતિ સ્થાપે છે. તા. ૨૮-૭-૬૧

૩

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો

૧. સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગમાં નૈતિક સામાજિક દબાણ ક્ષમ્ય છે. એના દાખલાઓ- ૧. આશ્રમમાં ગાંધીજીના પુત્રે મીઠાને આગ્રહ પકડ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ મીઠું લેવા ન દીધું. ૨. કાકા કાલેલકરે ‘પોષેયું’ નથી ખાવું’ એમ કહીને તે ખાધું, એટલે ગાંધીજીને જાણ થતાં પોતે આખી જિંદગી માટે પોષેયું છોડી દીધું. કાકાએ પણ સદાને માટે તે છોડ્યું. ૩. સત્યાગ્રહની લડતમાં ચર્ચીલ ઉપર વધારે પડતું દબાણ ન આવી પડે તે માટે રવિવારે સત્યાગ્રહ બંધ રખાવ્યો. ૨. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં ત્રણ વસ્તુઓની કાળજી રાખવી- ૧. સત્ય-અંગત સત્ય સાથે સામાજિક મૂલ્ય ૨. પ્રેમ-અંગત, સત્ય સૌથી પહેલાં પછી પ્રેમ. ૩. ન્યાય-સામાજિક મૂલ્યો. ૩. સૌથી પહેલાં સત્યને બચાવવું જોઈએ. ૧. ધર્મશ્રિય મુનિએ ફીડીઓની રક્ષાના સત્ય (સિદ્ધાંત) ખાતર પોતાના પ્રાણ હોમી દીધા. ૨. સુદર્શને પોતાની કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવાની તૈયારી કરીને અર્જુન માણીને શાંત કર્યો. અહિંસાની શક્તિ બતાવી આપી. ૪. આપણે રાજ્યને તોફાન રોકવાનું કહીએ છીએ. ખીજી બાજુ કહીએ છીએ કે રાજ્યે ગોળીબાર નહીં કરવો. તો ગોળીબારથી થતી હિંસા અટકાવવા માટે પ્રજાએ, પ્રજાસેવકાએ અને સાધુઓએ પોતાની અહિંસાની તાકાત બતાવવી જોઈએ. જેથી રાજ્યને શસ્ત્ર, દંડ શક્તિ વ.નો પ્રયોગ ન કરવો પડે. સાધુઓ અને લોક સેવકાએ પોતે જોખમ ખેડીને પ્રજાને અહિંસક પ્રયોગોને રસ્તે દોરવી જોઈએ. ૫. સત્ય બોલવું એક વાત છે, સત્યને સામાજિક બનાવવું, એ ખીજી વાત

છે. ૬. ૧. રામે સામાજિક મૂલ્ય ભંગ થવાને લીધે આડની ઓથે રહી વાલી વધ કર્યો. જે સીધું બાણુ મારત તો વાલી સુગ્રીવના ભુક્ષા બોલાવી દેત. પછી તેનાથી રાવણની સાથે યુદ્ધનું કામ લેવાનું હતું તે ન લેવાત. ૨. શ્રીકૃષ્ણે મહાભારતમાં શસ્ત્ર સંન્યાસ લીધો હતો છતાં પૈકું લઈને ભીષ્મની સામે થયા તથા ‘અશ્વત્થામા હતો નરોવા કુંજરોવા’ એ અસત્ય બોલાવ્યું, એમાં પોતાનું અંગત સત્ય નબળાઈને લીધે ચૂક્યા હોવા છતાં સામાજિક મૂલ્ય રક્ષાની દૃષ્ટિએ એ બરાબર હતું. ૩, પઠાણની બકરીને દોહીને વાણિયાને દીકરો દૂધ લઈ આવેલ તેથી પઠાણ ગુસ્સામાં આવી તેને મારી નાખવા આવેલ, પણ વાણિયાએ પોતાના દીકરાને ભર બળરમાં લઈ જઈ માર્યો. તેથી બીજા લોકોની સાથે સાથે પઠાણનું દિલ પણ પીગળ્યું. આમ મોટા અનિષ્ટોથી બચાવવા નાના અનિષ્ટોને કેટલીક વખત ક્ષમ્ય ગણવા પડે છે. ૭. સમાજમાં અનિષ્ટો ચાલતા હોય ત્યારે પહેલાં નિરીક્ષણ કરે, પછી સમાજને જાણવીને જાગૃત કરે, પછી તેને શાંત કરે. ૮. દબાણ દ્વારા આવતી સૂક્ષ્મ હિંસામાં ચાર વાતો વિચારવી. ૧. દાંડતત્ત્વો દ્વારા થતી હિંસા કરતાં રાજ્યની હિંસા ગૌણ છે. ૨, રાજ્યહિંસા કરતાં સામાજિકહિંસા ક્ષમ્ય છે. ૩. અંગત સત્ય સામાજિક સત્યની આગળ ગૌણ છે. ૪. આસપાસ દેખાતા સત્ય કરતાં અવ્યક્ત સમાજના સત્યને મુખ્યતા આપવી.

તા. ૪-૮-૬૧

૪

સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો

૧. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગમાં ત્રણ ક્રમ મુખ્યત્વે વિચારવા ૧. પ્રેમ અને સત્ય બન્ને રહે તો સૌથી સારું. ૨. બન્ને રહેતા હોય તો સત્યને બચાવવું. ૩. સત્ય અને ન્યાય અગર તો ન્યાય અને પ્રેમ (અહિંસા)બન્નેમાંથી એકને બચાવવાનું આવે ત્યારે ન્યાયને બચાવવો;

કારણ કે ન્યાય એક રીતે અવ્યક્ત કે સામાજિક સત્યનો જ પ્રકાર છે. પણ ન્યાયને બચાવવા જતાં ભ. રામ કે ભ. કૃષ્ણ જેવાઓને હિંસા કે અસત્યનો આશ્રમ લેવો પડ્યો હતો અગર તો રાજ્યને હિંસાનો આશ્રય લેવો પડે છે, તેમાં તેમની નબળાઈ કરતાં સામાજિક પરિસ્થિતિનો દોષ વધારે હોય છે. ૨. પરિસ્થિતિ બરાબર ન હોય, ચારે સંસ્થાનો અનુબંધ જોડાયેલો ન હોય અથવા બગડેલો હોય તો રાજ્યની કે રામ કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષોની પણ મર્યાદા આવી જાય છે. પરિસ્થિતિ પરિવર્તન કરવા કે અનુબંધ જોડવા તથા સુધારવા માટે અહિંસા માટે જવાબદાર સાધુસાધ્વીઓએ પોતે અગર તો જનતા દ્વારા તપ-ત્યાગ-બલિદાનોની પ્રક્રિયા ચલાવવી જોઈશે, તે માત્ર ઉપદેશ કે પ્રેરણાથી થવાની નથી. ૪. જો તે અનુબંધ જોડ્યા વગર સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગની વાત કરશે તો ટોળાંઓ કે દાંડતત્ત્વો દ્વારા ફેલાતાં અનિષ્ટો કે હિંસાને રોકવા સરકારને ગોળીબાર કરવો પડે કે પોલીસ પગલાં લેવાં પડે, કારણ કે પ્રજાએ એને પોતાના જનમાલની રક્ષાની જવાબદારી સોંપી છે. જો સરકાર આમ ન કરે તો તોફાની તત્ત્વોની હિંસાને જ વધારે ઉત્તેજન મળે. ૫. તોફાન કે હુલ્લડ વખતે થતી હિંસાને પ્રક્રિયા દ્વારા રોકવા સાધુઓ અને લોક સેવકો ન આવી શકે અને અનુબંધ ન હોય, પરિસ્થિતિ પણ અનુકૂળ ન હોય તો તે વખતે રાજ્ય દ્વારા થતી હિંસાને તોફાનીઓની હિંસા કરતાં ક્ષમ્ય ગણે અને અહિંસાની નજીક ગણે. જૈનાચાર્ય કાલિકે પરિસ્થિતિ અને અનુબંધ બન્ને બગડેલા જોઈ સાધ્વીશીલરૂપ સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે પોતે શસ્ત્રો લીધાં અને લડયા હતા. તા. ૧૧-૮-૬૧

સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની ભૂમિકા

૧. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની ભૂમિકારૂપે બે વાતો મુખ્ય છે- ૧. રાજ્યની દંડશક્તિનું દબાણ ઓછું કેમ થાય ? ૨. સમાજને અહિંસા તરફ લઈ જવા માટે શું કરવું ? ૨. ૧. વશિષ્ઠ ઋષિની નંદિની ગાય ઉપર સિંહ હુમલો કરવા જાય છે ત્યારે દિલીપરાજા ધનુષ તાણે છે, તે વખતે સિંહ તેને નૈતિક ફાયદો બતાવે છે, પણ એ બધોય ભૌતિક લાભ ધર્મ અને સિદ્ધાંત માટે જતો કરવા તત્પર રહે છે. ૨. કાલિકાચાર્યે જોયું કે પ્રજા કરતાં ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોની અને એ બંને કરતાંય સાધુઓની જવાબદારી વધારે છે. ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણો પોતાની જવાબદારી ચૂકતા હતા, ત્યારે ભવિષ્યની મહાન માનસિક હિંસા અટકાવવા માટે તેમણે કેટલા વિચાર પછી અત્યાચારી રાજાને વશ કરવા શસ્ત્રો લીધાં હશે ? ૩. આજે સૌથી વધારે શક્તિ રાજ્ય પાસે છે. રાજ્યને અહિંસાને માર્ગે ચલાવવું હોય તો લોક સેવકો અને સાધુઓએ હિંસાને માર્ગે વાડ ઊભી કરવી પડશે. ૧૯૫૬માં અમદાવાદમાં મહાગુજરાતવાદી તોફાની છોકરા ગ્રામીણ ખેડૂત ટુકડીઓને ગાળો દેતા, ધૂળ ઉડાડતા, ઘોતિયા ખેંચતા પણ તેમણે સમતા રાખી. આ અહિંસાનો ચેપ પોલીસ અમલદારને થયો, તે સાથે રહ્યો, પણ તોફાનીઓ ઉપર દંડ પ્રયોગ ન કર્યો. ૨. હૈદરાબાદમાં રજાકારોના તોફાન વખતે પંડિતજીએ લશ્કરને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ ન છૂટકે જ કરવાની ભલામણ કરી અને મોકું મોકલ્યું. રજાકારો તો લશ્કર જોતાં જ નાસી ગયા. ભાગ્યે જ શસ્ત્ર વાપરવું પડ્યું હોય; પણ પંડિતજીએ ખૂબ જ આત્મ-નિરીક્ષણ કર્યું. ૩. મોરારજીભાઈએ મહાગુજરાતના તોફાનને શમાવવા ઉપવાસો કર્યા, તે વખતે પોલીસની મદદ ન માગી. ૪. પુરુષોત્તમ પંડ્યાએ એક બાઈની શીલરક્ષા માટે અંગ્રેજની સામે

રિવોલ્વર તાકી હતી, તે મહાહિંસાને રોકવા માટે જ પ. રાજકોટમાં વેચાણવેરાની લડત વખતે એક તોફાન કરતા છોકરાને પોલીસે માત્ર દમદાટી આપી, તેથી તે ખૂબ ગભરાયો; તેનો પોલીસને પસ્તાવો થયો હતો, કારણ કે ત્યાં લોકસેવકો ફરતા હતા. નારાયણકાકાએ પોલીસને શાંતિસેનામાં પલટી જવાની વાત કરી ત્યારે મેં કહ્યું કે જો સેવકો અને સાધુઓ શાંતિમાં મદદ આપે તો જ એમ થઈ શકે.

તા. ૧૮-૮-૬૧

૬

સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગની ભૂમિકા

૧. સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગ એક જ ક્ષેત્રમાં કે જનતા, જનસેવક, રાજ્ય કે સાધુસંસ્થા, એ ચારે પૈકી એક જ સંસ્થામાં કરીશું તો તે એકાંગી, બિનઅસરકારક અને એક વખત સફળ હોવા છતાં ખીલ વખત નિષ્ફળ નીવડશે. ચારે બાબતથી વ્યવસ્થિત કામ નહિ થાય તો ક્યાંક ને ક્યાંક હિંસા આગળ મચક મૂકવી પડશે. સાથે જ સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગ વખતે ખીલ રાષ્ટ્રોની ભૂમિકા ને ખ્યાલોને પણ વિચારવા પડશે, અનુબંધની દૃષ્ટિએ ગ્રામથી માંડીને વિશ્વ સુધીનો ખ્યાલ કરવો પડશે. ૨. વિશ્વમાં આ પ્રયોગ કરવા માટે ચાર વસ્તુઓ વિચારવી:—૧. રાજ્ય સિવાયની કોઈપણ દંડશક્તિ, તોફાનવાદી પક્ષ કે સંસ્થા અગર તો નરસંહારક અણુ-પ્રયોગવાદી પાસેનાં શસ્ત્રો મ્યાન કરાવવાં; પ્રયોગ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકાવવો. ૨. છુપી અને જાણીતી પ્રવૃત્તિ ગમે તે રાષ્ટ્ર તરફથી ચાલતી હોય, તેના ઉપર અંકુશ મૂકાવવો. ૩. કોંગ્રેસને વગોવવા ખાતર ગમે ત્યાં રાજકીય પક્ષો તોફાન જગાડવા, હડતાલ પડાવવા ટપકી પડે છે, તેના ઉપર નિયંત્રણ લાવવું. ૪. ગ્રામથી માંડીને વિશ્વ સુધીના નિરંકુશ કે કાનૂનભંગવાદી તત્ત્વોને ઠરી ઠામ કરવા, વિરોધી

પક્ષોને પણ ઠેકાણે લાવવા. ૩. રાજ્યની પાસેનાં શસ્ત્રો ધીરે-ધીરે ઓછાં કેમ કરવાં ? તે માટે અનિષ્ટ આવતાં પહેલાં જ ત્યાં પહોંચી જઈ અહિંસક પ્રક્રિયા દ્વારા જોરશોરથી પ્રયત્નો આદરવા પડશે. ૪. જ્યાં જ છૂટાં રહેલાં રાજ્યોને ચૂનોમાં દાખલ કરાવવા માટે પુરુષાર્થ કરવો પડશે, કારણ કે ચૂનોમાં ભળવાથી એ રાષ્ટ્રો ઉપર નિયંત્રણ આવશે. ૫. સરકાર દિવસે-દિવસે અહિંસાની દિશામાં આગળ વધી શકે તે માટે એની પાસેથી સામાજિક, આર્થિક શૈક્ષણિક, અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો આંચકી લઈ લોકો અને લોકસેવકોના સંગઠનોને સોંપવા, રાજ્ય પાસે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રનો ભાર રહે તો ખીખ ઘણા પ્રશ્નો આ બંને સંસ્થાઓ મધ્યસ્થ પ્રયોગ, શુદ્ધિ પ્રયોગ અને શાંતિસેના પ્રયોગથી અહિંસક રીતે પતાવી શકશે. દાંડ તત્ત્વો ફાવશે નહીં, અગર તો ઝંખવાઈ જશે, ફાંસી જેવી કૂર સજાઓ ઓછી થશે, લોકોને સાચો ન્યાય મળશે, એથી લશ્કરનું મોટું ખર્ચ ઘટી જશે.

તા. ૨૫-૮-૬૧

૭

વ્યક્તિગત અહિંસા અને સામુદાયિક અહિંસા

જો અહિંસા વ્યક્તિગત રીતે પાળવાની જ હોય તો સાધુ-સંસ્થાની ઉપયોગિતા ન રહેત. વ્યક્તિગત અહિંસાને સામુદાયિક અહિંસા તરફ વાળવાથી જ અહિંસાપ્રતિષ્ઠા થઈ શકે. આખો સંસાર કદી ચોકખો થવાનો નથી, પણ સંસારમાં ચોકખાઈની એટલે સત્ય અહિંસાદિની પ્રતિષ્ઠા અહિંસા સત્યને સામુદાયિક રૂપ આપવાથી જ થઈ શકે. આમ ન થાય તો વ્યક્તિ અહિંસામાં પોતે ઢીલી પડે અને હિંસક બળોમાં ભોળવાઈ જાય; એવા અનુભવો આવ્યા છે. ૨. પર્યુષણના દિવસોમાં જૈનો દ્વારા કસાઈખાનાં બંધ કરાવવાની કે વનસ્પતિ (લીલોતરી), ઘંટી, સ્નાન વ. ના ત્યાગ કે સ્થૂળ તપ-

ત્યાગ દ્વારા સામુદાયિક અહિંસાનો વિચાર કરાય છે, પણ છેવટે તે એક સાંકડા વર્તુળનો થઈ જવાથી ખીજ સમાજ, રાજ્ય-લોક-લોકસેવકસંસ્થાઓ સાથે તાળો ન મળવાથી સમતુલા કે સામુદાયિક રૂપ સચવાતું નથી. ૩. એવા અહિંસાવાદી લોકો દ્વારા ખીજ બાબત કાળા બનર, શોષણ, અન્યાય, ભેદભાવ વગેરેને લીધે સામાજિક હિંસા બંધ કરવામાં આવતી નથી. પરિણામે વ્યક્તિગત અહિંસાને તજવા જતાં સામુદાયિક અહિંસા ઢીલી પડી જાય છે. જૂના વખતમાં આખું ગામ મળીને મહાજનોના સહયોગથી અહિંસા પાળતું. આજે તો એક બાબત જીણામાં જીણી અહિંસાનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ખીજ બાબત જે લોકોની પાસે અહિંસા પળાવવા માગે છે, તેમની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરાતો નથી. એટલા માટે જ આપણે સામુદાયિક અહિંસામાં ત્રણ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો પડશે:—૧. રાજ્યની દંડશક્તિ અહિંસાની દિશામાં આગળ કેમ વધે? ૨. સમાજ અહિંસાની દિશામાં આગળ કેમ વધે? ૩. વ્યક્તિગત અહિંસાને સામુદાયિક વેગ કેમ મળે? ૪. જે વખતે સમાજમાં દાંડશાહી ચાલતી હોય, વફાલોનો ટેકો હોય તે વખતે માત્ર આધ્યાત્મિક શક્તિનું દબાણ પૂરતું નથી; એથી તો દાંડશાહીને કાં તો રાજ્યની દંડશક્તિને વધારે વેગ મળે છે, હિંસા વધે છે, એટલે તે વખતે નૈતિક, સામાજિક દબાણથી જ આ દાંડશાહીને ખાળી શકાય. બાકી તે વખતે કહેવાતા સમાજના ખોટા આદેશથી ડરીને મૌન રહે તો દાંડ તત્વને ફાલવા ફૂલવાનો અવકાશ મળે છે, હિંસાની જ પ્રતિષ્ઠા થાય; લોકોની વ્યક્તિગત અહિંસા પણ નિષ્ક્રિય બને કાં તો કુડાળામાં પુરાઈ જાય. એટલે સામુદાયિક અહિંસા વગર વ્યક્તિગત અહિંસા કોરી બની જઈ સુકાઈ જાય છે. તા. ૧-૯-૬૧

સામુદાયિક અહિંસા અને શુદ્ધિપ્રયોગ

૧. શુદ્ધિપ્રયોગમાં સત્યનો આગ્રહ તો છે જ, અલિગ્રહ પણ છે જ. એ ઉપરાંત વ્યક્તિગત કે સામાજિક શુદ્ધિનાં કાર્યો થતાં હોઈ દબાણ આવે છે, શુદ્ધ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ દબાણમાં સૂક્ષ્મહિંસા લાગે છે, પણ એ જેના ઉપર લાવવામાં આવે છે તેના હિતની ખુદ્ધિ માતાની કે ડોક્ટરની જેમ હોય છે, સમાજ શુદ્ધિની દષ્ટિ હોય છે. ૧. ગાંધીજીએ આફ્રિકાના આશ્રમમાં એક મહેતાજીની એક બાઈ પ્રત્યે કુદષ્ટિ જોઈ તેને છૂટો કર્યો અને પોતે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ૭ ઉપવાસ કર્યા. જાહેરાત તે વખતે ન કરી; પણ પેલા મહેતાજી ઉપર દબાણ નહિ આવ્યું હોય ? જે માણસના અંતરમાં પસ્તાવો થાય એના ઉપર દબાણ લાવ્યા વગર પ્રશ્ન પતી જાય છે, પણ જેનું દિલ જીજ્ઞાસુ ન હોય તેના ઉપર દબાણ નહિ લાવીને એના ઉપર જ સુધરવાનું જ છોડી દે તો તેની દાંડાઈને ટેકા મળે, સમાજમાં અનિષ્ટ વધે. ૨. આશ્રમના પૈસા કસ્તૂરબાએ બીજે ઠેકાણે મૂક્યા, તેમાં ગાંધીજીએ નવજીવનમાં જાહેરાત કરી કે ‘કસ્તૂરબાએ ચોરી કરી છે.’ અગ્નિપ્રાસ તૈયબજીએ ગાંધીજીને ઠપકો આપ્યો, ત્યારે બાપૂએ કહ્યું— “ સંસ્થાના આર્થિક વ્યવહારમાં ગોટાળો હું એક ક્ષણ પણ ન શાંખી શકું. ૨. જૈનશાસ્ત્રમાં શુદ્ધિનો ક્રમ બતાવવા માટે શુદ્ધ અશુદ્ધ વસ્ત્રની ચોલંગી આપી છે. પોતાના અંતર બાહ્યની શુદ્ધિ, પછી સમાજ શુદ્ધિ માટે શુદ્ધસંકલ્પ (અલિગ્રહ), શુદ્ધપ્રજ્ઞા, શુદ્ધદષ્ટિ, શુદ્ધશીલ, શુદ્ધઆચાર અને શુદ્ધવ્યવહાર, આ ક્રમ છે. ભ. મહાવીરના જીવનમાં આ ક્રમ આપણે જોઈ શકીએ. ચતુર્વિધ સંધની રચના પહેલાં અનાયદેશ વિહાર, માતૃજાતિના ઉદ્ધાર માટે અલિગ્રહ, ચંડકાશિક સર્પને પ્રતિબોધ, એ ત્રણ નિમિત્તો મળ્યાં. ૩. પોતાની શુદ્ધિ, આજીબાજીના સમાજની શુદ્ધિ અને

અશુદ્ધિ હોય ત્યાં પડકાર કરવો, એ ત્રણે વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી શુદ્ધિપ્રયોગ અને સત્યાગ્રહમાં અંતર-૧. શુ. પ્ર. માં ક્રમ છે સત્યાગ્રહમાં નથી. ૨. સત્યાગ્રહમાં તે વખતે વિદેશીઓ સામે હોઈ કાનૂનભંગને અવકાશ હતો, શુ. પ્ર. માં એને અવકાશ નથી. ૩. શુ. પ્ર. માં નવી સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરીને અનુબંધ રાખવો જરૂરી છે, જ્યારે સત્યાગ્રહમાં આ વસ્તુ ન હતી. એથી શુ. પ્ર. ની અસરકારકતા આખા વિશ્વમાં પહોંચી શકે. બધી સારી સંસ્થાઓને ટેકા આપવો છતાં અશુદ્ધિ હોય ત્યાં પ્રેમથી લડવું; આ વસ્તુ શુ. પ્ર. માં છે જ. આંતરિક સફળતાની સાથે બાહ્ય સફળતા કેટલીક વખત આમાં નથી દેખાતી; પણ લોકશાહીને સામે રાખી સમગ્ર વિશ્વમાં આ પ્રયોગ થઈ શકે; આ પ્રયોગ સંસ્થાના સંદર્ભમાં અને પ્રાયઃ સામુદાયિક રીતે થાય છે. તા. ૨૨-૯-૬૧

૯

શુદ્ધિપ્રયોગનાં મૂળભૂત તત્ત્વો

૧ શુદ્ધિપ્રયોગનાં મૂળભૂત તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે- ૧. વ્યક્તિના ગુના માટે મુખ્ય જવાબદાર સમાજ છે. ઘણી વખત વ્યક્તિના દોષો જોઈ સમાજ આંખમીચામણા કરે છે, સ્વાર્થ, લોભ, લય કે શેહ-શરમને લીધે અમુક દોષોને સમાજ ચલાવી લેતો હોય છે, કેટલાક તો એવી ગુનેહગાર વ્યક્તિને ટેકા આપે છે, એટલે એક વ્યક્તિનો તે દોષ સમાજવ્યાપી બની જતો હોઈ, તે વ્યક્તિને કાઢો તોય તે દોષ કાયમ માટે નીકળતો નથી; પાલણપુરનો ડોક્ટરનો કિસ્સો આનો પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. એટલે સમાજની તેવી પરિસ્થિતિને પલટવા માટે શુદ્ધિપ્રયોગ જ અનિવાર્ય છે. ૨. શુદ્ધિપ્રયોગ સંસ્થાના સંદર્ભમાં કે તે દ્વારા નથી થતો, ત્યાં સ્થાયી પરિણામ આવતું નથી. ૩. ત. શબ્દરચના હરીફાઈ અને વેપારીઓની ભૂલની સામે કરેલા

આત્મારામ ભટ્ટના ઉપવાસોમાં અમુક હદ સુધી સફળતા મળીને
 અટકી ગઈ; એથી સમાજમાં ગતિશીલતા ન આવી. એક બાબુ
 જન જગૃતિ બીજી બાબુ ગતિશીલતા બન્ને સાથે રહેવી જોઈએ.
 વ્યક્તિદ્વારા શુ. પ્ર. માં અંગત રાગદ્વેષ કે સફળતા મળ્યે અહંકાર
 આવવાની સંભાવના છે, જ્યારે સંસ્થાના સંદર્ભમાં કરવાથી એનો
 યશ સંસ્થાને મળે અને રાગદ્વેષ ન રહે. ૩. રાજ્યસંસ્થા ધણીવાર
 લોક સંસ્થાઓ દ્વારા અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગમાં આડખીલી
 રૂપ બનતી હોય છે, એટલે લોકશાહીને લોકલક્ષી બનાવવી અનિવાર્ય
 હોઈ તેને માટે પૂરક-પ્રેરક બળો દ્વારા કાનૂનભંગ કર્યા વગર શુ. પ્ર.
 કરવો જરૂરી થઈ પડે તો અચકાવું નહીં. હડતાલ, તોફાન, ભાંગફેડ કે
 કાનૂન ભંગનાં પગલાં હરગિઝ ન લેવાં. જાહેર આંદોલનથી તોફાન
 થવાની સંભાવના હોય બંધ કરવું, દા.ત. મહાગુજરાત અને સંયુક્ત
 મહારાષ્ટ્ર આંદોલનમાં તોફાનો થયાં ૪. કોંગ્રેસ વિરોધી કોમવાદી,
 સામ્યવાદી, હિંસાવાદી, મૂડીવાદી બળોને ટેકો ન મળી જાય તેની
 કાળજી રાખવી. દા. ત. ગુજરાતીઓએ મહાગુજરાત આંદોલનને
 ટેકો આપ્યો, પરિણામે ભાંગફેડિયા સામ્યવાદી તત્ત્વો પેસી ગયાં. મોટું
 નુકસાન થયું. ૫. કેટલીક વખત જે ગુનેગારની સામે શુ. પ્ર. કરાય
 છે, તે મુખ્ય હશે, કોઈ સંસ્થા એની પાછળ હશે, દા. ત. સાણુંદ
 શુ. પ્ર. માં બન્યું. ૬. શુ. પ્ર. માં ત્રિવિધ જગૃતિ રાખવી (અ)
 પ્રયોગમાં ગુનેગાર પ્રત્યે અંગત રાગદ્વેષવાળા ન લળી જાય. (બ)
 ભાષામાં જરાય હિંસા ન આવે. (ક) ગુનેગાર કે તેના પક્ષકારને
 આર્થિક શારીરિક સજા ન થાય, તેની કાળજી રાખવી. ૭. શુ. પ્ર.
 માં ચારે અનુબંધ યોગ્ય સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓનો પૂરો ટેકો નહીં
 હોય તો અસરકારકતા ન આવે, દા. ત. સાણુંદ શુ. પ્ર. માં ક્રાંતિ-
 પ્રિય સાધુ આવ્યા, માટલિયાજી સિવાય બધાય બહારના રચનાત્મક
 કાર્યકરો કાંતો ઉદાસીન રહ્યા, કાંતો સાચું કહી શક્યા નહીં; કોંગ્રેસ
 ની સાથે ગ્રામસંગઠનનો અનુબંધ હોવા છતાં ગ્રામજનો જગૃત થયા,

પણ કોંગ્રેસીઓનો ગુનેગારને ટેકા આપવો હજી ચાલુ જ છે. આ ઉણપને લીધે પૂરી અસરકારકતા જીભી ન થઈ. તા. ૨૬-૯-૬૧

૧૦

શુદ્ધિ પ્રયોગ અને લવાદી તત્ત્વ

૧. માણસના જીવનમાં રોટલા અને ન્યાય એ બેની ભૂખ છે. એમાંથી લવાદી (મધ્યસ્થ પ્રથા) તત્ત્વ નીકળ્યું. ન્યાય કરતાં પહેલાં આટલી વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈ એ— ૧. જેને અન્યાય થયો હોય એને સમાધાન થવું જોઈ એ, ૨. એના મનમાં ડાંખ ન રહેવો જોઈ એ. ૩. અન્યાયકર્તા અને અન્યાય પીડિત બન્ને વચ્ચે મીઠો સંબંધ રહેવો જોઈ એ. ૪. ન્યાય જીતે છે અન્યાય જીતતો નથી, એ અસર સમાજના મન ઉપર રહેવી જોઈ એ. એ ત્યારે જ રહી શકે જ્યારે બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થઈ જવા છતાં અન્યાયને પ્રતિષ્ઠા ન અપાય. ૨. સમજુતી, સમાધાન, લવાદ અને સૂચનાપત્ર વગેરેની ભૂમિકા વટાવ્યા પછી જ શુદ્ધિ પ્રયોગ બહુ વિચારને અંતે કરવામાં આવે છે, અને ગુનેગારનો ગુનો નક્કી હોય ત્યાં જ શુ. પ્ર. થાય છે, માટે શુ. પ્ર. ચાલુ હોય ત્યારે વચ્ચે લવાદ નીમવાનો અશ્ર કાઈ ઉદાવે તો તે માન્ય ન કરવો. હા, શુ. પ્ર. પત્યા પછી આર્થિક બાબત કદાચ આવે. દા. ત. ૧. સાળંગપુર શુ. પ્ર. પત્યા પછી ગણોત્તિયાઓને જે નુકસાન થયું, તેના વળતરરૂપે મંદિરે કેટલું આપવું, એ માટે લવાદ નીમાયો અને વળતર નક્કી કર્યું. ૨. મિલ માલિકોનો મજૂરો પ્રત્યે અન્યાય થતો હતો, એમાં ગાંધીજીએ આ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. સંગઠિત થવાનું કહ્યું, મિલમાલિકોનું તો સંગઠન હતું જ, એને સમજવવા છતાં મજૂરોને ન્યાય મળવાની ભૂમિકા ન હતી. મજૂરોએ હડતાલ પાડી. મજૂરો બેકાર થવાયા.

કંટાળ્યા. લડત તૂટી પડે એમ હતું, તેવામાં જ ગાંધીજીએ આમર-
ણાંત અનશન આદર્યું. મજૂરોના પક્ષે અનસૂયાબહેન અને શંકર-
લાલ બેંકર હતા, મિલમાલિક પક્ષે અંબાલાલ હતા. બન્ને પક્ષની
અદલા ગાંધીજી ઉપર હતી. છેવટે લવાદ ઉપર ગયા. આનંદશંકર
મુવ લવાદ (મધ્યસ્થ) નીમાયા, એમણે ગાંધીજીની ઈચ્છા પ્રમાણે
જ મજૂર પક્ષે ફેંસલો આપ્યો. ૨. જ્યાં મૂળભૂત તત્ત્વને જળવીને
જ શુ. પ્ર. કરાયો હોય તો ત્યાં લવાદની સાફ ના પાડવી. ૩.
જૂતકાળમાં પંચો દ્વારા ન્યાય અપાતો અગર તો રાજ, ઋષિ કે
બ્રાહ્મણો આપતા, આજે સંદર્ભ બદલાયો છે, એટલે શુ. પ્ર.
પહેલાં સમાજ દ્વારા તે જ વખતે નીમાયેલા બન્ને પક્ષના મધ્યસ્થો
દ્વારા ન્યાય અપાય તે જ યોગ્ય છે. તા. ૬-૧૦-૬૧

૧૧

શુદ્ધિ પ્રયોગ અને રાજ્યાશ્રય

૧. રાજ્યના ત્રણ અંગો છે:—૧. ધારાકીય (કાયદા ધડનાર)
તંત્ર, ૨. વહીવટી તંત્ર (રાજ્યની વ્યવસ્થા પ્રજા રક્ષા માટે સેના
શસ્ત્રાસ્ત્ર તથા તે માટે કરવેરા વ. ઉધરાવનાર), ૩, ન્યાયતંત્ર (સભ
સૂચવનાર, કાયદા કાનૂન લાગુ કરનાર (વકીલ, જજ વ.) કાયદાને
પળાવનાર (પોલીસતંત્ર, અમલમાં મૂકાવનાર) ૨. શુદ્ધિ પ્રયોગ સંસ્થા
દ્વારા થાય છે, પણ રાજ્ય સંસ્થા દ્વારા ન થઈ શકે, કારણ કે
રાજ્ય સંસ્થા ક્રાંતિનું કામ પોતે કોઈ દિ નહીં કરી શકે; તેની
એક મર્યાદા છે. રાજ્ય સંસ્થા દ્વારા સાચો ન્યાય મેળવવામાં
પોલીસ, અમલદાર, વકીલ અને કાયદા કાનૂનના ગૂંચવાડા નડે છે.
સાચી તપાસ થવામાં અંતરાયો છે. વળી કદાચ સાચો ન્યાય પણ
થઈ જાય, ગુનેગારનો ગુનો સાબિત થઈ જાય તો પણ તેને
દંડ કે બીજી શારીરિક સજા આપવામાં આવે તો તે હિંસક રસ્તો

છે, તેથી વિપક્ષ પક્ષે ડંખ રહી જાય છે, હૃદય પલટો થતો નથી, ગુનાની અપ્રતિષ્ઠા પણ થતી નથી. એટલે સાચી તટસ્થ તપાસ પછી સાચો ન્યાય મેળવવા માટે અને સામાજિક મૂલ્ય પલટવા માટે લોકસેવક સંસ્થાના સંચાલન નીચે પ્રજા સંગઠન દ્વારા શુદ્ધિ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એમાં સામુદાયિક તપ-ત્યાગ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, જેથી ગુનેગાર ઉપર નૈતિક સામાજિક દબાણ આવે છે, તે પોતાનો ગુનો કે ભૂલ જાહેરમાં કબૂલે છે, માફી માગે છે, આર્થિક નુકસાન ક્યું હોય તો થોડોક આર્થિક દંડ બાકી તો સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાનો દંડ કરવામાં આવે છે; એથી બંને પક્ષોમાં ડંખ રહેતો નથી, સમાજમાં નવાં સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. એટલે શુદ્ધિ પ્રયોગમાં કાનૂન, પોલીસ, મિલિટરી કે હથિયાર ધારી અથવા કોઈપણ સરકારી દંડ શક્તિનો આશ્રય લઈ શકાય નહીં, કારણ કે આમ કરવાથી ઉપલાં મૂલ્યો સચવાશે નહીં. પણ જો રાજ્યની દંડશક્તિ કે કાનૂન શક્તિના કોઈ કર્મચારી કે અધિકારી પોતાની ફરજ બજાવવા ચાલી ચલાવીને મદદે આવે તો ત્યાં તટસ્થ રહેવું તથા તે શસ્ત્રનો કે દમદાટીનો પ્રયોગ ન કરે તેમ વિનવવું. બ્યાન લખાવવા માટે ચોખ્ખી ના પાડવી. ૨. આજનું સરકારી ન્યાયતંત્ર વિચિત્ર છે. ૧૦૦ ગુનેગાર છૂટી જાય તો વાંધો નથી, પણ એક પણ નિર્દોષને સજા ન થવી જોઈએ, એ ન્યાય સૂત્રથી શુદ્ધિ પ્રયોગનું સૂત્ર જુદું છે. ગુનેગારને આ રીતે છૂટ મળવાથી અનિષ્ટો વધે છે. ૩. જેના ઉપર અન્યાય થયો હોય તે શુ. પ્ર.માં ન બેસે, તટસ્થ બળ જ બેસે તો અસરકારક થઈ શકે.

તા. ૧૩-૧૦-૬૧

શુદ્ધિપ્રયોગમાં અનુબંધનું સ્થાન

૧. આજના યુગે અનુબંધ વગર એકલી વ્યક્તિ શુ. પ્ર. કરે તો તેની સ્થાયી અસર થવાની નથી. એટલે શુ. પ્ર. સામુદાયિક ઘડાયેલી જનસેવકોની સંસ્થાના અનુસંધાનમાં થવો જોઈએ; સાથોસાથ જનસંગઠન, જનસેવક સંગઠન, કોંગ્રેસ અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓની સાથે અનુબંધ હોવો જોઈએ. એ ન હોય ત્યાં સંગઠન ઊભાં કરવાં જોઈએ. ૨. શુ. પ્ર. કરતાં પહેલાં અનુબંધ બરાબર છે કે નહીં, એ વિચારવું જોઈએ; અનુબંધ બગડેલો કે તૂટેલો હોય તો તેને સુધારી સાંધીને વ્યવસ્થિત કરવો જોઈએ; કારણ કે અનુબંધ કાચો હોય કે જોડાયેલો ન હોય તો શુ. પ્ર. માં કચાશ રહી જાય છે, નિષ્ફળ અને બિનઅસરકારક પણ થાય છે. ૩. શુ. પ્ર. પરિણામલક્ષી હોય કે ઘડતરલક્ષી, બન્નેમાં આટલું વાયુમંડળ તૈયાર કરવું જ જોઈએ કે શુદ્ધિ પ્રયોગીય વિષય ઉપર જનતા સાચી વાત સમજવા, જાણવા, શોધ કરવા પ્રેરાય કે એકાગ્ર થાય; એની સત્યતા માટેનો અભિપ્રાય જાહેર કરાવે, જેની સામે શુ. પ્ર. થયો છે, તેના ઉપર દબાણ આવે. ૪. જે ઉપવાસોથી સન્માજને ગતિશીલતા ન મળે, કાંઈ પણ પ્રેરણા ન મળે તો સમાજનું ઘડતર થતું નથી. કર્મ જેમ વ્યક્તિગત છે, તેમ સામુદાયિક પણ છે. સામુદાયિક કર્મોને નિર્જરા કે સંવર કરવા માટે સમુદાય એકાગ્ર થાય તો આજે કાનૂન કે દંડથી જે અનિષ્ટો દૂર થતાં નથી, તેમને આથી દૂર થતાં વાર ન લાગે. ૫. સાળંગપુર શુ. પ્ર. માં કોંગ્રેસી ધારાસભ્ય, લોકસેવકો અને ધર્મસંસ્થાના લોકો તથા ખેડૂતો વ. નો અનુબંધ હોવાથી તે સફળ થયો. પાલણપુર શુ. પ્ર. માં નાગરિકો, ખેડૂત મંડળો, કોંગ્રેસી અને સાધુ, ચારેયનો

અનુબંધ હતો, એટલે વચ્ચે ઓટ આવ્યા છતાં તે સફળ થયો. ગણોતધારા શુ. પ્ર. ઘડતરલક્ષી હતો. એની અસર પણ સારી થઈ. સાણુંદ શુ. પ્ર. માં લોકસેવકો અને કોંગ્રેસીઓ સાથેના અનુબંધમાં કચાશ રહી, એટલે પ્રયોગ સફળ થવા છતાં જેના પ્રત્યે શુ. પ્ર. થયો, એની પ્રતિષ્ઠા તૂટી પણ એનું હૈયું ન સળવળ્યું.

તા. ૨૦-૧૦-૬૧

૧૩

શુદ્ધિપ્રયોગનો ક્રમ અને વિધિ

૧. શુ. પ્ર. શરૂ થતાં પહેલાં પ્રશ્નની પતાવટ માટે સમજૂતી, સામાન્ય દબાણ, લવાદી, અસહકાર, બહિષ્કાર અને સૂચના વગેરે બધા જ યોગ્ય ઉપાયો અજમાવવા જોઈએ. આ બધી ભૂમિકાઓ વટાવ્યા પછી જ પ્રતીકારનું પગલું લેવું જોઈએ. અને પ્રાર્થનામય ઉપવાસથી શુ. પ્ર. શરૂ કરવો જોઈએ. ૨. શુ. પ્ર. આવે છે ત્યારે સામેથી પ્રતિક્રિયા પણ ચાલે છે, તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:—૧. કુતૂહલ અને હાસ્ય, ૨. વગોવવાનો પ્રયત્ન, ૩. શુ. પ્ર. કારો ઉપર જુલૂ આક્ષેપો. એમાં જસાયિદ્દી વગેરેની પ્રક્રિયા પણ ચાલે છે. ૪. ધુત્કાર, ૫. ત્રાસદાયક પગલાં. શુ. પ્ર. કારોનું નૈતિક બળ તોડવા માટે આ બધી પ્રક્રિયા શરૂ થયા કરે છે, અને છેવટે કસોટી કરીને સ્વીકારે છે. આ પછીનો એક ક્રમ એ બાકી રહે છે કે શુ. પ્ર. પત્યા પછી જેની સામે શુ. પ્ર. થયો હોય તે પોતાની ભૂલ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તો તેના પ્રત્યે રોષ કે ડંખ ન રાખવો પણ દાંડાઈ કરે તો તેને પ્રતિષ્ઠા ન આપવી, ભોજનનો અસહકાર રાખવો. પણ એના સગાંના મૃત્યુ કે માંદગી પ્રસંગે આશ્વાસન જરૂર આપવું. ૩. શુ. પ્ર. માં ખેસનારાઓમાં વ્યક્તિગત કે સંપ્રદાયગત દ્વેષ, ડંખ કે અભિમાન ન આવી જાય, એની પૂરી કાળજી રાખવી. ૪. શુ. પ્ર.

ઘડાયેલી વ્યાપક સંસ્થા દ્વારા થવો જોઈએ અને સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ હોવો જોઈએ. જ્યાં સંસ્થાબળ ન હોય ત્યાં એ પ્રશ્નની આખી માહિતી સંસ્થાને મોકલીને તેનું માર્ગદર્શન દૂરથી મેળવવું જોઈએ, જેથી સંસ્થાનું પીઠબળ મજે અને હાલતા અને ચાલતા કોઈ ઉપવાસ ન કરી બેસે. ૪. શુ. પ્ર. માં બેસનાર વ્યક્તિમાં છ વસ્તુ જોવાની:—૧. આ પ્રશ્ન પૂરતો સ્વાર્થ, અંગત દ્વેષ કે પૂર્વ-ગ્રહ ન હોય. ૨. જે સંસ્થા સામે શુ. પ્ર. કરે તેના પ્રત્યે પણ અંગત દ્વેષ ન હોય, ૩. પોતાના ઉપર અન્યાય થયો હોય તે વ્યક્તિ પોતે શુ. પ્ર. માં ન બેસે. ૪. યૂનોના વિપક્ષી બળ લાલચીન સાથે લગવાડવાળો કે અમેરિકન કે રશિયન જૂથ સાથે લગવાડવાળો તે ન હોવો જોઈએ, કારણ કે એથી દુનિયાની સુસંસ્થાને હાનિ પહોંચે છે. ૫. તે કોંગ્રેસ વિરોધી ન હોય કાં તો તે કોંગ્રેસી હોય અગર તો કોઈ પણ પક્ષ સાથે જોડાયેલો ન હોય. ૬. તે વ્યસની કે ચારિત્ર્ય દોષવાળો ન હોય. ૫. શુ. પ્ર. માં પ્રાર્થના, પ્રભાતફેરી, સરઘસ, સૂત્રોચ્ચારણ, સ્વાધ્યાય, સફાઈ, કાંતાણુ, પત્રિકા વાંચન, જાહેર સભા વ. કાર્યક્રમો લોકજનગૃતિ માટે જરૂરી છે. તા. ૨૦-૭-૬૧

શાંતિસેનાનો પાયો અને યોગ્યતા

૧. શાંતિસેનાનું કામ આમજનતા દ્વારા થાય તેવી આજે ભૂમિકા તૈયાર છે. જનસેવકોનું સંગઠન અને વેરવિખેર પડેલાં જનતાનાં સારાં તત્ત્વોનું સંકલન કરીને શાંતિસેનાનું કામ કરવાનું છે. તે સિવાય પ્રજાની અહિંસાનિષ્ઠા વધશે નહીં. ૨. ભૂતકાળનાં બલિદાનનાં ઉદાહરણો:—૧. ચીનના યૂફેન નામના આદિવાસી વિચારકે આદિવાસી લોકોને નરબલિ આપવાની પ્રથા બંધ કરાવવા માટે સમજાવ્યા. ૪૦ વર્ષ સુધી પ્રયત્નો કર્યા, પેલા લોકોએ નરબલિ બંધ

કરવાનું સ્વીકાર્યું છતાં બંધ ન કર્યો, તેથી તેણે પોતાનું બલિદાન આપ્યું, તેથી આદિવાસીઓનો હૃદયપલટો થયો. ૨. સ્વીટઝરલેન્ડના એક સેનાના હોદ્દેદાર જોન બૂદરાજને લડાઈ ચાલુ હતી તે વખતે સ્કૂયું કે આ લડાઈની સાથે ઈસાના પ્રેમના સિધ્ધાંતનો કયાં મેળ છે ? એટલે તેણે સેનાપતિને કહ્યું : ‘ મારે લડવું નથી. હું મારા હોદ્દાનું રાજીનામું આપવા તૈયાર છું.’ સેનાપતિએ તેને આમ ન કરવા માટે બહુ સમજવ્યો, પણ ન માન્યો, છેવટે કાયદેસર વચ્ચેથી સેનામાંથી છૂટવા માટે તેને જેલની સજા કરવામાં આવી. ત્યારપછી તો તેને અનુસરીને ઘણા લોકો ત્યાગ-બલિદાન આપવા તૈયાર થયા. ૩. બૌદ્ધ ગૃહસ્થ દયામૂર્તિ રુકમાવતીએ દુષ્કાળ વખતે એક બાઈને ભૂખ મટાડવા પોતાના બાળકને મારીને ખાવાની તૈયારીમાં જોઈ તરત જ બાળકને ઉંચકી લીધું અને ક્ષુધાપીડિત બાઈને પોતાનું સ્તન કાપીને આપ્યું. આ દાખલાઓ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે આમજનતામાં બલિદાન આપવાની ભાવના પડી છે. મ. ગાંધીજીએ જગતને જે વારસો આપ્યો છે, તેનો આપણે વિચાર કરી તે વેર-વિષેર પડેલાં બધાં અહિંસક બળોનું સંકલન કરીએ અને શાંતિની પ્રક્રિયા માટે ઘડતર કરીએ તો શાંતિસેનાનો પાયો સારી પેઠે રોપાઈ શકે.

તા. ૩-૧૧-૬૧

૧૫

વિદ્યેમાં અહિંસાના પરિબળોનું અનુસંધાન

૧. અહિંસાનો ઝીણવટથી વિચાર કરનારા ત્રણ ધાર્મિક પરિબળો છે. જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ. જૈનોમાં એકેન્દ્રિય જીવો-વનસ્પતિ વ. ની અહિંસાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેટલો માનવ ઉપર શોષણ, અન્યાય-અત્યાચાર યુદ્ધરૂપ હિંસાના ત્યાગનો વિચાર નહોતો કરવામાં આવ્યો. વૈદિકધર્મમાં વૈશ્યવ સંપ્રદાય પણ ગોવધ પ્રતિબં-

ધનો જેટલો વિચાર કરે છે, અને તેને નામે ક્રોમવાદી રાજકીય પક્ષોને ટેકા આપે છે. તેટલો વિચાર માનવ વધ-અણુઅસ્ત્ર પ્રયોગ, શોષણ, યુદ્ધ, અન્યાય-અત્યાચાર દ્વારા થતા નરસંહારના-પ્રતિબંધનો નથી કરતો; ધર્મ-ક્રોમ-સમન્વય કે અન્યાયના અહિંસક પ્રતીકારનો એ બંને સંપ્રદાયો વિચાર નથી કરતા. ઊલટા હિંદુઓ તો હિંદુમુસ્લિમ હુલ્લડ વખતે મુસલમાનોને ખતમ કરવામાં બાધ ગણતા નથી. બૌદ્ધ ધર્મે કરુણાનો પ્રચાર તો કર્યો પણ હવે માંસાહારને ક્ષમ્ય ગણીને ભ. બુદ્ધની કરુણા ઉપર પાણી ફેરવી નાખ્યું છે.

૨. હવે એ ત્રણે અહિંસામાં માનનાર પરિબળોને સક્રિય બનાવવા હોય તો નિર્માસાહારનો પ્રચાર જોરશોરથી કરવો પડશે. એને માટે વિશ્વશાકાહારી પરિષદ જીવદયા મંડળી, હિંસાવિરોધક સંઘ જેવી સંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ જોડવો જોઈએ. સાથોસાથ જે કેટલાક લોકો વ્યક્તિગત રીતે શોષણ વ. કરતા હશે, પણ જૈન, વૈષ્ણવ વગેરે ધાર્મિક (અહિંસક) સંસ્થાના સભ્ય હશે, તેઓને સંસ્થાગત રીતે શોષણ વ. નથી કરતા માટે લેવામાં વાંધો નથી. ક્રોમવાદી હિંસા ગોવધની હિંસા કરતાંય વધારે ભયંકર છે, માટે ક્રોમવાદી મૂડીવાદી પક્ષો તેમજ સામ્યવાદી કે સમાજવાદી (તોફાનવાદી, રાજ્યસત્તાવાદી) પક્ષો કે તે પક્ષો સાથે સંકળાયેલી સંસ્થા કે વ્યક્તિની સાથે પણ અનુસંધાન નહીં કરી શકીએ. ૩. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ડેકર્સ સંપ્રદાયના લોકો તથા ખીજ છૂટી છવાઈ અહિંસા અને નિર્માસાહાર તથા યુદ્ધબંધીમાં માનનારી વ્યક્તિઓની સાથે અનુસંધાન કરવું પડશે. ઇસ્લામધર્મની અહિંસામાં, શાંતિમાં અને નિર્માસાહારમાં માનનારી યુનંદા વ્યક્તિઓની સાથે અનુબંધ જોડી તેમને પ્રતિષ્ઠા આપવી પડશે. એવી જ રાજકીય સંસ્થાઓમાં દેશમાં કોંગ્રેસ અને દુનિયામાં યૂનોને અહિંસા અને પંચશીલના કાર્યને રાજકીય માધ્યમથી આગળ ધપાવવા માટે ટેકા આપવો જોઈશે. એવી જ રીતે આંતરાષ્ટ્રિય ક્ષેત્રે જે શાંતિના પરિબળો વ્યક્તિગત કે સંસ્થાગત રીતે કામ કરી રહ્યાં છે, જેમનો સંસ્થાનવાદ કે સામ્યવાદ સાથે લગવાડ નથી તેમને ટેકા આપવો જોઈએ. તા. ૧૭-૧૧-૬૧

દર્શનની વિશુદ્ધિ

૧

ધર્મને નામે ચાલતા અંધવિશ્વાસો

૧. માનવ જીવનમાં શ્રદ્ધા અને યુદ્ધિ બન્નેની સમતુલા ન સચવાય તો તે શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધામાં પરિણમે છે, અને તે યુદ્ધિ અશ્રદ્ધા તરફ વળે છે. માણસમાં પડેલાં શ્રદ્ધાના તત્ત્વને કોઈ અવલંબન જોઈએ. ઈશ્વર, દેવ, ગુરુ અને ધર્મ વ. શ્રદ્ધાના અવલંબનો છે. ધર્મ કે ધાર્મિક માન્યતા પ્રત્યે શ્રદ્ધાને વિશ્વાસ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ ધર્મમાં સંશોધન-પરિવર્દન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ લાવ જોઈને નથી થતાં, ત્યારે એમાં અંધવિશ્વાસ પેસે છે. તેથી હઠાગ્રહ, દુરાગ્રહ, મારામારી, કાપાકાપી, અત્યાચાર અને સંઘર્ષ વ. અનિષ્ટો વધે છે. ૨. ધર્મને નામે અંધવિશ્વાસ ફેલાવાનાં કારણો— ૧. સ્વાર્થ ૨. લોભ, ૩. ક્ષણિક પ્રતિષ્ઠા ૪. સુખસગવડો ૫. પ્રલોભન ૬. લય ૭. આડંબરો જોઈને પ્રભાવિત થઈ જવું. ૮. અજ્ઞાન ૯. ખોટો ગર્વ વગેરે. ૩. આ અંધ વિશ્વાસોને કારણે જ બીજના ધર્મનું ખંડન, પોતાના ધર્મનું સાચાપણું સિદ્ધ કરવું, પોપ લોકો દ્વારા સ્વર્ગની હૂંડી લખી પૈસા પડાવવા, તીર્થના પંડાઓ દ્વારા છેતરપીંડી, દેવદાસી પ્રથા, છૂતાછૂત, ધર્મઝૂન વગેરે દોષો ચાલે છે. ૪. ૧. નગરમાં સફાઈ કરવાથી દેવતા નારાજ થઈ જશે, એમ વર્ષો પહેલાં ધર્મ ગુરૂઓએ ફેલાવેલા (યુરોપના એક નગરમાં)

અંધ વિશ્વાસને મ્યુનિસિપાલિટીવાળા લોકોએ તોડ્યો. ૨. પુત્ર પ્રાપ્તિને લોભે એક બાઈએ એક નાના બાળકને ફેસલાવી, મારી લોહીથી સ્નાન કર્યું. ૩. લાહોર પાસેના ગામમાં નદીમાં પૂર આવવાને લીધે અંધ વિશ્વાસી લોકોએ કૂતરાની બલિ આપી. આ રીતે આ અંધ વિશ્વાસી દેશમાં ધર્મને નામે હજારો અંધ વિશ્વાસો ચાલે છે. સત્યાર્થીએ બધા અંધવિશ્વાસોને દૂર કરવા જોઈએ.

તા. ૧૫-૭-૬૧

૨

દેવદેવીઓને નામે મૂઢતા

૧. મૂઢતા સાચા વિકાસને રોકનાર અને સત્યના પ્રકાશ માટે આવરણ રૂપ છે. ભય અને લોભ એના પાયા છે. દેવ મૂઢતા પણ મૂઢતાનો એક પ્રકાર છે. ૨. દેવી દેવની માન્યતાનો કાળક્રમ આ પ્રમાણે છે— ૧. કુદરતી તત્ત્વોની ઉપાસના—સમુદ્ર, નદી, સૂર્ય, ચન્દ્ર વિદ્યુત, અગ્નિ, ઇન્દ્ર વ.ની પૂજા આગળ જતાં ગરૂડ સિંહાદિ વાહનોની ઉપાસના. ૨. ભૂતયક્ષની આરાધના—ભૈરવ, ભવાની, યક્ષ, ડાકણ, ભૂત, પિશાચ, દેવીઓ, શનિશ્ચર વગેરેની ઉપાસના. ૩. વીરઆરાધના— હનુમાનજી, રામદેવજી, યાજુજી વ.ની પૂજા ૪. ગુણદેવોની આરાધના— મહાદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી વગેરેની પૂજા. ૫. કુળદેવીની આરાધના— પિતર, માતા, કુળદેવી વ.ની પૂજા. મૂળે તો આ બધાની ઉપાસનાથી દિવ્યતાનો ગુણ લેવાનો હતો, તેને બદલે સ્થૂળ રીતે લોભ, સ્વાર્થ, ભય, વહેંચ વ.થી પ્રેરાઈને દેવોપાસના કરવા લાગ્યા, તેથી જ મૂઢતા ફેલાઈ. ૩. દેવમૂઢતાના ૫ પ્રકાર છે— દેવબ્રમ, રૂપબ્રમ, કુયાયના, દુરૂપાસના અને પરદેવ નિંદા. ૪. દેવદેવીઓને નામે ચાલતી મૂઢતાને દૂર કરવા માટે ૬ ઉપાયો— ૧. દેવદેવીઓને જોવાની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ કેળવવી.

૨. શુભ તત્ત્વોને તારવવાં અને અશુભ તત્ત્વોને કાઢવાં. ૩. જે ભોક્ષિ સમજવાળા હોય તેમને સમજાવીને આ પાખંડથી બચાવવા, ૪. ગાડરિયા પ્રવાહને આંચકો આપવો, ૫. પાખંડ ચલાવનારાઓને ખુલ્લા પાડવા. ૬. પરંપરાથી દેવ ન માનતાં, દિવ્યતાના ગુણો પ્રગટાવવા માટે દેવની ઉપાસના કરવી. તા. ૨૨-૭-૬૧

૩

ગુરુમૂઢતા

૧. ભારતમાં માતાપિતા પછી વિશેષ વિકાસ માટે ગુરુતત્ત્વનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. જે અજ્ઞાન-અધિકારમાં ગોથા ખાતા જીવોને અનુભવજ્ઞાનનો સાચો પ્રકાશ આપે તે ગુરુ કહેવાય. કેટલીક વખત માણસને વ્યવહારમાં સાચો રસ્તો જડતો નથી, કેટલીક વખત માણસ સમજતો હોવા છતાં પોતાના ઉપર અંકુશ રાખી શકતો નથી, અનિષ્ટો તરફ વળી જાય છે તે વખતે સાચા માર્ગદર્શક ગુરુની જરૂર પડે છે. પણ જ્યારે ગુરુ એવા જ્ઞાની, નિઃસ્પૃહી, સદાચારી અને સેવાભાવી હોતા નથી ત્યારે તેઓ પોતાની દુકાનદારી ચલાવવા માટે શિષ્યો કે અનુયાયીઓને સ્થૂળ ચમત્કાર બતાવીને આકર્ષે છે, ખોટો રસ્તો દોરે છે, અધ વિશ્વાસમાં સપડાવે છે; ભેટ પૂજા લે છે. તે વખતે એવા કહેવાતા ગુરુની જાળમાં ફસાઈ જવું, એ ગુરુ મૂઢતા છે. ૨. સાચા ગુરુનો વિવેક કરવા માટે ૪ વાતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે— ૧. કોઈપણ પ્રકારનો અમુક વેષ, ૨. પદ ૩. વ્યર્થ ક્રિયાકાંડો ૪. બાહ્ય વિદ્યા કે પાંડિત્ય. એ બધી ગુરુતાની નિશાની નથી. સેવા, સદાચાર અને અનુભવમાં જે આગળ વધેલો હોય તેને ગુરુ કહી શકાય, પણ તેનામાં ગુરુતાનો ગુણ હોવો જોઈએ. વેષ, પદ, ક્રિયાકાંડો કે વાફાઈને વધારે મહત્ત્વ આપવાથી જ ગુરુમૂઢતા ફેલાઈ છે. ૩. ગુરુ અને શિષ્ય સમાન કક્ષાએ ચિંતન કે નિરીક્ષણ કરે તો જ બન્નેનો સાચો વિકાસ સધાય. આ જ્ઞાની સાથે ગુરુને શિષ્યના હિત, પ્રકૃતિ, રુચિ, વિકાસ

વગેરેનું પૂરું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે; અને શિષ્ય કે અનુગામીને ગુરુત્ત્વ ઉપર પૂરી શ્રદ્ધા હોય તો જ બન્નેનો સર્વાંગી વિકાસ છે. એટલે ગુરુઓ અને શિષ્યોએ બન્નેએ જગૃત રહેવું જોઈએ. નહિ-તર બન્નેનું પતન છે. ૧. મેઘમુનિને વિચલિત જોઈ ભ. મહાવીરે તરત આજ્ઞા ન કરી, પણ સમજાવ્યા અને ‘જહાસુહ’ કહ્યું, તેથી તેને પોતાના હિતની વાત તરત ગળે ઉતરી ગઈ. ૨. શૈલક-રાજર્ષિ શિથિલાચારી થઈ ગયા હતા, ત્યારે પંથકમુનિ ગુરુત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી એકલા તેમની સેવામાં ટકી રહ્યા, બાકીના ૪૯૯ સાધુઓ વિહાર કરી ગયા; પરિણામે શૈલકરાજર્ષિનું હૃદયપરિવર્તન થયું. તેમને સાચે માર્ગે વાળ્યા. તા. ૨૯-૭-૬૧

૪

ગુરુમૂઢતા

૧. જ્યાંસુધી ગુરુત્ત્વનું વિશ્લેષણ સારી પેઠે ન થાય ત્યાંસુધી ગુરુમૂઢતા દૂર થવી મુશ્કેલ છે. દુનિયામાં જાત જાતના અને ભાતભાતના અનેક ગુરુઓ છે. તેને મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય- ૧. સ્વગુરુ ૨. સંઘગુરુ ૩. વિધિગુરુ. સ્વગુરુના આટલા પ્રકાર હોઈ શકે-૧. વિદ્યાગુરુ ૨. પ્રેરણાગુરુ ૩. કુળગુરુ ૪. જ્ઞાતિગુરુ ૫. રાજગુરુ ૬. સંપ્રદાયગુરુ ૭. દીક્ષાગુરુ ૮. પ્રાચીનકાળના વિદ્યાગુરુ વિદ્યાર્થીના શિક્ષણ સાથે તેના સર્વાંગી વિકાસ અને ચારિત્ર્ય ધડતર ઉપર ધ્યાન આપતા. આજે તો આખી પ્રણાલિ બદલાઈ છે. છતાં આજના શિક્ષકોમાંથી કેટલાંક રત્નો મળી આવે છે. ૩. પ્રેરણાગુરુ દરેકના જીવ જીવ હોઈ શકે. દત્તાત્રેયે ૨૪ ગુરુ કર્યા હતા. કોઈ એક વસ્તુથી પ્રેરણા લઈ પ્રત્યેક બુદ્ધ થયા છે. ૪. કુળગુરુ અને જ્ઞાતિગુરુ નાના વર્તુળના હોવા છતાં કુળ કે જ્ઞાતિના વિકાસ, સંસ્કાર અને ચારિત્ર્ય ધડતરની કાળજી રાખી, વિશાળ સમાજ

સાથે તેનો અનુબંધ જોડી દેતા હતા. હવે આપુ'ય ધોરણ બદલાયું છે. ૫. રાજગુરુ રાજની અને રાજ્યની હિત ચિંતા કરતા હતા. રાજના જીવનમાં અનિષ્ટવર્તન જોઈ પ્રાણને ભોગે પણ અટકાવતા. રાણાપ્રતાપના પુરોહિત એવા જ હતા. ૬. સંપ્રદાય ગુરુ સંપ્રદાયમાં સત્યશોધન, ઉદારતા અને સદ્ગુણ વૃદ્ધિ કરતા તથા ખીજ સંપ્રદાયો સાથે મીઠો સંબંધ રાખતા ૭. દીક્ષાગુરુ પણ શિષ્ય કે અનુયાયીના સર્વાંગી વિકાસ માટે મથતા. એવા સાધુસંન્યાસીઓ સંસ્કૃતિ અને ધર્મની રક્ષા માટે ક્રના થઈ જતા. ૮. સંઘગુરુ એટલે ધર્માચાર્ય, જેઓ સમાજ પ્રત્યે વફાદાર રહી સમાજને સ્વપર કલ્યાણમાં સતત પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સમાજના દોષોથી પોતે નિર્લેપ રહી, શુદ્ધિ કરાવવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. ૯. વિશ્વગુરુ વિશ્વના બધાં ક્ષેત્રોમાં ધર્મનો પ્રભાવ પાડનારા, આખા વિશ્વ ઉપર પોતાના તપ-ત્યાગ-બલિદાન અને ઉદારતાની છાપ પાડી શકે એવા તીર્થંકર, પૈગંબર મસીહા વગેરે છે. આ બધા ગુરુઓ સવિશેષે ધર્મગુરુઓ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા હશે તો જ આજના સમાજની અને પોતાના અનુયાયીઓની મૂઢતાઓ ખંખેરી શકશે.

તા. ૫-૮-૬૧

૫

ધર્મમૂઢતા

૧. ધર્મની પાછળ ઘણી મૂઢતાઓ લાગેલી છે, તેના મુખ્યત્વે ત્રણ કારણો છે:—૧. લોભથી ધર્મપ્રેરણા, ૨. લયથી ધર્મપ્રેરણા, ૩. ક્રિયાકાંડોમાં જ ધર્મસંવેષ. દરેકના ત્રણ-ત્રણ પ્રકાર છે:—૧. લય દેખાડીને ધર્માન્તર કરાવવો, ૨. નરકના લય ઉપર ધર્મને ટકાવવો, ૩. દંડ, અપ્રતિષ્ઠા કે સજ્જના લયથી પ્રેરાઈને ધર્મ (સત્ય, ન્યાય, નીતિ, પ્રેમ વ.)નું પાલન કરવું. એવી જ રીતે:—૧. લોભ બતાવીને ખીજ ધર્મવાળાને પોતાના તરફ ખેંચવો, વટલાવવો, ૨.

સ્વર્ગના લોભ ઉપર ધર્મને ટકાવવો, ૩. પ્રતિષ્ઠા વધશે, સંખ્યા વધશે, ગ્રાહક વધશે એ દૃષ્ટિએ ધર્મપાલન કરવું. ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માનવાના ત્રણ કારણો:—૧. અમુક ક્રિયાથી જ ધર્મપાલનનો ખોટો સંતોષ, ૨. નામ-જપ વગેરેથી તરી જવાનો ખોટો ભ્રમ, ૩. ધર્મપાલન માત્ર પરલોક માટે જ છે એવો ભ્રમ. ૨. ભય કે લોભથી પ્રેરાઈને જે લોકોએ ધર્મપલટો કર્યો. નરકના ભયથી કે સ્વર્ગના લોભને લીધે ધર્મ કરવા પ્રેરાયા, અગર ગમે તે ભય કે લોભથી ધર્મપાલન કરવા પ્રેરાયા તેમનો પાયો કાચો રહી ગયો. ભય અને લોભનાં કારણો દૂર થતાં જ ધર્મમાં તેઓ ટક્યા નથી. એનાથી ઘૃણા, દ્વેષ, કૂરતા, સ્વાર્થ વગેરે અનિષ્ટો પાંગર્યાં. ૩. જે લોકો પોતાના ધર્મવાળા સાથે ઘૃણા, દ્વેષ, છૂતાછૂત કે અન્યાય કરીને તેને ધર્માન્તર કરવા લાચાર કરે છે કે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જે છે, તેઓ પણ ધર્મમૂઢતાના ભોગ બને છે, પરિણામે પેલા લોકો તરફથી પણ એની હિંસાત્મક પ્રતિક્રિયા થાય છે. ૪. આ લોકમાં નિઃસ્વાર્થભાવે સામુદાયિક રીતે સત્ય-અહિંસાદિ ધર્મપાલન કરવાથી જ પરલોક સુધરી શકે છે. ધર્મને માત્ર પરલોક માટે જ સમજવો, એ ધર્મમૂઢતા છે. ભગવદ્ભક્ત થેરિસાએ ડોલ અને મશાલ બંને હાથોમાં રાખી સ્વર્ગના લોભ અને નરકના ભયથી સમાજને મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તે રીતે જ ધર્મમૂઢતા દૂર કરવાની જરૂર છે.

તા. ૧૨-૮-૬૧

૬

ધર્મમૂઢતા

૧. ધર્મમૂઢતા ૫ કારણોથી ફેલાય છે:—૧. ધર્મ જ્યારે પુણ્યાશ્રિત થઈ જાય છે, ૨. ધર્મ જ્યારે ધનાશ્રિત થઈ જાય છે, ૩. ધર્મ જ્યારે રાજ્યાશ્રિત થઈ જાય છે, ૪. ધર્મ જ્યારે પરલોકા-

શ્રિત થઈ જાય છે અને પ. ધર્મ જ્યારે ચમત્કારાશ્રિત થઈ જાય છે. ૨. પુણ્ય અને ધર્મનો ભેદ નહિ સમજીને સમાજમાં પુણ્યને આગળનું અને ધર્મ (સત્ય-અહિંસાદિ)ને પાછળનું સ્થાન અપાય છે, અગર ધર્મનું સ્થાન પુણ્ય લઈ લે છે ત્યારે ધર્મમૂઢતા ફેલાય છે. કોઈ પણ શુભ આશયથી કર્તવ્યભાવે કરવામાં આવેલ કર્મ પુણ્ય છે. એને નિઃસ્વાર્થભાવે ફલાકાંક્ષારહિત પોતાની અને સમાજની શુદ્ધિ માટે જે કરવામાં આવે તે ધર્મ છે. પણ જ્યારે પુણ્ય કરનાર કે દાન કરનારને ધર્મત્મા માનીને, તેની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં આવે છે, ત્યારે સાચા ધર્મનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે, તેથી સમાજમાં શોષણ, વ્યક્તિમાં અહંકાર વગેરે અધર્મ વધતા જાય છે માટે જ ઉત્તરાધ્યયનમાં લાખ ગાયોનું પ્રતિમાસ દાન કરનાર કરતાં દાન ન કરનાર છતાં સત્ય-પ્રેમ-ન્યાયરૂપ સંયમધર્મ પાળનારને શ્રેષ્ઠ ખતાવ્યો છે. નંદ મણિયાર પુણ્યમાં રાચીને પુણ્ય દ્વારા મળતી પ્રતિષ્ઠામાં કુલાયો, ધર્મને મુખ્ય ન ગણ્યો, તેથી તિર્યચ્ચગતિ પામ્યો, પાછળથી તેને સાચે બોધ થયો. ૩. જે વધારે પૈસા કે સાધનો આપે તેને વધારે ધર્મવાળો માની ધર્મને ધનાશ્રિત કરી દેવામાં આવે છે, ત્યારે ધર્મમૂઢતા ફેલાય છે. એથી તપ-ત્યાગ-સિદ્ધાંત કે સંયમ રૂપ ધર્મ-પાલન કરનારને પ્રતિષ્ઠા નથી અપાતી, પેલાને જ પ્રતિષ્ઠા અપાય છે, એથી એમાં ધૃણા, દ્વેષ, અહંકાર, શોષણક્રિયા વધે છે. લોકો સાચા ધર્મપાલનમાં ટકી શકતા નથી, પૈસા આપીને જ ધર્મ કર્યાનો સંતોષ માની લેવાય છે. એ ધર્મમૂઢતા દૂર કરવા માટે સાધુઓ અને લોકસેવકોએ તૈયાર થવું પડશે. ૪. મહાવીર મેઘમુનિને ધન કરતાં ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, એમ સમજાવ્યું. શ્રોણિકના ધન કરતાં પુણિયા શ્રાવકનો ધર્મ વખાણ્યો. ૫. ધર્મ જ્યારે રાજ્યાશ્રિત થઈ જાય છે ત્યારે ધર્મમૂઢતા (ધર્મઝનૂન, અત્યાચાર રૂપે) આવે છે. ખ્રીસ્તી અને ઇસ્લામ ધર્મો જ્યારે રાજ્યાશ્રિત થયા ત્યારે હિંસા, દ્વેષ, મારામારી, પરાણે ધર્માન્તર કરાવવું વગેરે

અનિષ્ટો ફેલાયા. કેટલાક જૈન ધર્મગુરુઓ જ્યારે રાજ્યાશ્રિત થયા ત્યારે તેમનામાં શિથિલતા આવી. ૫. જ્યારે ધર્મ માત્ર પરલોકાશ્રિત થઈ જાય છે, ત્યારે ઇહલોકના સમાજ, કુટુંબ, રાષ્ટ્ર માટે કર્તવ્ય, ત્યાગ કે ધર્મપાલન મંદ થઈ જાય છે, ઇહલોકની જવાબદારીથી માણસ છટકે છે, તેથી ઘૃણા કરે છે, ઇહલોકમાં સત્ય કે સિદ્ધાંત માટે ધર્મદંડતા રહેતી નથી, આ ધર્મમૂઢતા છે. જો ધર્મ પરલોક માટે જ હોત તો ભ. મહાવીર સંઘરચના શા માટે કરત? એટલે જો ઇહલોકમાં સત્ય, ન્યાય, અહિંસાદિ ધર્મ પાળશે તેનો જ પરલોક સુધરવાનો છે. ધર્મ નગદ છે; ઉધારીઓ નથી. જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એનું પાલન થઈ શકે છે. ૬. ધર્મ સિદ્ધિ કે ચમત્કારાશ્રિત થઈ જાય છે ત્યારે ધર્મમૂઢતા ફેલાય છે, સાચા ધર્મનું તેજ ઘટે છે.

તા. ૧૯-૮-૬૧

૭

શાસ્ત્રમૂઢતા

૧. જેના વડે વિશ્વહિતનું રક્ષણ મળે તે શાસ્ત્ર છે. વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જે સત્યપૂર્ણ, લોક હિતકર, કલ્યાણ માર્ગદર્શક, મહાપુરુષોના અનુભવોનો સંગ્રહ અને જ્ઞાન માટે આધારભૂત વચન હોય તે શાસ્ત્ર કહેવાય છે. ૨. સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા માટે જ્યારે માત્ર પોતાના માની લીધેલા શાસ્ત્રનો જ આધાર લેવામાં આવે છે, ત્યારે શાસ્ત્રમૂઢતા જન્મે છે. ત્યાં તે પરિસ્થિતિ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો, એ જ મોટી ભૂલ છે. શાસ્ત્રની સાથે વિવેક અને અનુભવનો મેળ બેસાડ્યા વગર કોઈ નિર્ણય કરે તોપણ મૂઢતા જ છે. શાસ્ત્ર તો સાક્ષીનું કામ આપે છે. સાક્ષીને કોઈ નિર્ણાયક બનાવી દે તો તેને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે. એટલે શાસ્ત્ર, ગુરુવાક્ય, સત્ય(વ્યવસાયાત્મિક) બુદ્ધિ અને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-

ભાવની યુક્તિથી કોઈ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો શાસ્ત્રને નામે ઝઘડા ન થવા પામે; અનર્થો પણ ન થાય. વળી નિર્ણય કરતી વખતે પૂરતી જાણકારી, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રબળ પ્રમાણોથી અવિરુદ્ધતા, દેશ-કાળ-પાત્ર પ્રમાણે સંભાવ્યતા, નિર્મોહિતા (સ્વત્વમોહ કાલમોહ રહિતતા) નિર્ણય કરનારમાં હોવી જોઈએ. ૩. શાસ્ત્રમૂઢતાના કારણો:—૧. સ્વત્વમોહ, ૨. કાલમોહ, ૩. ભાષામોહ, ૪. શાસ્ત્ર-વચન છોડીને સ્વચ્છંદે વર્તવું અને ૫. શાસ્ત્રનો અર્થ કરવામાં અવિવેક. ૪. શાસ્ત્રમૂઢતા દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રપરીક્ષા કરવી જોઈએ. પરીક્ષા કરવાની પાછળ ૫ કારણો:—૧. પરમશુરુ પરોક્ષતા, ૨. પરિસ્થિતિ પરિવર્તન, ૩. શબ્દ પરિવર્તન, ૪. અર્થ પરિવર્તન, ૫. વિકાસની ન્યૂનતા. ૫. સમ્યક્ દષ્ટિ માટે મિથ્યા ગણાતા શાસ્ત્રો ખરું સમ્યક્ શાસ્ત્ર થઈ જાય છે અને મિથ્યા દષ્ટિ માટે સમ્યક્ ગણાતા શાસ્ત્રો પણ મિથ્યા થઈ જાય છે. એટલે દષ્ટિ સ્વાર્થ-મોહ રહિત, સત્યલક્ષી અને સમ્યક્ હોય તો તેને માટે બધા જ ધર્મશાસ્ત્રો સમ્યક્ છે. શાસ્ત્રોમાં જે કેટલીક આલંકારિક વસ્તુ છે તેમાંથી પણ તે સત્ય તારવી લેશે. શાસ્ત્રનો ઉપયોગ માત્ર વિદ્વતા કે પાંડિત્ય બતાવવામાં, પોતાની દુકાનદારી ચલાવવામાં, અગર તો શાસ્ત્રોને પૂજવા, સાંભળવા માત્રથી કલ્યાણ થઈ જાય છે, એ રીતે કરે તો તે શાસ્ત્રમૂઢતા પકડે છે, શાસ્ત્રો દ્વારા સ્વપર કલ્યાણ કરતો નથી.

તા. ૨-૯-૬૩

૮

લોકમૂઢતા

૧. વગર સમજે, વગર કારણે કોઈ પણ લોકાયાનો સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, અધર્મવિશ્વાસને વશ થઈને પક્ષપાત કરવો તે લોકમૂઢતા છે. લોકાચારમાં જ્ઞાતિ, સમાજના રીત-વાજો, પ્રથાઓ, શિષ્ટાચારો, વેશભૂષા, પરંપરા, રૂઢિઓ, જન્મ-મરણ-લગ્ન વગેરેની પ્રથાઓ તથા

સમાજના પ્રચલિત પ્રવાહો આવી જાય છે. દરેક લોકાચાર દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ગોઠવાય છે. તે વખતે એ સમાજ માટે તે હિતકર હોય, આજે અહિતકારી બની ગયું હોય છતાં અમારા પણાને લીધે કે પૂર્વજોએ ગોઠવેલ છે માટે વળગી રહેવું, એ લોક મૂઢતા છે. ખીજા દેશ, સમાજ કે જ્ઞાતિના સારા લોકાચાર પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બનવું, એમાંથી સારો ભાવ ન ખેંચવો અને ભેળસેળ ચાલવી એ લોકમૂઢતા છે. તથા અમુક લોકાચારમાં જે તથ્ય છે તેને ભૂલી જઈ કે સંશોધન ન કરી, માત્ર ખોટા બતાવી તેને તરછોડી નાખવો; અગર તો તેને લીધે સમાજ સાથે જે વાતસલ્ય સંબંધ બંધાય છે, તેની પરવા ન કરવી અને સ્વચ્છંદ માર્ગે જવું, એ પણ લોકમૂઢતા છે. જે લોકાચાર પાળવાથી સત્યતત્ત્વ (સમ્યક્ત્વ)ને કાંઈ બાધ ન આવતો હોય અને સત્ય-અહિંસાદિ વ્રતોમાં કોઈ દોષ ન આવતો હોય તેને પાળવામાં લોકમૂઢતા નથી. પણ તેને સ્વપરહિત અને છુદ્ધિ સંગતતાની કસોટીએ જરૂર કસવો જોઈએ.

૨. આજના યુગે મુખ્યત્વે લોકમૂઢતા આ છે :— ૧. છૂતાછૂત ૨. ચોકાપંથ, ૩. મૃતકભોજ, ૪. પડદાપ્રથા, ૫. લગ્નની કેટલીક રૂઢિઓ ૬. વહેમો ૭. યંત્ર, મંત્ર, તંત્ર, છીંક શુકન, ગ્રહગોચર, ચમત્કાર બ્યોતિષ, ભવિષ્ય વાણીમાં ફસાવું. ૮. મૃત્યુ પાછળ રડવું ૯. લોક મૂઢતાઓ દૂર કરી સાચા લોકાચાર તરફ વળવું જોઈએ.

તા. ૨૩-૬-૧૧

૯

આસ્તિકતા-નાસ્તિકતા

૧. આસ્તિક શબ્દ અસ્તિ ઉપરથી બન્યો છે, એનો અર્થ છે— આ જગતમાં વસ્તુઓ જેવી હોય તેવી જાણે અને માને તે આસ્તિક છે. પણ આસ્તિક શબ્દનો વિકાસક્રમ જાણવા જેવો છે.

૨. જૂના વખતમાં આર્ય ઋષિઓએ શોધખોળને અંતે પુનર્જન્મ, કર્મના નિયમો અને ઇહલોક-પરલોકનો વિચાર મૂક્યો. એક નાનો વર્ગ આ વસ્તુઓને નહોતો માનતો, તેને ઓળખવા માટે સમભાવે ‘નાસ્તિક’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો. વખત જતાં ઇશ્વરની માન્યતાનો સવાલ આવ્યો, ત્યારે ઇશ્વરને જગત્કર્તા માનનારને ‘આસ્તિક’ મળવામાં આવ્યો, અને પુનર્જન્મવાદી હોવા છતાં સાંખ્ય, મીમાંસક, જૈન, બૌદ્ધ એ નાસ્તિક કહેવાયા. વળી ત્રીજો સવાલ વેદના પ્રામાણ્યનો આવ્યો. એટલે જે પક્ષ પુનર્જન્મ, ઇશ્વરકર્તૃત્વ અને વેદપ્રામાણ્ય એ ત્રણેને માનતો હતો તે આસ્તિક, બાકીના નાસ્તિક કહેવાયા. પણ મનુ મહારાજે આ ગૂંચમાંથી નીકળવા માટે નાસ્તિકની ટૂંકી વ્યાખ્યા કરી, જે વેદને નિંદે તે નાસ્તિક, બાકીના બધા આસ્તિક. એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જૈન બૌદ્ધ જુદા તરી આવ્યા. પછી જૈન બૌદ્ધોએ પોતાના સામા પક્ષને ઓળખાવવા માટે ઇશ્વર, પુનર્જન્મ કે વેદને આધારે નહીં, પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિને આધારે આસ્તિકને બદલે સમ્યક્ દૃષ્ટિ અને નાસ્તિકને બદલે મિથ્યા દૃષ્ટિ શબ્દો ગોઠવ્યા. વેદના તત્ત્વજ્ઞાનને માનવા, સંશોધન કરવા તૈયાર થયા, પણ તેને લગતા ક્રિયાકાંડોનું આંધળું અનુકરણ ન કર્યું. ધીમે ધીમે જૈનો સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિચારતા થયા, એક ખીજને માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને નિન્હવ જૈનાભાસ જેવા કડવા શબ્દો વાપરવા લાગ્યા. ખીજ ધર્મોમાં પણ આ અર્થને સૂચવતા મોમિન-કાફર, વિશ્વાસુ-અવિશ્વાસુ, સત્સંગી-કુસંગી, મર્યાદી-અમર્યાદી એવા શબ્દો વાપરવા લાગ્યા. નજીવા મતસાથે એમના ઉપર જીલમો પણ ગુજારવા લાગ્યા. આસ્તિક કે તે અર્થમાં વપરાતા શબ્દવાળા લોકોમાં પાપલીરતા, સદાચાર, ઇમાનદારી વ. ન રહી; તેમના આચરણોમાં અન્યાય, શોષણ અત્યાચારાદિ અનિષ્ટો પેસી ગયા, તેથી એ શબ્દની ધ્રુષ્ટિ પ્રતિષ્ઠા ન રહી. લોકો એવા આસ્તિકોથી નફરત કરવા લાગ્યા. એટલે આજે હવે આસ્તિક-

નાસ્તિકના સદાચારી આસ્તિક, સદાચારી નાસ્તિક, અસદાચારી આસ્તિક અસદાચારી નાસ્તિક; એમ ચાર પ્રકાર કરી પહેલાંના બે પ્રકારવાળાને પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈ એ, અને જે કલ્યાણ માર્ગ પર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખીને આચરણ કરે તેને આસ્તિક ગણવો જોઈ એ.

તા. ૩૦-૬-૬૧

૧૦

ઈશ્વરવાદ-અનીશ્વરવાદ

૧. આ જગતને કોણે બનાવ્યું ? કોણ એનું નિયામક છે ? એ પ્રશ્નોમાંથી ઈશ્વરની કલ્પના ઊભી થઈ. પછી ઈશ્વર જગતનો કર્તા, ધર્તા અને હર્તા છે, તે એક, નિત્ય, સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર છે, એમ મનાયું, નહિતર જગતની વ્યવસ્થા ટકી જ ન શકે. માણસ શુભ કર્મ ફળ ભોગવવા તૈયાર છે. પણ અશુભ કર્મ ફળ ભોગવવા તૈયાર થતો નથી, એટલે એને અશુભ કર્મ ફળ ભોગાવનાર કોઈ તટસ્થ બળ હોવું જોઈ એ, અને તે ઈશ્વર છે. વૈદિકોમાં પણ મીમાંસક, સાંખ્ય અને વેદાંત ઈશ્વરને બીજી રીતે માનતા હતા. ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મે પાપકર્મથી માણસ અટકે, અને એના ઉપર શ્રદ્ધાથી ત્યાગ-બલિદાન કરી શકે, તે દૃષ્ટિએ ઈશ્વરનું અવલંબન લીધું. ૨. કોઈ જગતને જડ તત્ત્વનું, કોઈ જડ-ચેતનનું બનેલું અને કોઈ શૂન્યમાંથી ઊભું થયેલું માને છે. પરમાત્મા જગતકર્તા છે તો જગતમાં દુઃખ અને અનિષ્ટો સાથી છે ? દાંડ લોકોને શા માટે તેણે પેદા કર્યા ? એ બધી શંકાઓમાંથી અદૃશ્ય ઈશ્વરની સાથે દૃશ્ય ઈશ્વરની કલ્પના કરવામાં આવી. દૃશ્ય ઈશ્વરમાં ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ-અવતાર, તીર્થંકર, પૈગંબર, મસીહા, વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ગણપતિ, બુદ્ધ, બ્રહ્મ, પરમશુરુ, કિરતાર, અહુરમઝદ વને માનવામાં આવ્યા. ત્યાં કોને કેવા રૂપમાં મૂકવો ? એ માટે તકરારો ઊભી થઈ. એટલે ગીતાએ

એ બન્નેનો સમન્વય કર્યો. ૩. જૈન ધર્મે ઇશ્વરના સ્વીકારની સાથે કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર કર્યો. સિદ્ધરૂપે જે ઇશ્વર છે, તે જગતકર્તા નથી, જે મુક્તરૂપે (તીર્થંકર અરિહંત જેવા) ઇશ્વર છે, તેઓ વિશ્વસમાજના સજ્ઞા છે, ઘડનાર છે, સમાજ વ્યવસ્થા કરનાર છે. કર્મો પોતે જ પોતાનું ફળ ભોગવવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ રીતે વિચાર, અનુભવ, ભાવના અને ભાષાની શુદ્ધિ હોય તો ઇશ્વર તત્ત્વની સાથે જે અસંગતિઓ છે, તેનો સમન્વય થઈ શકે. ૪. ઇશ્વરવાદના ગુણો— ૧. શ્રદ્ધા બળ વધે, ૨. પાપભીરતા વધે ૩. નિરહંકર્તૃત્વ આવે. ૪. ઇશ્વરસાક્ષિત્વથી પાપકર્મ કરતાં અચકાય. ૫. દુઃખમાં આશ્વાસન મળે. ૬. સનાથતાનો અનુભવ થાય, ૭. ફળ માટે ધૈર્ય રહે. ૮. સમર્પણ ભાવના વધે. ઇશ્વરવાદના દોષો—૧. ઇશ્વર પાસેથી તુચ્છ વસ્તુની માગણી કરવાની ટેવ પડી, એથી પરાવલંબીપણું વધ્યું. ૨. આળસુપણું—અકર્મણ્યતા વધી. ૩. પાપ માફીના પરવાના મળવાથી પાપની છૂટ મળી. ૪. ઇશ્વરની સ્તુતિ, લજન, નામજપ કરવાથી પાપ ધોવાઈ જવાની ખોટી માન્યતા બંધાઈ, તેથી જીવનમાં ધર્માચરણ કરવામાં મંદતા આવી. મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને હિંદુ ભક્તો એના ઉદાહરણ છે. અનીશ્વરવાદના ગુણો— ૧. પુરુષાર્થ ૨. સ્વાવલંબીપણું ૩. જીવનમુક્ત પાસે બોધિબીજ જેવી ઉત્તમ વસ્તુની યાચના. અનીશ્વરવાદના દોષો— જગતના નિયામક મહાશક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા ન ટકી, ૨. પાપભીરતા ન રહી. પણ બન્નેમાં કેટલાક દોષો સામાન્ય પેસી ગયા. જેમ ઇશ્વરવાદી કહે છે, ઇશ્વરે જે ધાર્યું હશે તે જ થશે. તેમ અનીશ્વરવાદી કહે છે, સર્વજ્ઞે જે જાણ્યું હશે તે જ થશે. આજે બન્નેનો સમન્વય કરીને ધર્મમાં સ્વપુરુષાર્થ કરીને, જગતની સેવામાં ઇશ્વરસેવા માનીને ચાલવું જોઈએ. બધાય જીવોમાં ઇશ્વરભાવની આત્મીયતા એ જ ઇશ્વર— સાક્ષાત્કાર છે.

તા. ૭-૧૦-૬૧

યોગસાધનાનું તત્ત્વ

૧. યોગસાધના વિષુ મુખ્યત્વે આ વિચારો ચાલે છે. ૧. શાન્તિ મેળવવા એકાન્તવાસ અને અલગ જઈને યોગસાધના કરવી, ૨. શરીર સારું રહે તે માટે, ૩. સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે ૪. લોકોને આકર્ષિત કરવા માટે. ૫. આત્મા કે ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે. ૨. ઘર, સમાજ કે સંસારથી કંટાળીને, કલહથી કરીને, સંઘર્ષથી બચવા માટે કાંતો પૈસાદારને કાંતો એવા સાધકો કે સેવકોને, કાંતો બિનજવાબદાર સાધુસંન્યાસીઓને આ વિચાર સૂઝે છે; સામાન્ય ખેડૂત કે શ્રમજીવીને આ વાત નથી સૂઝતી. ‘સમાજમાં પ્રપંચ છે, આત્મા દૂષિત થાય છે,’ એમ માનીને ઉપર જણાવેલ વર્ગના લોકો એકાંતમાં જવાનું વિચારે છે, પણ તેથી સાધના કામી રહે છે, ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ થતો નથી. ૩. શરીર સારું રહે તે માટે ખાન-પાન સંયમની જરૂર છે. શરીરપુષ્ટ કરીને તેની શક્તિનો કોઈ સદુપયોગ ન કરવો, એ વ્યાજબી નથી. ૪. સિદ્ધિઓ મેળવવાથી માણસ સ્થૂળ પ્રતિષ્ઠામાં જ અટવાઈ જાય છે, તેથી કલ્યાણ થતું નથી. ૫. જે લોકાકર્ષણ ચારિત્ર્ય અને ત્યાગને કારણે થાય છે, તે સ્થાયી હોય છે. ૬. આત્મ સાક્ષાત્કાર તો વિશ્વના આત્મા સાથે એકરૂપતા સાધવાથી જ થાય છે. યોગનો અર્થ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ છે, જેની ચિત્તવૃત્તિઓ બધા પ્રાણીઓના સંપર્ક વખતે કાળૂમાં રહે છે, તે આત્મીયતા સાધી શકે. તે જ ખરી યોગસાધના છે. ૭. જૈનધર્મે સમતા (સામાયિક)ની, જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર્યની સાધનને સહજ યોગ બતાવ્યો, ગીતામાં સમતાયોગ અને કર્મકૌશલરૂપ કર્મયોગ છે. અરવિંદનો રાજયોગ, રમણમહર્ષિ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમત્વયોગ, ગાંધીજીનો અનાસક્તિયોગ અને આનંદધનજી તથા યશો વિજયજીના સહજ યોગ ઉપર વિચારતાં આજે વિશ્વયોગની સાધના

જ યુગનાકુળ લાગે છે. યમાદિ જે આઠઅંગ છે તેની સાધના વ્યક્તિગતની સાથે સમાજગત હોવી જોઈએ. સમાજના ચાર મુખ્ય સંગઠનો—જનસંગઠન, જનસેવક સંગઠન, કોંગ્રેસ અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વી આ ચારે—ની સાથે અનુબંધ જોડીને વિશ્વના પ્રાણીઓ (સમષ્ટિ) સુધીનો યોગ(અનુબંધ) સાધવો છે. ત્યારે જ ખરો ઈશ્વર કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે. એમાં પોતાના મન, છુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વ. ની શુદ્ધિસંયમ તો જોઈશે જ. તા. ૧૪-૧૦-૬૧

૧૨

સાધનાના વિવિધઅંગોમાં વિવેક

૧. સાધ્ય મેળવવા માટે વિવિધ સાધના દ્વારા કરવામાં આવતો અભ્યાસ સાધના કહેવાય છે. સાધ્ય વિશ્વવાત્સલ્ય નક્કી થઈ ગયું. યોગસાધના સિવાયની મુખ્ય સાધનાઓ આ પ્રમાણે છે—૧. પ્રાર્થના ૨. મંત્રશક્તિની સાધના ૩. મેસ્મેરિઝમ ૪. હિપ્નોટિઝમ ૫. સંકલ્પ શક્તિની સાધના ૬, માનવીય વિદ્યુત શક્તિની સાધના ૩. જ્યાં વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક બળ ખૂટતું હોય ત્યાં અવ્યક્ત બળ (તેનું નામ ગમે તે હોય) દ્વારા મેળવવાની સાધના પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થનામાં વિવેક આટલો રાખવો જોઈએ—૧. પ્રાર્થના માત્ર બોલીને જ ન રહી જવું, એની સાથે આચરણ હોવું જોઈએ. ૨. પવિત્રતા વધારવી ૩. અવ્યક્ત બળ પ્રત્યે પૂર્ણશ્રદ્ધા હોવી જોઈએ ૪. પ્રાર્થના દ્વારા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે ભૌતિક લાભ (ધન, સત્તા વ.)ની તુચ્છ માગણી ન કરવી, ૫. સમાજની શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થનાનો ઉપયોગ થઈ શકે. ૪. મંત્ર સાધનામાં મંત્ર સાધ્યને અનુકૂળ અને કલ્યાણકારી હોવો જોઈએ, મંત્રસાધનામાં વિવેક:—૧. એ સાધના સામુદાયિક હોવી જોઈએ, ૨. બીજને અનિષ્ટકારી ન હોવી જોઈએ, ૩. એની પાછળ મનન હોય તો ઘણું સારું, ૪. શુ. પ્ર. વખતે તો

સામુદાયિક મંત્રોચ્ચાર જ ઇષ્ટ છે. ૫. એની પાછળ અંધઅવિશ્વાસ, ચમત્કાર વ. ની વાત ન હોવી જોઈએ, ૬. સમાજને અનિષ્ટોથી રાણુ કરવા યુગાનુકૂળ, સાધ્યાનુકૂળ મંત્રો ગોઠવી લેવા. ૫. મેસ્મેરિ-જમ અને હિપ્નોટિજમ બંનેની સાધનાઓ ચિત્ત એકાગ્ર કરીને આત્મબળ મેળવવાની હતી, પણ આજે એ બંને પ્રદર્શન કે દુકાન-દારીની વસ્તુ બની ગઈ છે. આપણે ત્યાં એને માટે સંકલ્પશક્તિ અને વિચારસંચાલન વિદ્યા હતી. એ બંનેને નવી રીતે ગોઠવવી પડશે. અન્યાયી વ્યક્તિના હૃદય ઉપર અસર પાડવા માટે એ બંને સાધનાઓ અને માનવીય વિદ્યુત્શક્તિની સાધનાનો ઉપયોગ કરવો પડશે, જેથી સમાજશુદ્ધિ થાય.

તા. ૨૧-૧૦-૬૧

૧૩

એકાંગી આત્મવાદ

૧. આખા વિશ્વમાં એક ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપે પથરાયેલું છે, માત્ર શરીર રૂપી પાત્રો જુદાં જુદાં છે. જ્યારે એક જ આત્મા છે, ત્યારે એમ માની લેવાયું કે મારું કલ્યાણ થવાથી જગતનું કલ્યાણ થઈ જશે. આ રીતે એકાંગી અને નિષ્ક્રિય આત્મવાદ પોષાયો. કલ્યાણ માટે પણ માત્ર જ્ઞાન અને અધ્યાસ દૂર કરવાનું છે, એમ મનાયું. સાંખ્યદર્શન આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય, અપરિણામી અને નિઃસંગ માને છે; કોઈ દિવસ એને વિકૃતિ ઓટતી નથી. આ માન્યતાને લીધે આત્માને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. ૩. આ બંને એકાંગી આત્મવાદી દર્શનોને જૈન તત્ત્વજ્ઞાને એક પાસું ગણીને પોતાની રીતે વણી લીધા. કુંદકુંદાચાર્યનો એમાં મુખ્ય ફાળો છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાને વેદાન્તની એકાત્મવાદની દૃષ્ટિ સાથે વ્યવહારમાં દરેક શરીરે જુદા-જુદા આત્મા છે, એમ બતાવ્યું અને સાંખ્યના કૂટસ્થ નિત્યઆત્માને બદલે વ્યવહારમાં પરિણામી નિત્ય સિદ્ધ કર્યો. એટલે નિશ્ચયનય અને

વ્યવહારનય બન્નેનો સમન્વય કર્યો. ૪. પણ આ પરમસત્ય ભૂલીને વ્યવહારને તદ્દન ઊડાડવા માટે એક નવો સોનગઢી સંપ્રદાય ઊભો થયો, જે એકાંગી આત્મવાદની જ પુષ્ટિ કરે છે. એના મુખ્ય મંતવ્યો આ પ્રમાણે છે :—૧. સ્વભાવથી ‘ પોતાનો આત્મા ’ જ લેવો, આક્રીના આત્માઓ અને પુદ્ગલ પરભાવ છે, ૨. નિશ્ચય જ સાચો છે, વ્યવહાર મિથ્યા છે, એટલે નિશ્ચયને પકડવો, ૩. ઉપાદાન પ્રબળ હશે તો નિમિત્ત આપમેળે હાજર થઈ જશે, નિમિત્તને કાંઈ મહત્ત્વ ન આપવું. ૪. આ આત્માને પોતાના સ્વભાવમાં જ રમણ કરવાનું છે, ખીજું કશું કરવાનું નથી, જે બનવાનું છે, તે ક્રમબદ્ધ પર્યાયથી બનશે જ. એમાંથી દૂષણો એ પેઠા કે ખીજા આત્માઓ પ્રત્યે લક્ષ્ય ચુકાયું; ચારિત્ર્ય, ક્રિયા, ન્યાય-નીતિ વ. નો વ્યવહાર ભૂલાયો; પોતાના ઉપકારી નિમિત્તને ભૂલાયું, પણ ઉપાદાન ઉપર ટકી ન શકાયું. પુરુષાર્થનો છેદ ઊડાઓ, એકાંત નિયતિવાદ ઉપર નિર્ભર થવા લાગ્યા. ૫. જે સર્વાંગી આત્મવાદની દૃષ્ટિ હોય તો તે સ્વભાવથી આત્માની વિભુત્વ શક્તિ પ્રમાણે વિશ્વના આત્માઓને લે; નિશ્ચયની દૃષ્ટિ રાખી, બધો જ સદ્વ્યવહાર કરે, નિમિત્ત ઉપાદાન બન્નેને યથાયોગ્ય સ્થાન આપે, ક્રમ નિયમિત પર્યાયનો સિદ્ધાન્ત ક્ષાયક સમક્તિવાળા માટે લગાડે અને તે જ્ઞાની પણ આત્મભાવ નિયત હોઈ વ્યવહારને છોડતા નથી, જગૃત રહીને પુરુષાર્થ કરે છે. શ્રીમદ્ રાજયન્દ્રને એ જ વસ્તુ માન્ય હતી, જે આત્મા, લોક, કર્મ અને ક્રિયાને માને તે જ સર્વાંગી આત્મવાદી છે, એમ આચારાંગમાં કહ્યું છે.

તા. ૨૭-૧૦-૬૧

૧૪

વ્યવહારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારધારાઓ

૧. જે વિચારધારાઓનો સંબંધ પ્રજા અને પ્રજાસેવકોની સુસંસ્થાઓ કે સમાજ સાથે ન રહે, જેમાં વ્યક્તિ જ મુખ્યત્વે

કેન્દ્રમાં રહે, તે વ્યક્તિવાદી વિચારધારા છે. વેદાંતમાંથી મૂળે તો એ વિચારધારા આવી, પાછળથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે એમાં સંશોધન કરી વ્યવહારમાં ભક્તિયોગને લઈ સંસ્થા સાથે મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેમાં ગુરુવાદને જ વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું. ૨. શ્રીમતી એની ખેસેંટ નામની બાઈએ હિંદમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી, એમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રેમ, વેદાંતનો અદ્વૈત અને બૌદ્ધધર્મની કુરુણાને વણી લીધા. એ સંસ્થામાં માત્ર આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો. કૃષ્ણમૂર્તિને ખૂબ ભણાવીને તૈયાર કર્યા; લોકો એમને અવતારી પુરુષ માનવા લાગ્યા, એ એમને ન ગમ્યું. એટલે સંસ્થા છોડી, વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે ફરવા લાગ્યા, એમની વિચારધારા આ પ્રમાણે છે:—“ગુરુ, ઈશ્વર વગેરે અવલંબનો છોડો, સંબંધોને જીંડાણથી સમજો, સત્યનો માર્ગ સાંકડો છે, તે માર્ગે એક જ વ્યક્તિ જઈ શકે, પ્રશ્નોને વખોડ્યા કે વખાણ્યા વગર તટસ્થ રહીને સમજો.” આ વિચારધારા પ્રમાણે સમાજ કે સંસ્થા સાથે કોઈ અનુબંધ વ્યવહારમાં કોઈનો રહી જ ન શકે. ૩. અરવિંદયોગીની પૂર્ણયોગની સાધના હતી, તેમણે પણ મુખ્ય દષ્ટિ વેદાંતની લીધી, માતૃ-ઉપાસના ઉપર ભાર મૂક્યો, તેમની વિચારધારા આ પ્રમાણે છે:—સ્થિરતા, સમતા અને શાંતિ આ ક્રમ છે, એમાં અન્નમયથી આનંદમય કોષ સુધીની સાધના થઈ જાય છે, એમણે વ્યક્તિના સમૂહને જરૂર લીધો, પણ વ્યવહારમાં ઘડતર કરવાની વાત વિસરાઈ ગઈ, તેથી એ સાધના આખરે વ્યક્તિવાદમાં પરિણમી; આખા સમાજ ઉપર એની અસર ન થઈ. ૪. ભૌતિક સમાજવાદ અને વ્યવહારમાં વ્યક્તિવાદ એ બન્નેનો સમન્વય કરી, આધ્યાત્મિક પાયા ઉપર રચાયેલી, સંસ્થા દ્વારા ઘડતરમાં માનતી વિચારધારાને જ અનુસરવું જોઈએ.

તા. ૪-૧૧-૧૧

વ્યાપક સત્યત્વં દર્શન

૧. માનવ જીવનમાં વ્યાપક સત્યના દર્શનમાં ઘણાં અંતરાયો છે— ૧. કુસંસ્કારને લીધે પક્ષાંધતા આવે છે. ૨. અજ્ઞાન, અધ-વિશ્વાસ વ. ને લીધે દીનતા આવે છે અને ૩. સત્યના વિભિન્નરૂપોને નહીં સમજવાને લીધે એકાન્ત આગ્રહ થાય છે. આ ત્રણે દોષોને દૂર કરવા માટે ત્રણ વસ્તુઓની જરૂર છે— ૧. નિષ્પક્ષતા ૨. પરીક્ષકતા અને ૩. સમન્વય શીલતા. ૨. નિષ્પક્ષતા માટે બે વસ્તુઓનો ત્યાગ જરૂરી છે— સ્વત્વ મોહનો અને કાળ મોહનો. સ્વત્વમોહ એટલે પોતાની માનેલી વસ્તુને જ સારી સમજવાનો મોહ, અને કાલમોહ એટલે પ્રાચીન થવાને લીધે કે નવીન હોવાને લીધે વસ્તુને સારી સમજવાનો મોહ. એ બન્ને મોહોને કારણે ૬ દોષો થાય છે— ૧. સત્યની ઉપેક્ષા, ૨. સત્યનો વિરોધ, ૩. જૂઠ્ઠી વફાલાત, ૪. સત્યનો અસ્વીકાર, ૫. ઉપેક્ષક શ્રેયોહરણ, ૬. ધાતક શ્રેયોહરણ. ૩. સત્ય દર્શન માટે ખીજી વસ્તુ જોઈએ. પરીક્ષકતા. પરીક્ષક બનવા માટે ત્રણ વસ્તુઓની જરૂર છે— વિચારકતા, અદીનતા અને પ્રમાણ વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન. ૪. સત્યદર્શન માટે ત્રીજી વસ્તુ છે સમન્વયશીલતા. નિષ્પક્ષતા અને પરીક્ષકતા દ્વારા સત્ય-દર્શનની સામગ્રી મળવા છતાં જ્યાં સુધી સમન્વય શીલતા ન હોય ત્યાં સુધી એનો બરાબર ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. બરાબર ઉપયોગ ન થવાથી સત્ય તથ્ય રહે છે, કલ્યાણકારી સત્ય બનતું નથી. સમન્વયના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે— ૧. પરિસ્થિતિક સમન્વય અને શબ્દ સમન્વય. પરિસ્થિતિક સમન્વયમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે વસ્તુનો વિચાર કરવામાં આવે છે, શબ્દ સમન્વયમાં શાસ્ત્રોક્ત શબ્દો આલંકારિક રીતે વપરાયા હોય તો તેનો અર્થયુક્તિ, લક્ષણ, વ્યંજના, તાત્પર્ય, શ્લેષ, ઉપમા,

રૂપક વ. દ્વારા કાઢવામાં આવે છે, અને યુગ સંગત બનાવવામાં આવે છે. ૫. આ ત્રણે વસ્તુથી વ્યાપક સત્યનાં દર્શન ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે સુસંસ્થાઓ સાથે એનો અનુબંધ હોય.

તા. ૧૮-૧૧-૬૧

સર્વ-ધર્મોપાસના

૧

સર્વધર્મ સમન્વયની દૃષ્ટિ

૧. ધર્મને નામે ચાલતા અંધ વિશ્વાસોને દૂર કરવા હોય તો દરેક ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા માટે ઊંડા ઉતરવું પડે છે. અનુભવીના માર્ગદર્શનની પણ જરૂર પડે છે. દા. ત. ૧. કિશોરલાલ મશરૂવાળા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના હતા, તેઓ ગાંધીજી પાસે ખૂબ રહ્યા, ઘણું વાંચ્યું, વિચાર્યું, છતાં તત્ત્વ મળ્યું નહીં. તત્ત્વ મેળવવાની તાલાવેલીમાં શ્રી કેદારનાથજી સાથે આજૂ ગયા. ત્યાં એમની સાથે એક દિવસ વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં તત્ત્વ મળી ગયું. અપાર સંતોષ થયો. ૨. ભ. બુદ્ધને વર્ષો સુધી તપસ્યા અને યોગ સાધના કરવા છતાં તત્ત્વ ન મળ્યું, છેવટે વારાંગનાના શબ્દ ઉપરથી તત્ત્વ મળી ગયું. ૨. ધર્મસમન્વય કરવામાં ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર વિચારવું જોઈએ— ૧.

ધર્મ ૨. શ્રદ્ધા ૩. સાધુ કે ગુરુ. દરેક ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન પકડવું જોઈએ. ધર્મ ઉપર જે કાંઈ આવરણો છે, તે ક્રિયાકાંડોનાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં બધા ધર્મો લગભગ એક જ દિશામાં પ્રયાણ કરે છે. એટલું ખરું કે કોઈ ધર્મે એનું ખેડાણ વધારે કર્યું છે, કોઈએ ઓછું કર્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચારશો તો દરેક ધર્મ પ્રત્યે અને તે તે ધર્મના ગુરુઓ પ્રત્યે, તેમની ઉજ્જવલ કારકીર્દી પ્રત્યે શ્રદ્ધા બેસશે. અને છેવટે તે તે ધર્મના સાધુઓને એ સર્વ ધર્મોપાસક સાથે માર્ગે દોરી શકશે. ૩. સર્વે ધર્મો ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર આધારિત છે— ૧. તત્ત્વજ્ઞાન ૨. સદાચાર અને ૩. ક્રિયાકાંડ. મુખ્યત્વે સદાચાર અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી જ ધર્મને મૂલવવો જોઈએ. ક્રિયાકાંડોને ગૌણ ગણવા જોઈએ. ૪. ઉપલી દૃષ્ટિએ જોશો તો દુનિયાના બધા ધર્મોની એક બીજા ઉપર અસર દેખાશે. એટલે બધા ધર્મોમાં સમન્વયનું તત્ત્વ વધારે છે, વિરોધનું તત્ત્વ બહુ જ ઓછું છે. ક્રિયાકાંડોમાં જે કાંઈ ફરક લાગે છે તે તે-તે દેશ, કાળ, પાત્ર, ભૂમિકા અને પરિસ્થિતિમાં પેદા થયેલ ધર્મને લીધે છે. હવે એ બધાનો સમન્વય કરવા માટે દેશ કાળાદિનો વિચાર કરવો જોઈએ. જુદા-જુદા ધર્મવાળાઓની જે શ્રદ્ધા પોતપોતાની ધર્મક્રિયાઓ અને સાધુઓ ઉપર છે, તેને તોડવાની જરૂર નથી, પણ તેને સમન્વય દૃષ્ટિથી સમજાવવાની અને વિવેક બતાવવાની જરૂર છે.

તા. ૧૫-૭-૬૧

૨

સર્વધર્મ સમન્વયનાં વિવિધ પાસાંઓ

૧. ધર્મની મુખ્ય ત્રણ વ્યાખ્યાઓ ક્રમેક્રમે થઈ— ૧. જેથી માનવતાનું પતન ન થાય-ઉત્થાન થાય. ૨. જેથી પોતાની સાથે-સાથે સમાજનું કલ્યાણ-મોક્ષ થાય. ૩. જેથી પોતાનું અને જડ

ચેતનમય જગતનું જે સ્વરૂપ છે, તે રૂપે તે જોવાય. એ ત્રણે વ્યાખ્યાઓને આધારે સર્વે ધર્મેની ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી શકાય—

૧. નીતિપ્રધાન ૨. સદાચાર પ્રધાન ૩. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન. ૨. જુદા-જુદા ધર્મોની સાધના ભલે જુદા-જુદા પ્રકારે થતી હોય, બધાનું લક્ષ્ય જેમ નદીઓનું લક્ષ્ય સમુદ્ર છે તેમ એક જ છે. આત્માને પરમાત્મ તત્ત્વમાં લીન કરવું. નિશાળો ભલે જુદી-જુદી હોય બધાનું લક્ષ્ય જેમ જ્ઞાન આપવાનું છે, રસોઈ ભલે જુદી-જુદી જાતની હોય, બધાનું લક્ષ્ય જૂખ મટાડવાનું છે, તેમ જ સર્વે ધર્મોનું લક્ષ્ય પ્રાણિમાત્રનું કલ્યાણ કરવાનું છે. ૨. સર્વ ધર્મ સમન્વયથી મુખ્યત્વે ૮ ભાગો છે— ૧. સત્યશોધકતા આવે છે. ૨. ધાર્મિક દ્વંદ્વો (ઝઘડાઓ)નો પરિહાર થાય છે. ૩. અનેકાંત દષ્ટિ મળે છે, જેથી એકાન્તરૂપે કોઈ વસ્તુનો પૂર્વગ્રહ નથી રહેતો. ૪. સ્વત્ત્વમોહ ઉપર વિજય થાય છે, ૫. ઇતિહાસનો સાચો પ્રકાશ મળે છે. ૬. જુદા-જુદા ધર્મો અને ધર્મ સંસ્થાપકોએ માનવજાતિ ઉપર કરેલ ઉપકાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞ થઈ ત્રણ ફેડી શકાય છે. ૭. દરેક ધર્મના સાચા મર્મને ઓળખી શકાય છે. ૮. દરેક ધર્મના સ્થાનો, મંદિરો, ગુરુઓ, અનુયાયીઓનો સંપર્ક રાખવાથી, મિલન વધુ વધશે, તેથી સામાજિકતા પણ વધશે. આજના યુગે વિશ્વશાંતિ માટે જે બધા ધર્મોવાળા એક વ્યાસપીઠ ઉપર ભેગા થઈ સર્વમાન્ય કાર્યક્રમ (જે પોતાના ધર્મતત્ત્વને અનુકૂળ હોય) મૂકે, એ જરૂરી છે. ૩. જુદા-જુદા દેશ, કાળ અને પાત્રો, સંયોગો જેઈને ધર્મસંસ્થાપકોએ માનવ કલ્યાણ માટે અને માણસો ભેગા મળીને સત્ય અહિંસાદિ ધર્મતત્ત્વોની સાધના કરી શકે તે માટે ધર્મસંગઠનો ઊભાં કર્યાં, તે જ ધર્મો કહેવાયા. એમાંથી જુદી-જુદી શાખાઓ ફૂટી, અને જુદા-જુદા મતપંથો ચાલ્યા. મૂળ તો બધાનું એક જ છે. ૪. આજે દુનિયામાં ૭ ધર્મો મુખ્ય છે— જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, હિંદુ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને પારસી ધર્મ. એમાં હિંદુધર્મ, ઈસ્લામધર્મ

ખ્રિસ્તીધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ ૪ મોટા ધર્મો છે. એ બધાના સમન્વયનો વિચાર કરવો જોઈએ. તા. ૨૨-૭-૬૧

૩

સર્વધર્મ ઉપાસનાની અનિવાર્યતા

૧. જેમ વાજિત્રના બધા સુરો મળીને સુંદર રાગ કાઢે છે, તેમ બધા ધર્મો મળીને વિશ્વને સુરીલું બનાવી શકે છે. ૨. આ યુગે સર્વધર્મ સહિષ્ણુતા, સર્વધર્મ સમાદર, સર્વધર્મ સંગમ, સર્વધર્મ સમભાવ, સર્વધર્મ સમન્વય, સર્વધર્મ મમભાવ અને સર્વધર્મ—ઉપાસના આ બધા શબ્દો વપરાવા લાગ્યા છે. આ બધામાં અંતર જોઈએ—સર્વધર્મ સહિષ્ણુતામાં મારો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા ધર્મોમાં દોષ છે, છતાં ભલે રહે, આમ ક્ષમ્યતા રાખવા પ્રેરાય છે, સર્વધર્મ સમાદરમાં બધા ધર્મો પ્રત્યે આદર ભલે હોય, પરંતુ ભિન્નતા રાખવામાં આવે છે. સર્વધર્મ સંગમમાં બધા ધર્મો ઉપર-ઉપરથી મળે છે જરૂર, પણ હૃદયથી મળતા નથી. સર્વધર્મ સમભાવથી સ્થૂળ દષ્ટિવાળા લોકો બધા ધર્મો સરખા છે, એવો ખોટો અર્થ તારવે છે, ખરેખર તો એનો અર્થ સર્વધર્મ પ્રત્યે નિષ્પક્ષ-પાતતા છે. પણ એથી બીજા ધર્મો પ્રત્યે પોતાપણું લાગતું નથી. સર્વધર્મ સમન્વયમાં એકતા સધાય છે ખરી પણ આત્મીયતા નથી સધાતી; કારણ કે એમાં માત્ર સર્વધર્મના તરવોનો જ સમન્વય ગોઠવવામાં આવે છે. સર્વધર્મ મમભાવમાં પોતીકાપણું લાગે છે ખરું પણ એ વસ્તુ વ્યવહાર નથી બનતી. માણસ જે ધર્મસંસ્કારોમાં ઉછર્યો હોય, જે ધર્મ જેને પરંપરામાં મળ્યો હોય, એના પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે એની નિકટતા હોય છે. જ્યારે સર્વધર્મ ઉપાસનામાં પોતાના ધર્મમાં રહેવા છતાં બધા ધર્મોના તરવો, સદાચારો અને ધર્મસંસ્થાપકોની ઉપાસના કરી શકે છે, એમા આત્મી-

યતા પણ સધાય છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિના બાળકો હોય તેમાં કોઈ બાળક દોષી હોય તો પણ તેને માતા વાત્સલ્ય દ્વારા સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમ જ સર્વધર્મ ઉપાસક બધા ધર્મોને પોતીકા માનીને કોઈમાં કોઈ દોષ હોય તો પણ તે ધર્મતત્ત્વ, સાધુતા કે ધર્મસંસ્થાપક ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સંશોધન કરશે, શુદ્ધિ કરવા માટે તપ-ત્યાગ આચરશે. ૨. એવા સર્વધર્મ ઉપાસકે બધા ધર્મોને પોતીકા ગણી, પોતાના ધર્મમાં ચુસ્તપણે રહી, બીજા ધર્મોનાં સારાં તત્ત્વો તારવી લીધાં હશે, સદાચારોનું પાલન કર્યું હશે અને સારી ક્રિયાઓ પણ પાળી હશે. પછી તો બીજા ધર્મો પ્રત્યે પોતાના માનેલા ધર્મ અન્યાય કર્યો હશે તેને તે સાલશે. ૩. શાંત મહેતાએ દુરાચારી સાધુને પણ સાધુતત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વંદન કર્યા, તેથી તેના અંતરમાં ખરા પશ્ચાત્તાપ દ્વારા પાપ ધોવાઈ ગયું, તે ખરો સાધુ બની ગયો.

તા. ૨૯-૭-૬૧

૪

સર્વધર્મ-ઉપાસનાનાં તત્ત્વો

૧. જુદી જુદી રુચિઓને લીધે ધર્મો જુદા જુદા છે, પણ એ બધામાં તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સમન્વય હોઈ શકે છે. ૨. કેટલાક લોકો કહે છે કે બધા ધર્મોના મિલનની વાત કરવાથી તે-તે ધર્મોમાં જે ખામીઓ છે, તેને દૂર કરવાની વાત તે-તે ધર્મોએ શી રીતે સૂઝશે ? એનો ખરો ઉપાય એ છે જેમણે પોતાના ધર્મનું આચરણ કર્યું છે, તેઓ બધા ધર્મોના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે અને પછી પોતાના ધર્મમાં જે સુધારોવધારો કરવા જેવો લાગે, તે કરે; અહિંસાદિ વ્રતોને દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જ્યારે સમુદાયગત અને વ્યવહાર બનાવવા જશે ત્યારે તેને પોતાના ધર્મના તત્ત્વવિચાર, ક્રિયાકાંડ અને સદાચારમાં જે ખામી છે, તેને સુધારવી જ પડવાની. જે લોકો

પોતાના ધર્મને વિશ્વધર્મ હોવાનો દાવો કરે છે, તેમણે માનવ-જીવનના દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો ધર્મદૃષ્ટિએ ઉકેલ લાવવો જ પડશે. ૨. સર્વધર્મ ઉપાસનાથી મિથ્યાત્વનો દોષ આવે છે, એમ કહેનારા મિથ્યાત્વના તત્ત્વ ઉપર વિચારશે તો જણાશે કે ખીજ ધર્મોમાં રહેલાં તત્ત્વો—સત્યોની અધિક્કી, ઓછી કે વિપરીત પ્રપણા કરવાથી જ મિથ્યાત્વ લાગે છે, યથાતથ્ય પ્રપણાથી નહીં. ૩. સર્વધર્મ ઉપાસનામાં આટલી વાતો જરૂરી છે:— ૧. સર્વધર્મ નિષ્ઠા, ૨. ખીજ ધર્મોનો આદર રાખી, પોતીકા ગણે, જે બાળક પોતાની માતાની ઇજ્જત કરે છે, સેવા કરે છે તેનો સ્વભાવ ખીજની માતાઓની ઇજ્જત અને સેવા કરવાનો હોય છે. ૩. સર્વધર્મ સુધાર એટલે પોતાના ધર્મમાં તે સંશોધન કરે છે, તેમજ ખીજ ધર્મોમાં પણ સંશોધન કરે; કારણ કે તેના વગર માણસ આગળ વધી શકતો નથી અને ૪. અધર્મનો વિરોધ—વટાળવૃત્તિ, વેષ પરિવર્તન દ્વારા ખીજઓને ખેંચવા અને લોભ તથા લય દ્વારા ધર્માન્તર કરાવવા જેવો અધર્મ પોતે પણ ન કરે, ખીજઓને પણ આ અધર્મથી અટકાવે. ૪. સર્વ ધર્મોપાસકના લક્ષણો:—૧. તેના ચિત્તને વ્યાપક વિચાર કરવામાં આનંદ આવશે, ૨. કુટુંબ, ધન, સત્તા, પદ, પ્રતિષ્ઠા પરથી તેનો મોહ ઘટતો જશે. ૩. ખીજનું દુઃખ જોઈ તેને દૂર કરવા પ્રેરાશે, ૪. ખીજને સુખી જોઈને આનંદ માણશે, ૫. ખીજ ધર્મોમાં રહેલી પ્રેરણાદાયક વસ્તુને શુદ્ધ રૂપે તારવી વેશે, ૬. પોતાના ધર્મની ઉપાસના ચૂકશે નહીં, ૭. ખીજ ધર્મોનો પ્રેમપૂર્વક અભ્યાસ કરશે, ૮. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે સર્વધર્મોપાસના કરી હતી, તેથી તેમની નિષ્ઠા પોતાના ધર્મ પ્રત્યે ઓછી નથી થઈ; બલકે વધી.

સર્વધર્મોપાસનામાં રહેલા સવાલો

૧. સર્વધર્મ ઉપાસનાની સાથે વિવિધ ધર્મ-સંપ્રદાયો, શાસ્ત્રો ક્રિયાકાંડો વગેરેની માથાકૂટમાં પડવું પડે છે, તેના કરતાં સર્વકર્તવ્ય ચરણ રાખીએ તો શો વાંધો? એ સવાલનો સીધો જવાબ એ છે કે માણસને વ્યવહારમાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતી વખતે સવાલ થશે કે આ સત્ય છે કે પેલું? ત્યારે સાધુ, ધર્મ શાસ્ત્ર વ. ની સાથે તથા જેમણે તે ધર્મ આચર્યો, અનુભવ્યો હોય, તેની સાથે સંપર્ક રાખવો જ પડશે. કર્તવ્ય શબ્દ સારો હોવા છતાં એનું ક્ષેત્ર અમુક કુટુંબ, જ્ઞાતિ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ-સંપ્રદાય વગેરેનું કુંડાળું બની જાય છે, ત્યારે સંકીર્ણ થઈ જાય છે. માટે ધર્મ એ દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર થી પર બધા પ્રાણીઓ સુધીનો વિચાર કરનાર વ્યાપક શબ્દ છે. કર્તવ્ય પુણ્ય સુધી લઈ જાય છે, જ્યારે ધર્મ મોક્ષ સુધી લઈ જાય છે; જ્યારે બીજાનું અને તમારું બંનેનું પુણ્ય અથડાય ત્યારે ધર્મનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. ૨. સર્વધર્મસેવાને બદલે સર્વજનસેવા શબ્દ રાખવાથી મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા થવાનો સંભવ છે. ત્યારે ધર્મો તો બધાય પ્રાણીઓ પ્રત્યે આત્મવત્ ભાવ રાખવાની વાત કરે છે એટલે સર્વજન સેવાનો સમાવેશ તો એમાં થઈ જ જાય છે; કારણ કે કયે સ્થળે કયું કામ કરવું, કયું ન કરવું? એનો વિવેક તો ‘ધર્મ’ જ બતાવશે. સાથોસાથ ધર્મ માત્ર ક્રિયા-કાંડમાં નથી, તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચારમાં છે, એ વસ્તુ પણ સર્વ ધર્મસેવામાંથી મળવાની છે. ૩. સર્વધર્મોપાસનાના પાયામાં સત્યશ્રદ્ધા, પાપંડપ્રતીકાર, સદ્વ્યવહારની સ્થાપના એ ત્રણ વસ્તુઓ છે; જે ધર્મી માંડીને સમાજના દરેક વ્યવહારમાં સમન્વય કરી શકે, તે જ સર્વધર્મ સમન્વય કરી શકશે. માણસો સાથેના વ્યવહારમાં સાચી

ચાત લેવી અને ખોટીને નમ્રતાપૂર્વક છોડવી, એ કળા આવડી જાય
તો દરેક ધર્મનું સત્ય તેને જણાઈ જશે. તા. ૧૨-૮-૬૧

૬

ખ્રિસ્તીધર્મના ઊંડાણમાં

૧. ખ્રિસ્તીધર્મ વિશ્વના ચાર મોટા ધર્મો પૈકીનો એક છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં આરોગ્ય અને શિક્ષણ દ્વારા માનવસેવાના સંસ્કારનો પાયો રોપાયો તેમાં ઈશુખ્રિસ્તનો ફાળો હતો. ખ્રિસ્તીધર્મના મુખ્ય અંગો છે—શ્રદ્ધા, સદ્વર્તન અને ઉદારતા. યાહૂદીધર્મના સંસ્કરણ રૂપે ખ્રિસ્તીધર્મ આવ્યો. ઈશુખ્રિસ્તી એના સંસ્થાપક હતા. ૨. ઈશુનો જન્મ બેલેસ્ટાઈનની રાજધાની જેરૂસલમમાં થયો. રાજ્યે એ બે વર્ષના બાળકને મારી નાખવાનો હુકમ કાઢ્યો, ત્યારે ઈશુના પિતા યુસુફ અને માતા મેરી એને લઈને બીજે સ્થળે ચાલ્યા ગયા. જૂના કર્મકાંડી અને નવા સુધારક બન્ને લોકો દબાયેલા તથા ચૈસા અને માનપાનમાં પડેલા હતા. ૧૨ વરસની ઉંમરે ઈશુ પૂજારીઓને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો પૂછીને મૂંઝવી નાખે છે, તેઓ એને ધુતકારી કાઢે છે, પછી વયગ્રાણના ૨૦ વર્ષ તે ક્યાંક અજ્ઞાત રહે છે. ૩૨મે વર્ષે ઈશુના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન આવે છે. સેમેરિયામાં આ યહુદી (ઈશુ)ને જતાં એમના સાથીઓ રોકે છે, પણ ઈશુ ત્યાં જાય છે, તરસ લાગી ત્યારે સેમેરિયણ બાઈ પાસે પાણી માગે છે, બાઈએ કહ્યું : “સેમેરિયનોનું પાણી યહુદી કેમ પી શકે ?” એમાંથી ઈશુએ ભેદ લાવનો છેદ ઉઠાડ્યો. ૩૩મે વર્ષે ઈશુએ ૪૦ ઉપવાસ કર્યા, એમાં વિશ્વ પ્રાણીઓના ચૈતન્ય સાથે એકતાનો અનુભવ થયો. તે જ અરસામાં ઈશુ ઉપર રાજદ્રોહનો કેસ લાગુ પાડી કેસે લટકાવવામાં આવ્યો, ૩-૪ વર્ષ પછી જ ઈશુએ બતાવેલ ક્ષમા અને પ્રેમનો સાચો ધર્મ પ્રકાશમાં આવ્યો. ૪. ઈશુના ઉપદેશનો સાર:—૧.

શ્રીમંતો અને ગરીબોનો ભેદભાવ મટાડવા માટે, પરસેવાનો રોટલો ખાવો, ૨. ગરીબોમાંથી લાઘવગ્રંથી કાઢવા માટે “દેવોતું” રાજ્ય તમારે માટે છે,” કહ્યું, ૩. બધાને રોટલો મેળવવાનો સમાન હક્ક છે, ૪. પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો, ૫. ભૂલ થઈ જાય તો પસ્તાવો કરો, માફી માગો, ૬. ઈશુના જીવનમાંથી ત્રણ વસ્તુઓ તારવો:— ૧. ધનિકો, રાજાઓ અને પાપીઓ ત્રણેને જુદી જુદી રીતે સંખો-ધીને માનવ જાતને એક કરવાનો પ્રયત્ન, ૨. કામો ભલે જુદાં હોય, એથી કોઈ જાતે નીચું નથી, ૩. સૌના ભલામાં આપણું ભલું છે, ૪. જડ-ચેતનના ભેદ જ્ઞાન વિના સાચો ધર્મ ન પાળી શકાય, ૫. પ્રેમ, શ્રમ, કરુણા વગેરે સદ્ગુણો જીવનમાં ઉતરે, એ જ ચમત્કાર છે, ભૌતિક ચમત્કારની વાતો અધશ્રદ્ધાથી ભરેલી છે. ૫. ખ્રિસ્તી ધર્મના બે કરારો છે: નવો કરાર અને જૂનો કરાર, જૂના કરાર ઉપર યહૂદી ધર્મ ઊભો છે, તેમાં મૂસાની ૧૦ આજ્ઞાઓ છે: ૧. તમારા માખાપનો આદર કરો, ૨. કોઈ જીવને ન મારો, ૩. ચોરી ન કરો, ૪. વ્યભિચાર ન કરો, ૫. જૂઠા સાક્ષી ન બનો, (આમાં બૌદ્ધ ધર્મના પંચશીલ, જૈ. ધર્મના ૫ વ્રત અને વૈ. ધર્મના ૫ યમ આવી જાય છે). ૬. તારા ખેતર માટે નોકર-નોકરડી ૭. ની અંખના તારે ન કરવી, ૭. તારે એક દિવસ કામની રજા પાડવી, કારણ સૃષ્ટિ રચનારે ૭મે દિવસે આરામ કર્યો હતો; એથી યહૂદીઓએ શનિવારે, ખ્રિસ્તી ધર્મે રવિવારે, ઇસ્લામે શુક્રવારે રજા પાળવાની વાત કરી, ૮. જગત્કર્તા ભગવાનની મૂર્તિ ન રચવી, ૯. તું મને જ માન, હું કહું છું તે દેવને જ માન. ખીજને પૂજશ તો ધનોતપનોત કરી નાખીશ. ૧૦. તને પરેશાન કરે તેને તું પરેશાન કર, દાંતને બદલે દાંત, આંખને બદલે આંખ લેવી, પણ પ્રાણ ન લેવા. ૬. ઈશુએ આ પ્રક્રિયામાં ફેરફાર કર્યો. ભગવાન બધાના પુત્ર છે, સમસ્ત માનવ વર્ગ તેનો પુત્ર છે, એમ કહીને પોતે પ્રભુપુત્ર બનીને વિશ્વ-બ્રાતૃત્વ ઊભું કર્યું. તે વખતના રૂઢિચુસ્ત સમાજને આશા બંધાવી

કે તેને લોકો પરેશાન કરે, પ્રાણુ લે, ત્યારે તું લોહી રેડ. બલિ-
દાનનું ટીપેટીપું ઊગવાનું છે. તારી પાસે જે કાંઈ ધન, શ્રમ કે
ગ્વાન કે શક્તિ છે, તેને ઉદાર હાથે પીરસ. તા. ૧૯-૮-૬૧

૭

ઈસ્લામધર્મના ઊંડાણમાં

૧. ઈસ્લામ ધર્મ પહેલાં પ્રાચીન યહૂદી ધર્મ, નવીન યહૂદી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એ ત્રણે ધર્મો પ્રચલિત હતા. ઈશુખ્રિસ્તના ૫૭૫ વર્ષ પછી અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામ ધર્મ સ્થપાયો. એના સંસ્થાપક હજરત મહંમદ હતા, એમનો જન્મ ૫૭૧ ની ૨૦ મી એપ્રિલે મક્કા શહેરમાં થયો. તે વખતે આરબો ઉપર ખ્રિસ્તી લોકોનું શાસન હોઈ બહુ જીલ્મો થતા હતા. તે વખતના ધર્મો તેનો કોઈ ઉકેલ કાઢી શકતા ન હતા. મહંમદસાહેબે ઈસ્લામ ધર્મમાંથી તેનો ઉકેલ કાઢ્યો. તેમણે આરબની સંસ્કૃતિમાં મોટો ફાળો આપ્યો. ઈસ્લામનો ફેલાવો યુરોપ, આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં ઝડપી થયો. ૨. ઈસ્લામધર્મે વ્યવહાર માર્ગ કાઢ્યો. પ્રાચીન યહૂદી ધર્મમાં મારનો બદલો ડબલ મારથી લેવો, એ સૂત્ર હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મે બતાવ્યું કે મારનો બદલો લેજું ચૂકવવાની દૃષ્ટિએ સહનશીલતાથી આપવો. પણ એ સૂત્ર વ્યક્તિગત રહ્યું, સમાજમાં વ્યવહાર ન બન્યું. માટે મહંમદ સાહેબે એને સમાજમાં વ્યવહાર બનાવવા માટે વાતસલ્યમય લડાઈની ગોડવણ કરી. ઈસ્લામે શાંતિયાહુક હોવા છતાં જેહાદ કરી, એની પાછળ તે વખતની પરિસ્થિતિ કારણ રૂપ હતી. ૩. યજ્ઞ ખૂબ થતા, દેવીદેવોની આગળ પશુઓ અને મનુષ્યો સુદ્ધાં ધરાવાતા. ખુદ હજરત મહંમદના દાદાએ પોતાના એક દીકરાને ધરવાનું વિચારેલું, એ અમાનુષિક હત્યામાંથી બચાવવા માટે તેમણે મૂર્તિ પૂજનો કદર વિરોધ કર્યો. પરિણામ ઊલટું આવ્યું. ૪. મહંમદ સાહેબ સાધારણ

સ્થિતિના ઇમાનદાર વેપારી હતા. એક શ્રીમંત વિધવા બાઈએ (ઉંમર ૪૦ વર્ષ) જેને ત્યાં મહંમદ સાહેબ (૨૫ વર્ષની ઉંમરના) નોકરી કરતા હતા, એમની સાથે લગ્ન કરવા જણાવેલ; સ્ત્રીનું માન રાખવા માટે લગ્ન કર્યાં. ૫. ઇસ્લામ ધર્મની વિશેષતાઓ:—ધર્મ સમન્વય, પૈગંબર સમન્વય, ભાઈચારો, એક ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા. ૫. જે વખતે મહંમદ સાહેબને ચાહનાર ૩-૪ જણા હતા, તે વખતે એક ગુલામ મહોબ્બતથી ઇસ્લામ સ્વીકારે છે એનો માલિક એને ધગધગતી રેતીમાં સુવાડે છે, છતાં એ ધર્મ છોડતો નથી, આમીન શમીયાને ભાલાની આણી ઉપર લટકાવી ધર્મ છોડવાનું કહ્યું, પણ તેણે તે ન છોડ્યો. મહંમદ સાહેબ કહેતા હતા કે ઇસ્લામ ધર્મ ચમત્કારથી ફેલાવાનો નથી, મહોબ્બત એને યકીનથી જ પ્રચાર થશે. મહંમદ સાહેબે ઇસ્લામ ધર્મને સામુદાયિક બનાવવા માટે રાજ્યને ધર્મના રંગથી રંગ્યું, પણ આજે એ ધર્મ રાજ્યાશ્રિત જેવો બની ગયો છે.

તા. ૨-૯-૬૧

૮

ઇસ્લામધર્મની વિશેષતા

૧. મૂસાએ ઉપદેશેલ ધર્મમાં હિંસાના બદલામાં વધારે પ્રતિ-હિંસા હતી, એથી ગુનેગાર દબાઈ જતો, પણ ડંખ રહી જતો. જેમ પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં દબાઈ ગયેલ જર્મનીએ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં માથું ઉંચક્યું તેમ. બીજા બાબુ ઇશુએ ઉપદેશેલ ધર્મમાં ગુનેગાર પ્રત્યે અતિપ્રેમ પાથરવાનો માર્ગ વ્યક્તિગત રીતે સારો, પણ સમાજવ્યાપી વ્યવહાર ન બની શક્યો, પરિણામે ધર્મને નામે પેલેસ્ટાઈનમાં ૨૭ વાર ક્રૂએડો (ધર્મયુદ્ધ) થયા. ઇશુનો એ સિદ્ધાંત ત્યાં વ્યવહાર ન બન્યો. એટલે મહંમદ સાહેબે મધ્યમ તથા સમાજમાં વ્યવહાર ન્યાયનો માર્ગ કાઢ્યો. ન્યાયના તત્ત્વ ઉપર જોર આપતાં હજરત

મહંમદે કહ્યું કે ‘પ્રસંગ આવે ન્યાય માટે લડવું પડે, કોઈને સજા આપવી પડે તો ખુદાની સાક્ષીએ, ખુદાથી કરીને એવું કર્મ કરો.’

૨. હજરતે કુરાનમાં ૭ ફરમાનો કર્યા છે:—૧. એક ખુદાને માનો, તે જ મોટા છે, ૨. જીવનમાં ખુદાઈતત્ત્વ લાવવા માટે ખુદી(અહીં) છોડીને સત્યને આચરો, ૩. ખીજા ઉપર વધારે રહેમ કરો, ૪. પાડોસીના હકને મંજૂર રાખો, ૫. કોઈની થાપણ ન ઓળવવી, ૬. પવિત્ર થઈને બંદગી કરો, ૭. ગુલામોને બિરાદર સમજો. ૩. મક્કામાં એક વખત મહંમદ સાહેબના માર્ગમાં કાંટા વેરાતા હતા, પણ તેમણે બધું સહ્યું પણ જ્યારે યાસિર અને સામૈયા ઉપર જીલમ થયો, બિલાલને ધગધગતી રેતીમાં સેકવામાં આવ્યો ત્યારે વિચાર્યું કે હું ક્ષમા રાખી શકું, આખા સમાજને સત્યને માર્ગે લઈ જવો હોય તો ન્યાય માટે તલવારથી અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો જ પડશે. આ સત્યાગ્રહનું તત્ત્વ તેમને જૂના ધર્મમાંથી મળ્યું. ૪. મક્કા શરીફમાં હજ કરવા જનાર માટે ધર્મના ફરમાનો:—૧. હથિયાર લેવા નહીં, ૨. કોઈનું દિલ દુભાવવું નહીં, ૩. હજ કરતી વખતે સ્ત્રીઓનું સન્માન જાળવો, સંયમ પાળો, ૪. હજ કર્યા પછી પણ સંયમ રાખો, ૫. કીડી પણ ન કચરાઈ જાય એ માટે નરમ જોડા રાખો, ૬. કપડાં પણ સાદાં પહેરો, ૫. ઇસ્લામ ધર્મ ઉપર વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાની છૂટનો, અનૂનનો, માંસાહારના વિધાનનો, હથિયાર લઈને લડવાના વિધાનનો જે આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, તે બરાબર નથી, તે તો દેશકાળ, સંયોગો પ્રમાણે કરવામાં આવ્યાં હતાં, હવે એ બધા ઘણા સુધારા માગી લે છે. પાકિસ્તાને એક સ્ત્રી પરણવાનો ઐશ્વિક સુધારો કર્યો છે, માંસાહાર છોડવાનો પ્રયોગ તો ઘણા મુસ્લિમ કુટુંબોએ કર્યો છે, ધર્મને નામે રાજ્ય સ્થાપવાની કે યુદ્ધ કરવાની પાકિસ્તાનની મેલી મુરાદને આરબ રાજ્યોએ નહીં માની. સ્ત્રીઓને આધ્યાત્મિક અધિકાર સૂફી સંતોએ આપ્યો છે. દરેક કોમ કે મુલકમાં ખુદાએ પૈગંબર મોકલ્યા છે, એ વિધાનથી અવતાર સમભાવ ઇસ્લામમાં પહેલેથી જ છે. તા. ૯-૯-૬૧

વૈદિકધર્મમાં યજ્ઞનું સ્થાન

(૧) જે ધર્મો હિંદમાં પેદા થયા તે બધા મળીને હિંદુધર્મ છે. એની ત્રણ શાખાઓ છે:—જૈનધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, વૈદિકધર્મ. વૈદિક-ધર્મનો ઉદય આર્યોના આગમન પછી અહીં થયો; આર્યઋષિઓના જુદા જુદા અનુભવોનો સંગ્રહ ૪ વેદોમાં થયો છે, એમાં યજુર્વેદ-માંથી યજ્ઞ નીકળ્યો. ૨. યજ્ઞની ઉત્પત્તિ અને વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે છે:—સૌથી પહેલાં ભ. ઋષભદેવે અસિ, મસિ, કૃષિ એ ત્રણ કર્મો ખતાવ્યા. આર્યોએ ખેતી કરી, ઉપર આકાશમાં જોયું કે આ વરસાદ વરસાવનાર દેવ ઇન્દ્ર છે, વીજળી એનું શસ્ત્ર છે, એટલે ઉપકારી છે. વરસાદથી અન્ન પેદા થયું, પશુઓ માટે ઘાસ થયું, દૂધ વધારે થવા લાગ્યું, એટલે એમણે વિચાર્યું કે આપણે આ ઉપકારીને કાંઈક સમર્પણ કરવું જોઈએ; આ રીતે વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞની શરૂઆત થઈ. પછી વરુણ (જલ દેવ), સૂર્ય (પ્રકાશ દેવ), રૂદ્ર (રક્ષક દેવ), અગ્નિ (પાચક દેવ), યમ (વિશ્વ નિયામક)ની ક્રમેક્રમે ઉપાસના થતી ગઈ. પછી ઘી-દૂધ કરતાં પણ વહાલી વસ્તુ પુત્રને અર્પણ કરવાનો વિચાર આવ્યો. આમ પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ, નરમેધયજ્ઞ, ગોમેધ, અશ્વમેધ, અન્નમેધ વગેરે હિંસાકારી યજ્ઞો ચાલ્યા, એ ભયંકર અને વિભત્સ હતા. એને નિવારવા માટે જપયજ્ઞ અને દ્રવ્યયજ્ઞ ખતાવ્યા, ઊંડા ઉતરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ આવ્યો. પરંતુ એ યજ્ઞે પણ શાસ્ત્રાર્થ, ચર્યા, વિતંડા, મારામારી વ. અનર્થો નીપજ્ઞવ્યા. આ પછી કબીર, સૂર, તુલસીદાસે ભક્તિયજ્ઞ ખતાવ્યો. પણ ખાલી પેટે એ પણ ન થઈ શકે, એટલે ગાંધીજીએ શ્રમયજ્ઞ ખતાવ્યો; સાથે સાથે સત્યાગ્રહ માટે તપો-યજ્ઞ આચર્યો. હવે વિરાટ વિશ્વમાં સામુદાયિક રીતે તપ દ્વારા શુદ્ધિ યજ્ઞ કરવો છે, તે તપને આખા વિશ્વમાં વ્યાપક કરવાથી જ થઈ શકશે. ૨. હરિકેશી મુનિએ સ્થૂળ દષ્ટિએ વગર સમજ્યે યજ્ઞ કરતા

આહ્મણે તપ રૂપી જ્યોતિ દ્વારા આખા વિશ્વના અનિષ્ટોને બાળી નાખી વિશ્વાત્માઓની શુદ્ધિ કરવી, એવો શુદ્ધિયજ્ઞ બતાવ્યો હતો. એમાં ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, વાણી વગેરે બધાના વિકારોને હોમી દેવાના છે. એટલે હિંદુ ધર્મના યજ્ઞને આજે આ રીતે વ્યાપક અને વિશાળ અર્થમાં આચરવો જોઈ શે.

તા. ૩૦-૬-૬૧

૧૦

વૈદિક ધર્મ અને લગ્નપ્રથા

૧. વૈદિક ધર્મે ચાર પુરુષાર્થોમાં કામને ધર્મના અંકુશમાં રાખવાનો વિચાર મૂક્યો, એમાંથી લગ્નપ્રથા ઊભી થઈ. ઋષભદેવ વખતે યુગલિયા ધર્મ હતો, બહેન-ભાઈનું જોડણું સાથે જમતું-મરતું અને સાથે સહવાસ કરતું. આ પછી આ વિધિ નિંદ્ર ગણીને સમાજની સાક્ષીએ અપર કુટુંબના સ્ત્રી-પુરુષોના વિધિવત્ લગ્ન જ શાસ્ત્રીય છે, એવી આર્યમર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી; સ્વચ્છંદચાર ઉપર અંકુશ આવ્યો. ૨. લ. રામે બહુ પત્ની પ્રથામાંથી એક પત્ની પ્રથા દાખલ કરી, પણ એક પત્નીથી કોઈ સંતાન ન થાય અને બીજી બાબુ ‘અપુત્રિયાની સદ્ગતિ નથી થતી’ એમ કહી સંતાન-પરંપરા કાયમ રાખવાની વાત ઉપર જોર આપ્યું, ત્યારે શું કરવું? એટલે ‘નિયોગ’ની વાત સ્વીકારાઈ. મહાભારતમાં પાંડુરાજની પત્ની કુંતી અને ચિત્રવીર્ય-વિચિત્રવીર્યની પત્નીઓએ નિયોગ દ્વારા સંતાન મેળવ્યાની વાત છે. રામાનંદ સ્વામી શ્રી રૂક્મણીબાઈને ‘પુત્રવતી ભવ’ એવો આશીર્વાદ આપી તેના સંન્યાસ લીધેલ ચૈતન્યાશ્રમ સંન્યાસીને પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોકલે છે. શ્રીકૃષ્ણ અનેક પત્નીઓ હોવા છતાં અનાસક્ત અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મચારી કહેવાયા; પણ અનુકરણ યુક્ત યોગીનું નહીં, મર્યાદા

પુરુષોત્તમનું જ કરાય. ૨. આ પછી પતિપત્નીમાં પણ મર્યાદા બંધાઈ કે, સ્ત્રી ઋતુમતી હોય ત્યારે જ સમાગમ કરવો, સંતાન માટે જ કરવો. શંકરાચાર્ય આમાં નવો ચીલો પાડે છે, ગૃહસ્થાશ્રમ સેવ્યા વગર સીધો જ સંન્યાસ સ્વીકારે છે; પણ પાછળથી મંડન-મિશ્રની પત્ની ભારતી સાથેના દાંપત્ય પ્રશ્નોના શાસ્ત્રાર્થમાં અનુભવ ન હોવાથી જવાબ ન આપી શક્યા, માટે એ અનુભવ લેવા જવું પડ્યું. પણ કેટલાક સંન્યાસીઓને પૂર્વજન્મનો અનુભવ હોય છે. એટલે સ્ત્રી ન કરવાથી કોઈ ત્યાગી થઈ જતો નથી, પણ સ્ત્રી નજીક હોવા છતાં અનાસક્ત રહી શકે, તે જ સાચો ત્યાગી છે. એ દૃષ્ટિએ દેહલગ્ન કરતાં આત્મલગ્ન (હૃદયલગ્ન)નો આનંદ માણી શકે, એટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પત્ની સાથે રહેવા છતાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાના દાખલા હિંદુ ધર્મમાં બન્યા. વ્રજની ગોપીઓ શ્રી-કૃષ્ણની સાથે હૃદયલગ્નથી આનંદ માણતી હતી. સંતાન પેદા કર્યા સિવાય માનસિક સૃષ્ટિથી વાતસલ્યનો આનંદ મેળવવો, એ હૃદય-લગ્નની વિશેષતા છે, એટલે દેહલગ્નથી હૃદય (આત્મ) લગ્ન સુધી પહોંચવાની વિકાસ ક્રિયા વૈદિક ધર્મની લગ્નપ્રથામાં થઈ છે.

તા. ૭-૧૦-૬૧

૧૧

વૈદિકધર્મમાં વર્ણાશ્રમ પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા

૧. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચાર વર્ણો; બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમો અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ વૈદિક ધર્મની ભારતના સમાજને મોટી ભેટ છે. પણ એની વ્યવસ્થામાં સમયે સમયે ભરતીઓટ આવ્યા કરે છે. ચાર વર્ણોનો નિર્ણય તે તે વર્ણવાળાને ત્યાં જન્મવા ઉપરથી આજે કરવામાં આવે છે. મોટે ભાગે પિતાના

ધંધાના સંસ્કારો સંતાનમાં ઉતરે છે. પણ કેટલીક વખત એમાં અપવાદ થાય છે. ભૂતકાળમાં ચારેવર્ણોની કન્યાની અરસપરસ લેવડ દેવડ થતી, તેથી માતા કે પિતા એમાં જેના સંસ્કારો પ્રબળ હોય તે બાળકમાં આવતા. તેથી વર્ણની આ પ્રકારની ફેરબદલી થતી. એટલે જ ભ. કૃષ્ણે ગુણ અને કર્મ (ધંધા) ઉપરથી દરેકનો વર્ણ નક્કી કરવાની વાત કરી. બ્રાહ્મણ શિક્ષણનું, ક્ષત્રિય રક્ષણનું, વૈશ્ય વિનિમયનું અને શૂદ્ર સેવાનું કર્મ કરે, તેના પ્રતીકરૂપે બ્રહ્માના મુખથી બ્રાહ્મણ, ભૂખથી ક્ષત્રિય, પેટથી વૈશ્ય અને પગથી શૂદ્ર જન્મ્યા છે; આ વાત વેદમાં કહી છે; પણ એક બીજાને જિંયાનીચા ગણવાની વાત કયાંય નથી; પણ સમાજમાં કામ અને તેને અનુરૂપ ગુણની વ્યવસ્થા સચવાઈ રહે તે માટે વર્ણવ્યવસ્થા છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનું કામ કરવા લાગી જાય જેમ પરશુરામ અને દ્રોણાચાર્ય વગેરે ક્ષત્રિયના ચિન્હો લઈ શસ્ત્રથી લડ્યા હતા. ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણનું કામ કરવા મંડે તો વર્ણસંકરતા આવે, અનિષ્ટો પેદા થાય. રામ અને કૃષ્ણ પોતે મહાપુરુષ, મર્યાદા પુરુષોત્તમ હોવા છતાં બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓને નમન કરતા, તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરતા. ગાંધીજીએ વર્ણવ્યવસ્થા નવેસરથી ગોઠવી. કોંગ્રેસને નવી ક્ષત્રિય સંસ્થા, રચનાત્મક કાર્યકરોને નવા બ્રાહ્મણો, મજૂર-મહાજનને નવી વૈશ્યશૂદ્રસંસ્થા બનાવી હતી. જૂની વર્ણવ્યવસ્થામાં જિંયાનીચ છૂતાછૂતની બદીને દૂર કરવા માટે પુરુષાર્થ કર્યો. ૨. વર્ણનો આશ્રમ વ્યવસ્થા સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આજે બે આશ્રમો (ગૃહસ્થ અને બ્રહ્મચર્ય) તો છે જ. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમમાં ગાંધીજીએ સંશોધન કર્યું. જૂનાવખતમાં જેમ ઋષિઓ આશ્રમમાં રહી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણસંસ્કાર આપતા, તેમ આજ લોકસેવકો નવા વાનપ્રસ્થી કે ગૃહસ્થ જેવા બ્રાહ્મણો ઠેરઠેર આશ્રમોમાં નવી તાલીમ દ્વારા યુનિયાદી શિક્ષણ આપે છે. તથા જે સાધુઓ માનવજીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અનુબંધ જોડવાનું નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા અને ચોકીનું કામ

કરશે, તે નવા સંન્યાસી છે. આ ચારે ઉપર એક બીજાનું નિયંત્રણ રહેશે. ૩. અર્થ અને કામ ઉપર આજે ધર્મનો અંકુશ રહ્યો નથી. આથી સામુદાયિક રીતે આ બંને ઉપર ધર્મ નીતિનો અંકુશ રાખવા માટે નૈતિક જનસંગઠનો અને જનસેવક સંગઠનો (પૂરક-પ્રેરક બંને) હોવાં જોઈએ. સહકારી પ્રયોગ, શુદ્ધિપ્રયોગ, લવાદીપ્રયોગ એ બધા અર્થ કામ ઉપર નિયંત્રણ રાખનારાં આધુનિક સાધનો છે.

તા. ૧૪-૧૦-૬૧

૧૨

વૈદિકધર્મમાં પ્રતિકાર શક્તિ

૧. સમાજ સ્થાપના પછી સમાજ શાસ્ત્રીઓ સામે ઢેટલાક અટપટા સવાલ આવ્યા. અન્યાયી, અત્યાચારી, દુષ્ટલોકો સમાજ-વ્યવસ્થાને બગાડી નાખતા હતા, તેમાંથી પ્રતીકારની વાત આવી. શરૂઆતમાં તો એવા લોકોને ‘આતતાયી’ કહેવામાં આવતા અને ‘એને જોતાવેંત જ મારી નાખવો’ એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું. પણ આનાથી તો ગમે તેવી વ્યક્તિ ગમે તેને નાની નજીવી બાબતમાં મારી નાખવા મંડતી, એટલે આ વ્યવસ્થા ક્ષત્રિયના હાથમાં સોંપવામાં આવી. ક્ષત્રિયો દુષ્ટો, અસુરો, રાક્ષસોને જોતાં જ મારી નાખતા. રામયુગમાં રામલક્ષ્મણ દ્વારા વિશ્વામિત્રે ત્રાટકા, ખરદૂષણ વ. રાક્ષસોને મારી નખાવ્યા છે. પછી તો દરેક ક્ષત્રિય પોતાની સાથે કાંઈક ચણુભણુ થાય, એટલે મારી નાખતો. એટલે એમાં થોડો સુધારો થયો કે ‘ સમર્થ પુરુષને જ આ અધિકાર છે. સહસ્ત્રાર્જુને જમદગ્નિ પાસે કામધેનુ ગાય માગી, તે તેમણે ન આપી ત્યારે તેણે તેનું માથું કાપ્યું. પરશુરામની માતા રેણુકાએ પોતાના પતિ જમદગ્નિના શોકમાં ૨૧ વાર માથું કૂટ્યું, તેથી પરશુરામે ૨૧ વાર નજીવી પૃથ્વી બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. કૃષ્ણયુગમાં કૃષ્ણ કંસ,

જરાસંધ, શિશુપાલ, ળકાસુર, અધાસુર વ. ને મારે છે. આ બન્ને યુગના ક્ષત્રિયોના પૌરુષને વૈદિકગ્રંથોમાં વાંચીને એમ જ લાગી આવે છે કે આતતાયીને મારવામાં કશો જ દોષ નથી. વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન વાંચ્યા પછી જૈનતત્ત્વજ્ઞાન વાંચવાથી એમ જ લાગશે કે જૈનધર્મે પ્રતિકારની વાત તો ગૃહસ્થ માટે કરી છે, પણ સામો પ્રાણી કે માણસ અપરાધી હોય તો; અને તે પણ દ્વેષબુદ્ધિ રાખીને નહીં. આનો પ્રતિકારાત્મક અર્થ વસ્તુપાલ તેજપાલ, ચાંપા વગેરે જૈન વૈશ્યોએ વનરાજ ચાવડાના સમય સુધી લીધો, પાછળથી આ વસ્તુ છોડીને અહિંસાને નામે કાયરતા જૈનવાણિયાઓમાં આવી. ૨. જ્યાં અન્યાય અત્યાચાર થતાં હોય, સંસ્કૃતિના ચીર ખેંચાતા હોય, ત્યાં માતાઓ, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો ચૂકે, એ ક્ષમ્ય ગણાય પણ સાધુઓ ચૂકે કે આંખમીચામણ કરે, ઉદાસીન થઈને બેસી રહે, પોતાના પ્રાણ હોમીને અગર તો કાલકાચાર્યની જેમ પ્રતિકાર કરીને સંસ્કૃતિ કે સમાજની રક્ષા ન કરે તો અક્ષમ્ય અપરાધ ગણાય. ૩. રામાયણ-મહાભારત વર્ણિત અન્યાયના હિંસક પ્રતીકારની અસર મહારાષ્ટ્ર ઉપર થઈ. મહારાષ્ટ્રમાં જેટલા સંતો, ભક્તો સમર્થ રામદાસ, તિલક વગેરે થયા છે, એમણે બધાએ આમાં સૂર પૂરાવ્યો છે. ભવાની કે તલવારની પૂજા આતતાયીને મારી નાખવાની ભાવના વ. ના હિંસક પ્રતીકારના સંસ્કાર મહારાષ્ટ્રીયન લોહીમાં આવ્યા છે. આર્યસમાજ લોકો તથા સ્વામી દયાનંદ સુદ્ધાંમાં હિંસક પ્રતીકારના સંસ્કાર વૈદિક ધર્મને લીધે આવ્યા. ગાંધીજીમાં જૈન-વૈષ્ણવ બન્ને સંસ્કારો આવ્યા, તેથી અહિંસક પ્રતીકારની ભાવના આવી અને ગાંધીજીના સંપર્કથી નવા ક્ષત્રિયો તથા રચનાત્મક કાર્યકરોમાં અન્યાયને સહેલું નહીં, પણ અહિંસક પ્રતીકાર કરવો, એવા સંસ્કારો આવ્યા.

તા. ૨૧-૧૦-૬૧

બૌદ્ધધર્મની વિશેષતા

૧. બૌદ્ધધર્મ વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ વચ્ચેની ખાઈ પૂરવા માટે આવ્યો. એના પ્રવર્તક ગૌતમબુદ્ધ હતા. એ કપિલવસ્તુ નગરના શુદ્ધોદન રાજાના પુત્ર હતા; શુદ્ધોદન રાજાએ બુદ્ધના જીવનમાં વૈરાગ્યની લાગણી ન આવી જાય તે માટે રાજમહેલમાં વૈલવ વિલાસના વાતાવરણમાં જ રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી. પણ પુત્રના બહાર ફરવા જવાના આગ્રહવશ તેવી વ્યવસ્થા કરી, એવામાં બુદ્ધે રોગી, વૃદ્ધ અને મૃતક આ ત્રણેને જોયા, પૂછવાથી બહુ દુઃખ થયું. કરુણા આવી, વૈરાગ્ય પામ્યા; એટલે બધાને સાવ છોડીને સંન્યાસી થઈ ગયા. પછી તપ ઉપર ઊતર્યા. અતિતપ કરવાથી શરીર કૃશ થઈ ગયું. પણ બોધ ન મળ્યો. છેવટે વાજિત્રના તાર અત્યંત ઢીલા કે અતિ તંગ ન કરશો, એ વારાંગનાના વચન સાંભળીને મધ્યમમાર્ગનો બોધ થયો. એ માર્ગને એમણે આર્ય આઠાંગિક માર્ગ કહ્યો. તે આ છે— સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ આજીવિકા, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ. ૨. બૌદ્ધધર્મની વિશેષતા— ૧. ગૃહસ્થજીવનમાં માણસ અતિભોગ-વૈલવમાં પડી જાય છે, માટે એ અતિવાદથી બચવા માટે એકવાર સંન્યાસ લેવો જ જોઈએ. ૨. સંન્યાસ પણ જગતથી તદ્દન અલગ, ઉદાસીન અને નિષ્ક્રિય બનવા માટે ન લેવો, પણ આત્મકલ્યાણ સાથે લોક કલ્યાણ માટે લેવો. લોક સંગ્રહને લીધે બૌદ્ધધર્મ જગતમાં ફેલાયો. ૩. યજ્ઞ, હસ્ત, વર્ણશ્રમ પુરુષાર્થ અને પ્રતીકાર એ વૈદિક ધર્મનાં તત્ત્વોમાં નવાં મૂલ્યોની સ્થાપના કરી. બ્રાહ્મણ-શ્રમણ બન્નેનો સમન્વય કર્યો. ૪. સંધને મહત્ત્વ આપ્યું. ૫. શુષ્કજ્ઞાન—ચર્યા કે શુષ્કક્રિયા એ બેયમાં બુદ્ધે વચ્ચે માર્ગ બતાવ્યો. ૬. ચારે વર્ણના લોકોને સંન્યાસ આપ્યો. સ્ત્રીઓને

સંન્યાસ આપવાની વાત પાછળથી સ્વીકારાઈ. ૭. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ શારીરિક સેવા કરીને પણ વૈશ્ય જેવી પતિત બહેનોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. સાધ્વી શુભા એક લંપટને પોતાની આંખનો ડોળો કાઢીને આપી દે છે અને હૃદય પલટો કરે છે. ૩. બૌદ્ધધર્મના પતનનાં કારણો— સાધુઓ લોક સંગ્રહમાં વધારે પડ્યા તેથી લુપ્ત થઈ ગયા, કાં તો રાજ્યાશ્રિત થઈ ગયા, તેથી પ્રમાદી અને વ્યસની થઈ ગયા. બૌદ્ધ વિહારોમાં અનાયાર ચાલવા લાગ્યા, કેટલાક સાધુઓ પોતે વૈભવ અને સત્તાધારી બની ગયા. દા. ત. તિબેટના લામા. બૌદ્ધધર્મે વૈદિક ધર્મમાં સંશોધન કર્યું છે, આજે બૌદ્ધધર્મને નવો વળાંક આપવાની જરૂર છે.

તા. ૨૮-૧૦-૬૧

૧૪

જૈનધર્મની મૂળ ખૂબીઓ

૧. જૈનધર્મની વિશેષતા માટે દશવૈકલિક સૂત્રના ૧લા અધ્યાયની પ્રથમ ગાથા જ બસ થશે. એમાં અહિંસા, સંયમ અને તપ ૩૫ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ ૩૫ છે. આમ તો ધર્મનું લક્ષણ વસ્તુ સ્વભાવ છે. ચેતનનો સ્વભાવ છે— વિશ્વ ચૈતન્યમાં રમણ કરવું. તે માટે વ્યાવહારિક તત્ત્વો ઉપલાં ત્રણ છે. સૌથી પહેલાં માનવ ઉદાર બને, પછી તેની ઉદારતા સમષ્ટિ સુધી પહોંચે; એ માટે એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી સૌને પોતપોતાની ભૂમિકાએ જોશે, સમતાભાવ રાખશે. અનેકાંત આનું સર્વોત્તમ અંગ છે. જે વસ્તુ જે સ્થાને હોય તે જ સ્થાન તેને આપે, તેટલું જ મહત્ત્વ આપે. વિવિધ ધર્મેણિ આ ઉદારતાથી જુએ તો ભાવહિંસા ટકી જ ન શકે. સર્વજ્ઞોએ જેટલું કહ્યું છે તેટલું જ જ્ઞાન કે સત્ય છે, એવું તો છે જ નહીં, સર્વજ્ઞોએ જોયેલાં જ્ઞાનનો પણ એક અંશ જ પ્રગટ કરે છે, બાકીના અંશો તો રહી જાય છે, તો બીજા ધર્મોમાં પડેલાં

સત્યોને શા માટે ન તારવવા જોઈએ ? લ. કૃષ્ણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાજ્યપાલન, સમાજ સંગઠન, સમાજના નાના મોટા પ્રશ્નો ઉકેલવાનું શિક્ષણ સંસ્કારનું કામ વ. દરેક કાર્યો કર્યાં હતા; સાધુ થયા પછી પણ નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા ચોકીનું કામ કરતા જ રહ્યા. બધાય જીવોમાં અહિંસા કેમ ફેલાય ? એ વિચારના તેઓ હતાં. એકાંગી આત્મવાદી ન હતા. લ. મહાવીરે આવડી મોટી સંઘરચના કરી ત્યારે જીવનના દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નો નહીં આવ્યા હોય ? તેમણે ઉકેલ્યા ન હોત તો આવડો મોટો સંઘ ચાલત જ કેમ ? એટલે અહિંસાની દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપવામાં સાધુઓને કયાં વાંધો આવે છે ? એ આખી સમન્વય દૃષ્ટિ જૈન ધર્મે આપી. અહિંસાને સર્વોચ્ચ વિકાસ કર્યો; જીવન વ્યવહાર બનાવી. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે આત્મવત્ ભાવ રાખવાની વાત જૈન ધર્મે વ્યવહારમાં આચરીને બતાવી. આમાં વૈચારિક અને આચારિક બન્ને પ્રકારની અહિંસા આવી જાય છે. જૈનધર્મની સૂક્ષ્મ અહિંસાને કારણે જ વૈદિકધર્મમાં યાજ્ઞિક પશુવધ અને માંસાહાર બંધ થયા. પણ આજે જૈનધર્મની અહિંસા નાના જીવોને બચાવવા પૂરતી જ રહી છે. માનવશોષણ, દગો, અપ્રામાણિકતા, અસત્ય, ચોરી વ. રૂપે હિંસા વધી ગઈ છે. અહિંસાનું સામુદાયિક સ્વરૂપ જે જૈનલોકો આચરણમાં મૂકે તો તેનો પ્રકાશ વધે. ૨. ખીજ ખૂખી છે સંયમ. એનો અર્થ માત્ર બાહ્યત્યાગ જ નથી પણ દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરીને ઉપયોગ કરો એ છે. સંસ્કૃત રસની લિજ્જત ચખાડે તે સંયમ છે. બાહ્યપદાર્થો કે વિષયો વિકારી નથી, એ તો નિમિત્ત છે, વિકારી અને ઉપાદાન તમે પોતે છો, તમારી આસક્તિ, મૂર્છા, એ માર્ગે તમને લઈ જાય છે. એવી જ રીતે વિકાર નારીમાં નથી, પણ આસક્તિમાં છે. એટલે બ્રહ્મચર્ય માટે સ્ત્રીથી દૂર રહેવાની જરૂર નથી, વિકારથી દૂર રહેવાનું છે. જે સ્ત્રી વિકારી હોત તો લ. મહાવીરે ચંદનબાલા સાધ્વીને દીક્ષા જ ન આપી હોત, સંઘથી સ્ત્રીઓને જુદી જ રાખી હોત, ચેલણારાણી

જેવાના પ્રશ્નો ન લીધા હોત. ૩. જૈનધર્મની ત્રીજી ખૂબી છે તપની. ખીજમી પ્રત્યે ઉદાર રહેવાથી અને પોતાના પ્રત્યે કઠોર રહેવાથી જ તપને! આનંદ મળશે. એ તપ સમષ્ટિ માટે થઈને કરવું પડશે, સમાજ શુદ્ધિ માટે કરવું પડશે, તો જ એ વ્યાપક બનશે.

તા. ૪-૧૧-૬૧

૧૫

ઈસ્લામ ધર્મ અને અહિંસા

૧. આપણા કમનસીબે હિંદુઓ અને મુસલમાનો લગભગ ૧ હજાર વર્ષથી સાથે રહેવા છતાં એક ખીજને મળવાની, ખીજના ધર્મને જાણવાની રૂચિ બહુ જ ઓછી છે. ૨. હિંદને ઈસ્લામનો સંપર્ક લૂંટ, માર, રંજડ વ.ની રીતે જ થયો એટલે ઈસ્લામ હિંસકોનો ધર્મ છે, આવી માન્યતા બંધાઈ. ઈસ્લામનો ઉગમ અને પ્રસાર જ્યાં થયો એ બેમાં મોટો ફેર છે. ઈસ્લામનો ઉગમ અરબમાં થયો જ્યારે આ હુમલાખોર રાજ્યો મધ્યએશિયામાંથી આવ્યા હતા, જ્યાં જીવવા માટેનાં સાધનો બહુ ટાંચ્યાં હતાં. રળિયામણું હિંદુસ્તાન જોઈ તે લોકો લલચાયા. તેમને હિંદુ કે મુસલમાન ધર્મવાળા સાથે કાંઈ લેવાદેવા ન હતી, ‘મારો, લૂંટો, કબજો કરો,’ એ જ સૂત્ર તેમનું હતું. ૨. ઈસ્લામ ધર્મની મૂળ ખૂબી એ છે:—૧. ઈશ્વરની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કોઈ દિવસ ન કરવું. ૨. ઈસ્લામનો અર્થ છે શાંતિનો માર્ગ; એટલે મનુષ્યે શરણાગતિ શોધીને શાંતિ મેળવવી, ૩. ઈશ્વર સિવાય કોઈ પૂજનીય નથી. ૩. ઈસ્લામ ધર્મ પૈગમ્બર ઈબ્રાહીમથી માંડીને હજરત મહંમદ પાસે આવ્યો; એમણે એમાં

સંશોધન કર્યું. ઈશ્વરના સંદેશા રૂપે કુરાન આપ્યું. જે કુરાનથી સમાધાન ન થાય તો સુન્નહદીસ (પૈગંબર વચનામૃત) જુઓ. જે આનાથી પણ સમાધાન ન મળે તો 'ફતવા'(મુસ્લિમ આગેવાનોના ફેંસલા)ને સ્વીકારવો. ૪. મહંમદ સાહેબે મૂસાના વખતની મનુષ્ય-પ્રકૃતિ અને ઈસાના વખતની માત્ર માફી આપવાની વાત, એ બન્ને વચ્ચેનો કલ્યાણકારી માર્ગ સમાજને ઘડવા અને અહિંસાની દિશામાં લઈ જવા માટે બતાવ્યો. મહંમદ સાહેબે ખૂનખાર અને ઝૂનૂની (રાક્ષસ જેવા) લોકોને સમજાવવા માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી. ખૂનનો બદલો જ્યાં ખૂનથી લેવાતો હોય, એવા લોકોને અહિંસા તરફ વાળવા માટે ન્યાયયુક્તો મહંમદ સાહેબને કરવા પડ્યા. પોતાના ઉપર ઈસ્લામના એકેશ્વરવાદ અને સત્યપ્રચાર કરતી વખતે અનેક સંકટો આવ્યાં. ૫. ઈસ્લામ ધર્મના ધાર્મિક શબ્દો આરબીમાં છે, હિન્દુ ધર્મના હિન્દીમાં, બન્નેમાં ભાષાભેદ છે, ભાવભેદ નથી. પૂજા, પ્રાર્થના, સ્તુતિ કે નમાજ પર્યાયવાચી શબ્દો છે, સૂરેક્ષિત્તિમાં નમાજની સાત આવડો છે, એમાં અને હિન્દુ ધર્મની પ્રાર્થના કે સ્તુતિમાં કોઈ ફરક નથી. નમાજ, રોજ, હજ, જકાત એ ચાર વસ્તુઓ હૃદયથી સ્વીકારે તે મુસલમાન છે. માનવ સમાજ એક જ બાપની ઓલાદ છે, એમ કહી ઈસ્લામે બ્રાતૃભાવનો પાઠ દુનિયાને શીખવ્યો છે.

તા. ૧૩-૧૧-૬૧

૧૬

જગતના ધર્મોના સમન્વય

૧. જગતને આજે હૃદયથી નજીક લાવવું હોય તો અહિંસા, વાતસલ્ય કે પ્રેમરૂપ ધર્મતરવો જ આ કામમાં સફળ થઈ શકે. ધર્મની વ્યાસપીઠ ઉપર સમગ્ર જ્ઞાનવજ્રતને એકરૂપ કરી શકાય તો

જગતમાં સુખશાંતિ પસરી શકે. ૨. જગતના ચાર મોટા ધર્મો વિષે આપણે વિચારી ગયા. એશિયા ખંડમાં જાપાન અને ચીનમાં બૌદ્ધ-ધર્મ ગયો તે પહેલાં જો ત્યાંના મૂળ ધર્મો ન હોત તો બૌદ્ધધર્મને ફાલવાફૂલવાનો અવકાશ ન મળત. જાપાનનો પ્રાચીન ધર્મ શિન્ટો (શિન્તો) છે, જેણે જાપાનના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો. શિન્ટો ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ સૂર્યપૂજા છે; આર્યોની શાખાઓ એશિયાના જુદા જુદા ભૂભાગોમાં ગઈ અને પ્રાકૃતિક દેવોની પૂજા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું. સૂર્યપૂજા પણ પ્રકૃતિપૂજામાંથી ફલિત થઈ છે. સૂર્યને ઈશ્વરની પ્રતિકૃતિ રૂપે માનીને તેના પ્રતિનિધિ રૂપે પ્રત્યક્ષ રાજા હતો. રાજાની તેજસ્વિતા, વ્યવસ્થાશક્તિ અને તાપ આપવાની શક્તિ. એક તરફ સૂર્યપૂજા, બીજી બાજુ રાજાશક્તિ એ બે તરફો ઉપર ત્યાં બૌદ્ધધર્મ ફાલ્યોફૂલ્યો. એમાંથી જાપાનમાં રાજાશક્તિ ફલિત થઈ. ૩. ચીનમાં તાઓધર્મ પ્રાચીન હતો. એના સંસ્થાપક હતા લાઓત્સે અને પ્રવર્તક હતા કોન્ફ્યુશિયસ. તાઓધર્મ વ્યક્તિવાદી હતો. એમાં વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિકતા, આત્મચિંતન, ઈશ્વરશક્તિ ઉપર વિશેષ જોર આપ્યું. પ્રેમ, નમ્રતા અને સદાચાર એ ત્રણ તરફો માનવતાના કલ્યાણ માટે બતાવ્યા. કોન્ફ્યુશિયસે ચીનની રાજ્યવ્યવસ્થા સુધારી. પરસ્પરતાનો સંબંધ, એની સુવ્યવસ્થા માટે બતાવ્યો. પણ એને કારણે એકાંગીપણું જ આવ્યું, રાજ્ય જ સર્વોપરિ રહ્યું. સમાજ કે લોકસંસ્થા દ્વારા ઘડતર ન થયું. બૌદ્ધ ધર્મે સંઘનો પાયો નાખ્યો હોવા છતાં ઉપરચોટિયું કામ જ કર્યું. બૌદ્ધ સાધુઓ કાં તો રાજ્યાશ્રિત બની ગયા કાં તો પોતે રાજા બન્યા, એથી ધર્મ પ્રત્યે પ્રજાનો તિરસ્કાર વધ્યો. એટલા માટે જ લાલચીન અને રશિયામાંથી બૌદ્ધધર્મને દેશવટો આપી દીધો છે. ૪. ઇરાનમાં જરથોસ્તી ધર્મ લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થયો. અશોનરથુસ્ત એના સંસ્થાપક હતા. નેકમનશ્ની, નેકગવશ્ની, નેકકુનશ્ની એ ત્રણ

સૂત્રોમાં પવિત્રતાને મહત્ત્વ અપાયું છે. પારસી ધર્મમાં ઉઘોગ, પવિત્રતા અને પેરોપકાર એ સંસ્કારો વણાયા. દાદાભાઈ નવરોજી જેવા સારા-સારા રાષ્ટ્રભક્ત પુરુષો પેદા થયા. ગાય, અગ્નિ વ. ને પવિત્ર માને છે. પારસી પ્રજામાં એક વિશેષતા છે કે તેઓ જે દેશમાં રહે છે, તે દેશની પ્રજા સાથે સમન્વય કરીને ચાલે છે. પારસી ધર્મ હથિયારો છોડાવે છે, યુદ્ધથી પ્રજાને દૂર રાખે છે, શાંતિપ્રિય છે.

તા. ૧૪-૧૧-૬૧

નવાં માનવી

માનવ હૃદયમાં ઊઠતી નવી
અભિલાષાઓ, નવી આકાંક્ષાઓ,
નવા વિચારો ને વાર્તા, પ્રસંગચિત્રો,
નિબંધો, નાટકોરૂપે રજૂ કરતું
માસિક.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩-૦૦

: કાર્યાલય :

હડીભાઇની વાડી, અમદાવાદ-૧

આવૃત્તિ : પ્રથમ]

કિંમલ : ર-૫૦

[જૂન, ૧૯૬૨

મુદ્રક : જીવજીલાલ પુ. પટેલ, ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય, ગાંધી પુલ નીચે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

નંબર - દીપક પ્રિન્ટરી - અમદાવાદ

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat

www.umaragyanbhandar.com